

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије
2/2017.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia
2/2017

ИНИС
Београд, 2017.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача
Др Миле Бјелајац

Главни и одговорни уредник
Editor-in-chief
Др Слободан Селинић

Редакција – Editorial board
Др Драган Богетић, Институт за савремену историју, Београд
Проф. др Дубравка Стојановић, Филозофски факултет, Београд
Проф. др Александар Животић, Филозофски факултет, Београд
Проф. др Стеван Павловић, Универзитет у Саутемптону
Проф. др Јан Пеликан, Карлов универзитет, Праг
Др Јелена Гускова, Институт за славистику РАН, Москва
Др Диана Мишкова, Центар за научна истраживања, Софија
Др Владимир Гајгер, Хрватски институт за повијест, Загреб
Др Александар Раковић, Институт за новију историју Србије, Београд
Др Весна Ђикановић, Институт за новију историју Србије, Београд

Секретар редакције – Editorial secretary
Др Срђан Милошевић

Лектура и коректура – Editing and proofreading
Биљана Рацковић

Превод и редактура текстова на енглеском
– English translation, editing and proofreading
Сања Николић

Техничка обрада текста – Text editing
Мирјана Вујашевић

УДК 949.71
YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа *Токови историје* финансира
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Токови историје налазе се на ERIH PLUS листи.
Часопис излази три пута годишње.

Адреса Редакције
Трг Николе Пашића 11, 11000 Београд, тел.: 011/3398-613
<http://tokovi.istorije.rs/>; e-mail: tokoviistorije@gmail.com

САДРЖАЈ
CONTENTS
2/2017.

ЧЛАНЦИ
Articles

Данијел КЕЖИЋ

ПОЛИТИЧКЕ ПОСЛЕДИЦЕ ЕКОНОМСКИХ РЕФОРМИ 60-ИХ ГОДИНА
У СФРЈ. ОД ДЕЗИНТЕГРАЦИЈЕ ЕКОНОМСКОГ СИСТЕМА
ДО КОНФЕДЕРАЛИЗАЦИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1961–1971)

Danijel KEŽIĆ

Political Consequences of Economic Reforms in Yugoslavia during
the 1960s: from Disintegration of Economic System to the
Creation of Confederal Yugoslavia (1961–1971) 11

Иван РИСТИЋ

СМРТ, СТРАДАЊЕ И СЕЋАЊЕ: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ
ПОЛИТИЧКЕ УПОТРЕБЕ СМРТИ, СТРАДАЊА И КОЛЕКТИВНОГ
ПАМЋЕЊА НА ПРИМЕРУ СРПСКО-БУГАРСКИХ ОДНОСА
ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Ivan RISTIĆ

Death, Suffering and Memory: Contribution to the Study of the Use of Death,
Suffering and Collective Memory for Political Purposes – the Example of
Serbian-Bulgarian Relations after the World War I 37

Милан Н. СТЕВАНОВИЋ

УТИЦАЈ ПОСЕТЕ СЕНАТОРА ЏЕЈМСА ВИЛИЈЕМА ФУЛБРАЈТА
ЈУГОСЛАВИЈИ НА ПОБОЉШАЊЕ ОДНОСА БЕОГРАДА И ВАШИНГТОНА
У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1964.

Milan N. STEVANOVIĆ

Visit of Senator James William Fulbright to Yugoslavia and
its Impact on Relations between Belgrade and Washington
in the Second Half of 1964 59

Александар РАКОВИЋ

МЈУЗИКЛ КОСА У АТЕЉЕУ 212 (1969–1973)

Aleksandar RAKOVIĆ

Musical *Hair* at Atelje 212 (1969–1973) 85

Младенка ИВАНКОВИЋ
ПРЕГЛЕД РАЗВОЈА ЈЕВРЕЈСКИХ ОМЛАДИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА
У МЕЂУРАТНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ
Mladenka IVANKOVIĆ
Review of Development of Jewish Youth Organizations in
Interwar Yugoslavia 115

Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
ОДНОС ГРАДСКОГ ПОГЛАВАРСТВА У ШАПЦУ ПРЕМА ИМОВИНИ
ШАБАЧКИХ ЈЕВРЕЈА И ЈЕВРЕЈА ИЗ КЛАДОВСКОГ ТРАНСПОРТА 1941–1944.
Sanja PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ
Attitude of Municipal Authorities in Šabac towards the Property of
Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941–1944 133

Милан РАДОВАНОВИЋ
ЕМИГРАЦИЈА ЈЕВРЕЈСКЕ ДЕЦЕ ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ИЗРАЕЛ (1945–1952)
– ТРИ ЛИЧНЕ ИСТОРИЈЕ
Milan RADOVANOVIĆ
Emigration of Jewish Children from Yugoslavia to Israel (1948–1952)
– Three Personal Histories 155

ИСТОРИОГРАФИЈА **Historiography**

Тодор КУЉИЋ
ПОЈМОВНА ИСТОРИЈА – ИЗВОРИ, ТЕОРИЈА И КРИТИКЕ
Todor KULJIĆ
Conceptual History – Sources, Theory and Criticism 177

ПРИКАЗИ **Reviews**

Миле БЈЕЛАЈАЦ
Džon Rol. *Put u Sarajevo. Kajzer Vilhelm II i uzroci Prvog svetskog rata.*
Beograd: CLIO – Medija centar „Odbrana“, 2017. 211

Радмила РАДИЋ
Jan Bank, Lieve Gevers. *Churches and Religion in the Second World War.*
Bloomsbury Publishing, 2016. 217

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Vladimir Geiger, Mario Jareb, Davor Kovačić. *Jadovno i Šaranova jama. Kontroverze i manipulacije*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017. 220

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Slavoljub Gacović. *Od povlašениh Srba do vlaškog jezika. O poreklu i postojbini, o seobama, o srbizaciji i asimilaciji, o maternjem jeziku i popisima Rumuna (Vlaha) istočne Srbije*, 5-1. Beograd, Negotin: Fabula nostra, Književno-izdavačko društvo Leksika, 2016. 223

Божица СЛАВКОВИЋ

Век српске голготе (1915–2015), I–III, (тематски зборник међународног значаја), I: Историја. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2016. 226

Данијел КЕЖИЋ

Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, 2. erweiterte und aktualisierte Auflage. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2016. 229

Растко ЛОМПАР

John Paul Newman. *Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State Building, 1903–1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 233

Бојан ЂОКИЋ

Đorđe Mihovilović. *Jasenovac 1945.–1947. Fotomonografija*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područja Jasenovac, 2016. 237

Александар ЛУКИЋ

Милош Тимотијевић. *Драгиша Васић (1885–1945) и српска национална идеја*. Београд: Службени гласник, 2016. 239

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА **Information on Conferences**

Слободан СЕЛИНИЋ

Научни скуп *Научна критика и стручне рецензије*, Институт за новију историју Србије, 17. 5. 2017, Београд 245

Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

Научна конференција *Italy and the Deportation of Jews in the Occupied Territories during the Second World War: 1939–1945*, Рим,

Универзитет LUISS – Гвидо Карли, 11–12. 5. 2017. 247

Бојан БОКИЋ

International Workshop „Online access of Holocaust documents:

ethical and practical challenges“, Букурешт, 6–8. 6. 2017. 250

ЧЛАНЦИ
Articles

УДК 94(497.1)“196/197”
338.24.021.8(497.1)“1961/1965”
323(497.1)“1961/1971”

Оригинални научни рад
Примљен: 3. 4. 2017.
Прихваћен: 12. 6. 2017.

Данијел КЕЖИЋ
Филозофски факултет, Универзитет Кристијан Албрехт, Кил
kezicdaniyel@googlemail.com

Политичке последице економских реформи 60-их година у СФРЈ. Од дезинтеграције економског система до конфедерализације Југославије (1961–1971)

Апстракт: У раду се анализира утицај економских реформи из 1961. и 1965. на процес децентрализације и дезинтеграције политичког и економског система Југославије 60-их година. У центру пажње су промене у инвестиционом систему, настале увођењем тржишне економије, као и последице тих промена на политички систем земље. Полази се од тезе да су економске реформе довеле до процеса „републиканизације“ економског система Југославије, који ће претходити отварању националног питања и процесу политичке „републиканизације“ земље.

Кључне речи: економска реформа 1961, економска реформа 1965, конфедерализација, дезинтеграција економског система, радничко самоуправљање, социјалистичка тржишна економија

Увод

Историчари и политиколози покушавају од 1991. да пронађу узроке распада СФРЈ. Усталило се неколико научних приступа анализи ове теме. Као главни узроци се наводе: 1) економска криза и инострани дугови од краја 70-их година; 2) историјска етничка мржња у вишенационалној Југославији; 3) национализам; 4) културне разлике између различитих јужнословенских народа; 5) међународна политика и улога великих сила; 6) улога великих личности (Тито, Ми-

лошевић...)¹ У овом раду ће у центру пажње бити улога економије у процесу економске и политичке дезинтеграције СФРЈ. Конкретно ће бити анализиран значај економских реформи 60-их у СФРЈ за процес политичке дезинтеграције земље 70-их година. Теза од које се полази јесте да постоји директна веза између економских реформи 1961. и 1965. и политичке дезинтеграције државе у периоду 1966–1971.² Не умањујући значај других фактора, покушаћемо да укажемо на чињеницу да је национализам из 60-их и 70-их година имао нови квалитет и да је настао као директна последица неуспелих економских реформи 1961. и 1965. године. Из тога произилази друга важна теза: политичка децентрализација Југославије 60-их није била планирана акција југословенске политичке елите, већ непланирана последица спроведених економских реформи.

Сталне економске реформе и тежња ка остварењу „самоуправљања“ у предузећима су, уз „несврстаност“, сигурно главни симболи социјалистичке Југославије. После сукоба са Информбироом 1948. југословенска влада ће бити приморана да се ограда од СССР-а и потражи „сопствени пут“ у социјализам. Тако је и званично од 1. јануара 1952. совјетска планска економија замењена „југословенским самоуправљањем“.³ Међутим, пут до реализације новог економског система у пракси ће бити дуг и везан за мноштво дубоких реформи.

1 Опширно о овоме у: Dejan Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla. Uspon i pad Kardeļeve Jugoslavije (1974–1990)*, (Zagreb: Bilioteka Nota bene, 2003), 23–80.

2 Везу између економских реформи 60-их година и развоја национализма је први уочио амерички историчар Паул Шоуп још крајем 60-их, али његова теза није успела да се пробије у европској историографији све до 90-их година. Актуелни заступник поменуте тезе о директној вези између економских реформи и политичке дезинтеграције Југославије је Александар Јакир. Тренутно најутицајнији стручњаци за историју Југославије у западној Европи и САД-у такође прихватају ову тезу: Сабрина Рамет је прихвата у потпуности, док је Холм Зундхаузен у својој последњој монографији о историји Југославије прихвата делимично. Упоредити: Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav national question*, (New York: Columbia University Press, 1968); Aleksandar Jakir, „Wirtschaft und Wirtschaftsreformen in den 1960er Jahren in Jugoslawien“, *Jugoslawien in den 1960er Jahren: Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?*, priredili Hannes Grandits i Holm Sundhaussen, (Wiesbaden: Harrassowitz, 2013), 103–108; Sabrina P. Ramet, *Nationalism and federalism in Yugoslavia, 1962–1991*, (Bloomington: Indiana University Press, 1992); Sabrina P. Ramet, *The three Yugoslavias. State-building and legitimation, 1918–2005*, (Washington D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 2005); Holm Sundhaussen, *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*, (Wien: Böhlau, 2012).

3 Peter Dobias, *Das jugoslawische Wirtschaftssystem. Entwicklung und Wirkungsweise*, (Tübingen: J.C.B. Mohr 1969), 10; „Закон о планском управљању народном привредом“, *Службени лист ФНРЈ* 58/1951, 705–709.

Тек 1971. ће овај процес сталних реформи економског система бити завршен и званично уведено самоуправљање.

За период до 1961. је била карактеристична стална децентрализација економског система и инвестициона политика базирана на „друштвеним инвестиционим фондовима“. У суштини је и даље привреда била планска, али се уместо „совјетског централизма“ форсирао „југословенски децентрализам“ све до комуналног нивоа. Такав систем је имао својих предности и мана.⁴ У сваком случају, децентрализацијом је југословенски економски систем постао ефикаснији од совјетског, али ће границе овог система бити досегнуте почетком 60-их година.⁵ У оваквом систему је главну улогу играла савезна држава, која је дефинисала макроекономску политику и располагала средствима из Општег инвестиционог фонда (ОИФ). У овом периоду је Кардељ тврдио да искључиво савезна држава има „прогресивну економску функцију“ у економском систему. Републике су, по њему, имале сличну функцију као комуне и представљале су управне органе у спровођењу економске политике савезне државе.⁶

Практично су републике имале још слабији положај од комуна, јер су комуне располагале својим скромним инвестиционим средствима директно преко комуналних банака, док су републике своја средства добијале индиректно, преко Југословенске инвестиционе банке.⁷ Због тога је у периоду пре 1961. феномен „партикуларизма“ постојао пре свега на комуналном и регионалном нивоу, али не и на републичком.⁸ Шоуп указује на појаву тзв. „економског национализма“ социјалистичких република почетком 60-их година.⁹ Та форма национализма ће брзо захватити комунисте на републичком нивоу и претходиће осталим формама национализма које ће уследи-

---

4 Главна мана је била настанак тзв. „привредног партикуларизма“ који је био посебно изражен на комуналном нивоу. Резултат је био настанак мноштва „политичких фабрика“. Спровођење савезног и републичких планова је због тога било отежано.

5 Упоредити: Rudolf Bićanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1973), 132–136.

6 Shoup, *Communism and the Yugoslav national question*, 206.

7 Упоредити: Dobias, *Das jugoslawische Wirtschaftssystem*, 117–125; George Macesich, *Yugoslavia. The Theory and Practice of Development Planning*, (Charlottesville: The Univ. Press of Virginia, 1964), 95–104.

8 Зачетак „републичког партикуларизма“ је пре 1961. делимично видљив само у СР Словенији. Упоредити: Б. Ц., „Поморске и континенталне НР“, *Економска политика*, бр. 205, 1. март 1956, 210.

9 Shoup, *Communism and the Yugoslav national question*, 207–228.

ти средином 60-их.¹⁰ Тито ће на митингу у Сплиту 1962, по први пут после 1945, јавно указати на то да постоји проблем национализма у Југославији.¹¹ Средином 60-их ће бити званично отворено „национално питање“, да би крајем 60-их и почетком 70-их „републички национализам“ у Југославији ескалирао.¹² Процес економске и политичке дезинтеграције СФРЈ ће бити завршен 1971, чиме ће бити фактички створена конфедерација шест (осам) република.¹³ Уставом из 1974. ће овакво стање само бити званично легитимисано.

Економска реформа 1961.

Када се у монографијама о историји социјалистичке Југославије говори о „економској реформи“, првенствено се мисли на економску реформу из 1965. Она из 1961. се евентуално спомене, али јој се не придаје нека велика важност и на њу се гледа као на једну у низу економских реформи које су биле карактеристичне за 50-те године. Иако су ретки историчари који су указивали на значај ове реформе,¹⁴ он је много већи него што то на први поглед изгледа. Период од 1956. до 1961. је био „златно доба“ југословенског система децентрализованих инвестиционих фондова и у овом периоду је остварен највећи

10 После економског национализма ће уследити „културни национализам“, пре свега питање језика и правописа, који ће се прво развити у СР Хрватској, а онда ће се проширити и на друге републике.

11 „Интеграција уместо аутаркије“, *Економска политика*, бр. 528, 12. мај 1962, 571.

12 „Хрватско прољеће“ је представљало врхунац ескалације „републичког национализма“ у СР Хрватској. Пандан овоме у СР Србији су били тзв. „либерали“ унутар ЦК СК Србије. У оба случаја је „републички национализам“ захватио највише државне функционере и представнике комунистичке власти.

13 Историчари су дуго избегавали да дубоке промене политичког и економског система у периоду између 1966. и 1971. означе као процес конфедерализације државе. Данас је већина водећих западних историчара сагласна да су ове промене биле толико дубоке и револуционарне да се Југославија после њих пре може окарактерисати као конфедерација шест република него као федерална држава. Упоредити: Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbiens, 19.–21. Jahrhundert*, (Wien: Böhlau 2007), 366–367; Monika Beckmann-Petey, *Der jugoslawische Föderalismus*, (München: Oldenbourg, 1990), 66–67; Othmar Nikola Haberl, *Parteiorganisation und nationale Frage in Jugoslawien*, (Wiesbaden: Harrassowitz, 1976), 122–131, 175; Ramet, *The Three Yugoslavias*, 212, 220, 247.

14 Један од историчара који је указао на значај економске реформе из 1961. је Александар Јакир. Упоредити: Jakir, „Wirtschaft und Wirtschaftsreformen in den 1960er Jahren in Jugoslawien“, 83–109.

привредни раст у послератном периоду.¹⁵ Међутим, и поред великог привредног раста, југословенски производи нису били конкурентни, а негативни спољнотрговински биланс је био из године у годину све већи и већи. Други проблем је био што је утицај државе на инвестициону политику предузећа и даље био сувише велик, а то није било у складу са званичном идеологијом самоуправљања.¹⁶

Због тога је економском реформом из 1961. требало да буду остварена два главна циља: један је био и идеолошке, док је други био чисто економске природе. Слабљењем улоге државе у економском систему уз истовремено јачање улоге предузећа је, дугорочно гледано, требало улогу државе потпуно укинути и на тај начин остварити радничко самоуправљање. Конкретан економски циљ реформе је био брзо остварење позитивног спољнотрговинског биланса и решење овог горућег проблема који је оптерећивао југословенску привреду.¹⁷

Ови циљеви сами по себи нису представљали нешто револуционарно ново. Али начин на који је требало да буду остварени је био револуционаран: југословенска привреда је требало од 1961. да функционише на принципима *тржишне економије* и постане део светског тржишта робе и капитала. То је подразумевало увођење конвертибилног динара, први пут од 1945, као и либерализацију југословенске спољне трговине и отварање југословенског тржишта.¹⁸

Требало је да југословенска предузећа убудуће производе под тржишним условима, што је подразумевало смањење трошкова производње и повећање продуктивности рада, како би југословенски производи постали конкурентни на светском тржишту. Међутим, увођење тржишне економије је било у супротности са марксистичком идеологијом, која је захтевала њено укидање још у првом

---

15 Упоредити: Милан Пиљак, „Реформе југословенског економског система 1945–1965“, *Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије: историјска трибина*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2013), 219–238.

16 Бићанић, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, 121; Peter Dobias, *Die Wirtschaftssysteme Osteuropas*, (Darmstadt: WBG, 1986), 257, Dobias, *Das jugoslawische Wirtschaftssystem*, 13–31.

17 Упоредити: „Das Programm des Bundes der Kommunisten Jugoslawiens. Angenommen von dem Siebten Kongress des Bundes der Kommunisten Jugoslawiens in Ljubljana vom 22. bis 26. April 1958“, (Beograd, 1958), 141–154; Dobias, *Die Wirtschaftssysteme Osteuropas*, 254–255; Jakir, „Wirtschaft und Wirtschaftsreformen in den 1960er Jahren in Jugoslawien“, 83–109.

18 Ramet, *The Three Yugoslavias*, 209.

стадијуму комунизма. Због тога су југословенски комунисти били приморани да се оgrade од Маркса и осмисле нови идеолошки оквир, који би оправдао увођење тржишне економије. Они су тврдили да се Југославија налази у прелазној фази ка потпуном комунизму, и у тој фази је неопходно увођење тржишне економије, која ће бити укинута тек када се уђе у потпуни комунизам.¹⁹ На тај начин је решен идеолошки проблем у вези са овим питањем.

Југословенски комунисти су имали јасну визију како је економски систем требало да функционише након спровођења реформе: потпуна децентрализација економског система, уз јачање комуна и слабљење државе, у коме би предузећа преузела одговорност за успешно пословање на тржишним принципима. На тај начин би било могуће остварити у реалности „радничко самоуправљање“, чиме би било остварено најважније обећање југословенских комуниста народу и дугорочно легитимисана њихова власт. Поједностављено гледано, требало је да се деси следеће: тржишни механизам је требало да на југословенском тржишту доведе до конкуренције између југословенских предузећа, што би довело до смањења трошкова производње и повећања продуктивности. Либерализацијом спољне трговине требало је да се остваре слични ефекти под притиском светског тржишта и стране конкуренције, тако да би југословенска предузећа била приморана да производе јефтиније и квалитетније. На тај начин би био решен проблем негативног спољнотрговинског биланса. У сврху остварења планираних задатака, југословенска предузећа су добила веће надлежности у инвестиционој политици. Тако су по први пут добила могућност да самостално располажу оствареном добити, тј. да сама одлуче да ли ће ова средства уложити у инвестициони фонд предузећа или у повећање плата. Тиме је требало да успешна предузећа добију могућност да повећају продуктивност рада преко повећања плата.²⁰ Дажбине предузећа према држави су такође прецизно дефинисане: 15% од промета је ишло у Општи инвестициони фонд, док је 10% од добити ишло у Републички инвестициони фонд, а других 10% у Комунални инвестициони фонд. Остатком су предузећа могла самостално да располажу.²¹

19 Dobias, *Das jugoslawische Wirtschaftssystem*, 30–31.

20 „Закон о изменама и допунама Закона о средствима привредних организација“, *Службени лист ФНРЈ* 8/1961, 85–89.

21 „Закон о доприносу из дохотка привредних организација“, *Службени лист ФНРЈ* 8/1961, 96–99; „Закон о доприносу друштвеним инвестиционим фондovima“,

Резултати реформе нису били у складу са визијом југословенских комуниста. Уместо веће продуктивности и смањења трошкова производње, у условима тржишне економије дошло је до низа негативних појава, које ће проузроковати још већи спољни дефицит и појаву инфлације.²² Уместо предузећа ће улогу државе у економском систему преузети комуне, које ће спроводити политику протекционизма на својој територији. Оне ће користити чињеницу да преко комуналних банака директно располажу средствима из комуналних инвестиционих фондова. Већина предузећа ће сву добит уложити у повећање плата, независно од раста продуктивности рада, а повећани трошкови производње ће бити надокнађени повећањем цена производа, што ће водити све већој инфлацији. У новом систему је проблем „партикуларизма“ и „политичких фабрика“ постао још распрострањенији него пре 1961, јер ће комуне имати још већу моћ да штите „своје фабрике“ и затварају „своје“ тржиште унутар „својих граница“. Уместо ефикасне децентрализације економског система доћи ће до његове дезинтеграције, и то до комуналног нивоа.²³

Годину дана после увођења економске реформе савезна држава је била приморана да реагује и ревидира је. Тако је 1962. уведена „друштвена контрола тржишта“, а савезна држава је преузела контролу спољне трговине.²⁴ На тај начин је незванично укинута економска реформа из 1961, јер тржишни механизам није више могао да функционише, па самим тим није могло да дође до очекиваних позитивних резултата, који је требало да проистекну из увођења тржишне економије.²⁵ Истовремено савезна држава покушава да реши проблем дезинтеграције економског система и ослаби утицај ко-

---

Службени лист ФНРЈ 8/1961, 101; „Расподјела укупног прихода привредних организација у 1961. години“, *Привредни вјесник*, бр. 746, 31. мај 1961, 4.

22 Упоредити: Dobias, *Die Wirtschaftssysteme Osteuropas*, 254; Dobias, *Das jugoslawische Wirtschaftssystem*, 13; Ramet, *The Three Yugoslavias*, 209. - О последицама неуспеле економске реформе на животни стандард југословенских радника и сељака упоредити: Ивана Добривојевић, „Југословени о сиромаштву 1964. Трагом једног документа“, *Токови историје* 2/2016, 199–217.

23 Упоредити: Macesich, *Yugoslavia*, 13–15, 101–102, 128; Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, 242–243; Бићанић, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, 126–127.

24 „Закон о друштвеној контроли цена“, *Службени лист ФНРЈ* (30/1962), 575–579; „Закон о промету робе и услуга са иностранством“, *Службени лист ФНРЈ* 27/1962, 493–509.

25 Danijel Kežić, „Planung und Bau der Eisenbahn Belgrad – Bar aus der Perspektive der Desintegration des Wirtschaftssystems in Jugoslawien (1952–1976)“, (докторска

муна. Поновно јачање утицаја савезне државе у економском систему није било опција, јер је децентрализам био важан део идеологије радничког самоуправљања. Решење је пронађено у томе да се појача утицај република и изврши нека врста реинтеграције тржишта на републичком нивоу. Први корак у том правцу је било повећање износа који предузећа уплаћују у Републички инвестициони фонд за 10%, тако да су од 1962. предузећа уплаћивала у овај фонд 20% од добити.²⁶

Још важнија одлука је била да се истовремено оснују *привредне банке* на нивоу република, које би располагале средствима из Републичког инвестиционог фонда. До тада су средства из ових фондова ишла преко Југословенске инвестиционе банке, тако да републике нису могле директно да располагају њима. Преко привредних банака су републике, први пут од 1945, дошле у ситуацију да директно располагају инвестиционим средствима и самим тим да могу независно да планирају инвестициону политику на нивоу републике.²⁷ Директна последица ове одлуке је био један нови феномен: „републички партикуларизам“. Овај феномен се први пут јавља 1963. а подразумева затварање тржишта унутар граница република и протекционистичку политику републичких влада.²⁸

Коју улогу је имала политика у развоју „републичког партикуларизма“, који ће водити развоју прво „економског“ а потом „културног национализма“? Водећи југословенски комунисти су били сагласни по питању значаја реализације радничког самоуправљања у економији. Но, постојали су различити приступи начину реализације овог циља. Унутар СКЈ су постојале две струје, које су имале дијаметрално различите приступе овој проблематици. Једну струју је предводио Александар Ранковић, који је сматрао да је самоуправљање могуће остварити у оквиру планске привреде и уз по-

---

дисертација, Универзитет Кристијан Албрехт у Килу (Немачка), Филозофски факултет, Катедра за историју, Одсек за историју источне Европе, 2015), 68.

26 Ј. М., „Републички фондови пред испитом зрелости“, *Економска политика*, бр. 511, 13. јануар 1962, 44–45; Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, 210–211.

27 АЈ-130-883-1361, Место и улога Југословенске инвестиционе банке у привредном систему ФНРЈ, 28. IV 1962.

28 Упоредити: Расковник, „Реетатизација“, *Економска политика*, бр. 616, 18. јануар 1964, 95; „Локалне међе у савезним законима“, *Економска политика*, бр. 674, 27. фебруар 1965, 286–287; „Саобраћај. Шест предузећа ЈЖ?“, *Економска политика*, бр. 689, 12. јун 1965, 778.

моћ јаке савезне државе, док је другу струју предводио Едвард Кардељ, који је остварење самоуправљања видео у јаким предузећима и тржишној економији, уз слабљење утицаја савезне државе. Економска реформа из 1961. је била победа Кардељеве струје, пре свега због увођења тржишне економије, али ће Ранковићева струја од почетка пружати отпор и на све начине саботирати спровођење ове реформе. Резултат ове борбе је био настанак неприродног економског система, у коме су паралелно постојале тржишна и планска привреда и у коме су неке привредне гране функционисале под тржишним условима а цене су формиране на основу понуде и потражње, док су друге функционисале под условима планске привреде са државно прописаним ценама. Пошто су обе струје унутар СКЈ биле подједнако утицајне, такво стање је озваничено Уставом из 1963. године, који је представљао компромисно решење. Уставом је било предвиђено јачање предузећа и истовремено слабљење „државе“ у економском систему земље, уз истовремено постојање тржишне и планске привреде. Ипак, овим није била окончана борба између две струје унутар СКЈ, која ће се завршити тек 1966, победом Кардељеве струје.²⁹

Од 1963. године ће доћи до процеса сталног слабљења улоге савезне државе у економском систему земље, као што је било и предвиђено новим уставом. Кардељева струја, која се 1961. залагала за јака предузећа и тржишну економију, од 1963. ће почети да се залаже и за јачање улога република у економском систему земље. У ту сврху ће Кардељ променити и сопствену идеологију у погледу улоге република у економском систему Југославије и од 1964. ће тврдити да републикама треба дати одлучујућу улогу у инвестиционој политици, иако је само неколико година раније тврдио да је то искључиво задатак савезне државе.³⁰ Тако ће у овом периоду, уместо јачања улоге предузећа у инвестиционој политици, доћи до слабљења улоге савезне државе уз истовремено јачање улоге република. Паралелно ће до 1966. трајати и процес реинтеграције тржишта на републичком нивоу. Резултат тога је био нови облик дезинтеграције југословенског економског система и настанак шест засебних еко-

29 Упоредити: Sundhaussen, *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten*, 106–108; Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, 210–211; „Републикама и одговорност“, *Економска политика*, бр. 504, 25. новембар 1961, 1474; М. Ј., „Републички фондови пре испитом зрелости“, *Економска политика*, бр. 511, 13. јануар 1962, 44–45.

30 Упоредити: Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, 206, 210f, 225, 255.

номских система унутар републичких граница. Званичан термин за новонасталу ситуацију је био „полицентрична планска привреда“, која ће постати реалност најкасније од 1966.³¹ Чињеница да је овако нешто само две године раније (1964) било за југословенске комунисте незамисливо и неприхватљиво, и да је чак и хрватски представник Бакарић, као један од главних заговорника економске реформе и либерално-реформске струје унутар Партије, стриктно одбијао „полицентричну планску привреду“ као решење, говори у прилог томе да овакав развој ситуације првобитно није био планиран.³²

Економска реформа 1965.

Економска реформа из 1965. године представља прекретницу у развоју социјалистичке Југославије, јер је њоме дефинитивно укинута „систем друштвених инвестиционих фондова“³³ и истовремено званично започело доба „југословенског радничког самоуправљања“ у виду „социјалистичке тржишне економије“.³⁴ Убрзо након спровођења ове реформе уследиће свеобухватна децентрализација економског и политичког система земље, као и отварање „националног питања“. Чак ни СКЈ неће преживети ове промене као централистичка југословенска организација, већ ће и Партија бити „децентрализована“. У року од само пет година од јаке савезне државе настала је нека врста конфедерације шест (осам) република, које ће имати „сопствене економије“, „сопствене Партије“ и „сопствене законе“.³⁵

31 Упоредити: Jakir, „Wirtschaft und Wirtschaftsreformen in den 1960er Jahren“, 95; Dobias, *Die Wirtschaftssysteme Osteuropas*, 275; Бићанић, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, 41-56.

32 Упоредити: Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, 252.

33 Општи инвестициони фонд, као највећи и најутицајнији, званично ће бити укинута још у децембру 1963. а средства из њега пребачена у савезне банке, пре свега у Југословенску инвестициону банку. Републички инвестициони фондови ће бити укинута тек две године касније, у децембру 1965. у оквиру економске реформе.

34 Добијас прави разлику између економског система пре и после економске реформе из 1965. Он сматра да је у југословенској економији после ове године наступио период „радничког самоуправљања“, који се суштински разликује од периода пре 1965, у коме је инвестициона политика била базирана на „друштвеним инвестиционим фондовима“. Појам „социјалистичка тржишна економија“ је преузет од Јакира и Зундхаусена, који га користе за опис југословенског економског система после 1965.

35 Упоредити: Kežić, „Planung und Bau der Eisenbahn Belgrad – Bar“, 117-129.

Поставља се питање у којој мери постоји директна веза између економске реформе из 1965. и процеса политичке децентрализације земље у периоду између 1966. и 1971. године? Одговор на ово питање није могуће дати без детаљније анализе реформе из 1965. и то је оно што овај рад треба да понуди. Анализа се ограничава на четири аспекта: 1) разлози за увођење реформе (неужност или идеологија); 2) циљеви реформе; 3) реформа банковног система 4) резултати и последице.

Економска ситуација у Југославији је после неуспеле реформе из 1961. из године у годину била све сложенија, а паралелно постојање тржишне и планске привреде је негативно утицало на развој економије. Извештаји са преговора између југословенске делегације и представника Међународног монетарног фонда, који су вођени од јуна 1964. најбоље одсликавају тадашње стање југословенске привреде. Из ових, за јавност недоступних и строго поверљивих докумената сазнајемо да је југословенски привредни систем, упркос високим стопама раста, био нестабилан, јер су се различити делови система диспропорционално развијали, што је угрожавало даљи развој читавог економског система и продубљивало економску кризу. Ситуација је била критична и политика више није имала стање у економији под контролом. Највећи проблем је била инфлација, коју је све теже било обуздати. Тако из једног извештаја сазнајемо да су цене пољопривредних производа крајем 1963. порасле за 66% а индустријских за 15%. Истовремено су лични дохоци порасли за 90% а инвестиције за 53%. Због тога је спољнотрговински дефицит убрзано растао, тако да је у периоду између 1961. и 1965. износио годишње у просеку око 200 милиона долара.³⁶

Проблем широког инвестиционог фронта, који је оптерећивао југословенску привреду још од почетка 50-их година, неће бити решен ни у периоду после 1961, већ ће због неуспеха реформе и дезинтеграције економског система постати још већи. Чињеница да су републике добиле могућност вођења „самосталне“ инвестиционе политике довешће до ескалације овог проблема.³⁷ Постојала је опасност да читав економски систем колабира уколико се хитно нешто не предузме. Колико је ситуација била забрињавајућа, најбоље говори начин на који је донета одлука о увођењу економске реформе.

36 Упоредити: АЈ-130-909-1387, Кретања у привреди у периоду после спровођења привредне реформе, 4. IV 1966.

37 Исто.

Тако је годишњи савезни план привредног развоја за 1965, који је био на снази и важио до краја 1965, у јуну исте године једноставно стављен ван снаге и почело се са састављањем новог плана привредног развоја земље, који би био у складу са економском реформом.³⁸ Ова чињеница потврђује претпоставку да је економска ситуација била толико критична да се није могло чекати до краја године са реформом, што говори у прилог томе да су југословенски комунисти били свесни тога да је хитно реформисање читавог економског система неизбежно.

Ову ситуацију они ће покушати да искористе у сврху дугорочне легитимације сопствене власти, јер је дубока реформа читавог економског система пружала могућност да се исправе све додашње неправилности и на тај начин радничко самоуправљање постане реалност. Због тога је успех реформе имао и идеолошку тежину. Доступна архивска грађа потврђује чињеницу да се овог пута озбиљно приступило реформи и да је власт била спремна да уради све што је било потребно како би реформа успела. Уз помоћ стручњака из ММФ-а је конкретизован план економске реформе, а унапред су сагледане и могуће социјалне и политичке последице конкретних реформских мера, како би држава успела да их предупреди.³⁹ Читав процес промена је требало да траје до 1971, тако да су предузећа имала довољно времена у овом прелазном периоду да се прилагоде новом систему.

Циљеви реформе су били слични онима из 1961, главни циљ је био реализација радничког самоуправљања у условима тржишне економије. То је конкретно подразумевало повлачење државе и политике из економије и истовремено јачање улоге предузећа. Трџало је да најкасније од 1971. предузећа располажу са најмање 70% остварених прихода⁴⁰ и самостално воде инвестициону политику у условима тржишне економије, и на тај начин буду конкурентна и на светском тржишту.

38 Упоредити: АЈ-130-363-539, Програм рада на формулисању развојне политике до краја 1966. године, 3. VI 1965.

39 АЈ-130-363-569, Извештај југословенске делегације о преговорима са Мисијом Међународног монетарног фонда – са пројектом писма владе СФРЈ Међународном монетарном фонду, VI 1965.

40 У периоду од 1961. до 1965. су предузећа располагала у просеку са 46% остварених прихода, иако је још у оквиру економске реформе из 1961. било предвиђено да предузећа располажу са 70% остварених прихода. Упоредити: Вићанић, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, 213.

Још у јуну 1965. југословенска влада ће у једном писму ММФ-у формулисати конкретне циљеве и очекивања од економске реформе. Као највећи проблем се наводи сувише интензивна инвестициона политика и широк фронт инвестиција. Овај проблем је требало да се реши економском реформом и тако омогући дугорочни развој економије на здравим основама. То би значило спорији привредни раст, али унутар стабилног економског система. Поред тога је југословенска влада желела да уз помоћ економске реформе постигне да предузећа преузму одговорност у економији и добију овлашћења за то. Цене производа убудуће је требало да зависе пре свега од тржишног механизма понуде и потражње, што би решило и проблем инфлације, јер би лични дохоци директно зависили од продуктивности рада предузећа.

Либерализацијом увоза је закон тржишта требало да повећа продуктивност југословенских предузећа, тако да она буду у стању да без помоћи државе извозе своје производе на светско тржиште. Велики проблем су представљале и нереалне цене пољопривредних и индустријских производа, јер су због политичког утицаја на економију из претходног периода, цене пољопривредних производа биле нереално ниске а индустријских нереално високе. Последица оваквог стања је била да је пољопривреда стагнирала, а у индустрији је продуктивност била ниска. Валутна реформа и тржишни механизам требало је да омогуће убрзани развој пољопривреде, а индустрију приморају да се модернизује и повећа продуктивност рада. Предвиђено је да предузећа убудуће своје инвестиционе одлуке доносе искључиво у складу са тржишним принципима. То је подразумевало укидање преосталих инвестиционих фондова (комуна и република), док би банке преузеле кључну улогу у обезбеђивању инвестиционих средстава под тржишним условима. Предуслов за успех овако опсежне економске реформе и функционисање привреде у тржишним условима, је била ликвидност привредног система. Држава је имала обавезу да обезбеди ову ликвидност, чак и по цену поштравања кредитне политике уколико би то било неопходно.⁴¹

Економска реформа из 1965. је подразумевала низ конкретних мера и реформи којима је на крају требало трансформисати читав економски систем у жељеном правцу. Најважнија, поред валут-

---

41 АЈ-130-363-569, Извештај југословенске делегације о преговорима са Мисијом Међународног монетарног фонда – са пројектом писма владе СФРЈ Међународном монетарном фонду, VI 1965.

не, била је реформа банковног система, и од њеног успеха је зависио успех читаве економске реформе, јер је она била предуслов свим осталим планираним мерама и променама. Нови банковни систем је замишљен тако да омогући предузећима вођење самосталне инвестиционе политике у складу са тржишним принципима и онемогући мешање државе у инвестициону политику предузећа. Још у марту 1965. донет је нови *Закон о банкама и кредитним пословима*,⁴² којим су постављени потпуно нови темељи инвестиционе политике у Југославији.

У ранијем периоду су банке биле несамосталне институције, које су имале задатак да прослеђују новац из савезних, републичких и комуналних инвестиционих фондова предузећима у облику кредита. Оне нису имале сопствене кредитне фондове, већ су вршиле само посредничку улогу између инвестиционих фондова и предузећа. Први корак у промени инвестиционог система је учињен 1964. када су средства из укинутог Општег инвестиционог фонда пребачена у кредитне фондове савезних банака, тако да су оне могле самостално да располажу њима и кредите дају у складу са тржишним принципима. Остварени приходи од камата су по први пут остајали као приход у банкама, па су оне имале интереса да воде рационалну кредитну политику.⁴³

Следећи корак је био оснивање инвестиционих банака на нивоу република и комуна, а то ће уследити од марта 1965. На нивоу република су формиране тзв. *пословне банке*, а у њима су оснивачки капитал чинила удружена средства из републичког инвестиционог фонда, комуналних и инвестиционих фондова предузећа. У овако формираним пословним банкама би у управном савету већину чинили представници предузећа. Управни савет је бирао директора банке, који је био овлашћен да самостално развија пословну политику банке, која је требало да омогући кредитирање инвестиција на основу тржишних принципа и без утицаја политике. Тиме је било омогућено да предузећа имају најважнију улогу при доношењу одлука о

42 „Закон о банкама и кредитним пословима“, *Службени лист СФРЈ* 12/1965, 392-407.

43 „И друштвени и материјални прогрес траже укидање инвестиционих фондова“, *Економска политика*, бр. 611, 14. децембар 1963, 1486-1488.

давању инвестиционих кредита, што је требало да спречи утицај државних органа на инвестициону политику.⁴⁴

Овако стање ће потрајати само до фебруара 1966, јер ће после званичног укидања републичких и комуналних инвестиционих фондова крајем 1965. и доношења новог закона о банкама и кредитним пословима крајем јануара 1966, пословне банке бити приморане да средства из бивших инвестиционих фондова одвоје од осталих средстава унутар кредитног фонда банке и ставе их под контролу република и комуна. Убудуће су пословне банке могле да ова средства дају као кредите само уз сагласност република и комуна, а остварене камате су уплаћивале републикама и комунама.⁴⁵ На тај начин је „државни капитал“ и даље постојао у прикривеном облику унутар пословних банака, што је озбиљно угрожавало успех читаве економске реформе. Слична ситуација је била и на савезном нивоу, где су савезне банке више од две године самостално располагале средствима из бившег ОИФ-а. Међутим, у априлу 1966. савезна држава ће тражити да се ова средства издвоје из кредитног фонда и убудуће остварене камате од ових средства уплате савезној држави.⁴⁶ Тако је дефинитивно замишљена реформа банковног система пропала, а „држава“ пронашла нове путеве да утиче на инвестициону политику.

Директна последица оваквог развоја ситуације је било то што потом није било могуће успешно решити проблем широког инвестиционог фронта, који је био најодговорнији за галопирајућу инфлацију, јер су финансирање „стarih инвестиционих пројеката“, од којих је савезна држава морала да одустане због недостатка средстава, преузеле републике.⁴⁷

44 Упоредити: Dobias, *Das jugoslawische Wirtschaftssystem*, 118; Bićanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, 221–223.

45 Упоредити: „Закон о изменама и допунама Закона о банкама и кредитним пословима“, *Службени лист СФРЈ* 4/1966, 72; Dobias, *Das jugoslawische Wirtschaftssystem*, 102.

46 АЈ–130–681–1118, Информација у вези стављања средстава бившег ОИФ-а под посебан режим, 20. X 1969.

47 „Стари инвестициони пројекти“ су они који су били финансирани из ОИФ-а, а за чији завршетак је недостајало средстава. Савезна држава ће бити приморана још након економске реформе из 1961. да одустане од даљег финансирања ових пројеката, како би смањила дефицит, али ће њихово даље финансирање од 1962. преузети републике. У оквиру економске реформе ће се савезна држава 1966. обавезати да даље финансира завршетак само још 20-ак конкретних савезних пројеката, за које су обезбеђена средства и који су морали бити завршени до краја 1970. године. Изградња свих осталих савезних пројеката је

Нови *Савезни друштвени план развоја Југославије*, о коме се интензивно дискутовано скоро годину дана, донет је тек у јулу 1966, када је планирана економска реформа већ била осуђена на неуспех, јер је првобитно спроведена банковна реформа стављена ван снаге, чиме је онемогућено остварење постављених циљева. Овај друштвени план развоја је од самог почетка био дефицитаран и није могао да обезбеди ликвидност југословенске привреде.⁴⁸

О практичном одустајању владе од даљег спровођења економске реформе југословенска јавност није била информисана. Строго поверљиви документ Савезног министарства финансија о кретањима у привреди након спровођења економске реформе нам даје реалну слику „успеха“ реформе. Из овог документа сазнајемо од економских експерата да ниједан од девет постављених циљева реформе није у потпуности остварен. Нити је начин доношења одлука о инвестиционој политици децентрализован онако како је то било планирано, нити су банке, као самостални актери, преузеле главну улогу у финансирању инвестиција. Последица је било то да се проблем широког фронта инвестиција није могао решити, због чега је и даље инфлација била висока а ликвидност привреде угрожена. Економски експерти су дошли до закључка да је проблем инфлације био много већи него што се првобитно мислило и да ће решење овог проблема дуже трајати него што је било планирано.

Због тога није било могуће спровести валутну реформу на планирани начин, па је и конвертибилност динара била могућа тек у будућности. Либерализацијом спољне трговине нису постигнути

била дефинитивно обустављена. Републике нису морале да се обавезу на овако нешто, па су готово све незавршене старе савезне инвестиционе пројекте, за које реално није било средстава, и даље финансирале. Закон о банкама из фебруара 1966. је омогућио републикама да располажу средствима којима су и даље финансирале ове пројекте, а уједно су започињале и нове инвестиционе пројекте, што је за последицу имало убрзано повећање инфлације. Тако је нпр. СР Србија почетком 1966. финансирала око 1.000 пројеката укупне вредности око 17 милијарди динара, а за 1966. гој је недостајало око 2,5 милијарди динара за финансирање „старих инвестиционих пројеката“, док је у СР Хрватској за исту сврху недостајало око две милијарде динара. Упоредити: АЈ-130-909-1387, Кретања у привреди у периоду после спровођења привредне реформе, 4. IV 1966.

48 Из строго поверљивог записа са седнице Савезне владе од 18. јуна 1966. сазнајемо да је свесно усвојен дефицитарни савезни буџет, јер је за планиране расходе за период до краја 1970. недостајало између 3,6 и 5,6 милијарди динара. Упоредити: АЈ-130-316-19-24.

планирани ефекти и није дошло до процеса модернизације југословенских предузећа под утицајем стране конкуренције и тржишне економије, јер ће предузећа радије прибегавати „старим методама“: уместо модернизације и веће продуктивности, она ће једноставно подићи цене производа, што ће додатно повећавати инфлациони притисак. Истовремено ће тражити од државе заштиту од стране конкуренције и субвенције, како би били конкурентни на светском тржишту. Стога није дошло до планираног позитивног утицаја тржишне економије на југословенску привреду, већ су постојеће аномалије економског система и даље биле присутне. На крају су експерти закључили да је планирана економска реформа у априлу 1966. пред дефинитивним пропадањем и истовремено апеловали на надлежне политичаре да предузму хитне мере како би се омогућуло њено даље спровођење.⁴⁹

Ови апели нису могли ништа да промене, јер су најкасније у априлу 1966. водећи југословенски политичари у тајности већ донели одлуку да одустану од спровођења првобитно планиране економске реформе и да потраже други начин за дугорочну легитимацију власти. Ово важи и за Ранковићеву и за Кардељеву струју унутар СКЈ. Разлог због којег су југословенски комунисти донели овакву одлуку је од кључне важности за нашу тезу. Када је извршена валутна реформа, било је, први пут након 1945, могуће реално сагледати снагу југословенске привреде и извршити поређење са привредама других земаља. Власт је била шокирана резултатом јер се испоставило да је југословенска привреда била много слабија, а читав економски систем много „болеснији“ него што се првобитно претпостављало.⁵⁰ Врло брзо је постало јасно да би спровођење економске реформе представљало дуготрајан процес, а политичке и социјалне последице биле много болније него што је било планирано. Било је неизвесно и да ли би, и поред свих напора, реформом били постигнути планирани резултати. Предуслов за даље спровођење реформе је био да влада изађе пред југословенске грађане и саопшти им какво је реално стање у економији и које жртве је потребно да поднесу у на-

49 АЈ-130-909-1387, Кретања у привреди у периоду после спровођења привредне реформе, 4. IV 1966.

50 Ову тезу потврђује, између осталог, и то што се манипулисало статистичким подацима о привредном расту у Југославији између 1952. и 1960. Званични подаци говоре о привредном расту од 11,5% а реалан привредни раст у том периоду је износио 6,5%. Упоредити: Пиљак, „Реформе југословенског економског система“, 221.

редном периоду како би се исправиле учињене грешке у прошлости. Међутим, власт није била спремна да јавно призна почињене грешке у вођењу економске политике, јер је одговорност за такво стање сносио СКЈ. На крају је економска реформа, којом је требало да буде обезбеђена дугорочна легитимација власти, претила да има супротан ефекат и изазове још веће незадовољство у народу.⁵¹

Овакав развој ситуације је довео до тога да су комунисти одлучили да одустану од спровођења економске реформе и остваривања радничког самоуправљања у оном облику како је 1965. било планирано, иако то неће никада јавно признати. Сувише дуго је економска реформа у јавности представљана као нешто неизбежно у процесу стварања југословенског идеалног друштвеног система да би се од ње одустало. Због тога је било неопходно у јавности и на папиру и даље инсистирати на спровођењу „економске реформе“ и званично тежити „радничком самоуправљању“, а истовремено тражити нове путеве за дугорочну легитимацију власти.

Отварање „националног питања“ је био погодан начин да се јавни дискурс са економских питања пребаци на политичка и на тај начин прикрије одустајање од реформе. Дугорочни легитимитет власти није више требало да обезбеди решење економских проблема и стварање здравог економског система, већ решење „националног питања“, које ће бити отворено већ 1967. године. Након тога ће се „радничко самоуправљање“ пре свега свести на децентрализацију политичког система земље. На тај начин је отварање националног питања 1967. и отпочињање процеса конфедерализације државе било директна последица пропале економске реформе из 1965. Званично ће се комунисти и даље залагати за „самоуправљање“, али ће значење овог појма бити промењено и добиће пре свега политичку конотацију. Тако ће се под плаштом „самоуправљања“ спровести децентрализација политичког система земље, а у пракси ће се у ствари пре свега пренети надлежности савезне државе на републике, чиме проблем мешања „државе“ у економију није био решен, већ само мултиплициран. Тиме је СКЈ привремено остварио циљ легитимације власти, али је цена тога била дезинтеграција политичког и економског система земље, праћена све дубљом економском кризом, која ће на крају довести до распада државе.

---

51 Упоредити: Kežić, „Planung und Bau der Eisenbahn Belgrad – Bar“, 105–107.

Политичке последице економске реформе из 1965. Закључак

О процесу дезинтеграције политичког система земље у периоду од 1966. до 1971. написано је мноштво добрих монографија, у којима је детаљно истражен процес конфедерализације СФРЈ⁵² и преношења законодавних и извршних овлашћења са савезне државе на републике и покрајине, при чему ће чак и СКЈ бити децентрализован. Због тога би детаљнија анализа ових промена у нашем раду била сувишна. Сматрамо ипак да је важно укратко представити промене у економском систему које ће наступити након одустајања власти од спровођења економске реформе у априлу 1966.

Поједностављено речено, у периоду од 1966. до 1971. доћи ће до процеса дезинтеграције економског система СФРЈ, при чему је реализацијом партикуларизма на републичком нивоу дошло до учвршћивања шест мање-више засебних економских система унутар републичких граница. Важну улогу у том процесу је имала децентрализација Југословенских железница и увођење „републичких железничких тарифа“.⁵³ Ова дезинтеграција економског система је била предуслов децентрализацији политичког система, која ће бити у центру пажње након отварања националног питања, јер тек пошто су републике добиле надлежности у области економије, национално и питање политичке децентрализације земље су постала актуелна политичка питања.⁵⁴

Најкасније у априлу 1966. године је било очигледно да ни Ранковић ни либерали предвођени Кардељом нису били спремни да одлуке у инвестиционој политици препусте предузећима. Једина разлика између две струје је била у томе што је Ранковић сматрао да савезна држава треба да има главну реч у инвестиционој политици, док је Кардељ сматрао да ову улогу треба да имају републике. Оба концепта су предвиђала утицај државе на инвестициону политику, што није било у складу са принципима економске реформе из 1965. године. Због тога не изненађује чињеница да ће и после пада Ранковића у јулу 1966. мешање „државе“ у инвестициону политику бити настављено. Пошто власт званично није одустала од спровођења економске реформе и увођења „радничког самоуправљања“, било је потребно у јавности створити утисак да се и даље ради на реализа-

52 Тренутно актуелне су већ поменуте монографије Паула Шоупа, Николе Хаберла, Монике Бекман, Сабрине Рамет и Холма Зундхаусена.

53 Упоредити: Kežić, „Planung und Bau der Eisenbahn Belgrad – Bar“, 138–143.

54 Исто, 90–129.

цији прокламованих циљева реформе. Тако је нпр. под изговором реализације „самоуправљања“, код формирања цена производа уведен принцип „друштвеног договора“, чиме је тржишни принцип понуде и потражње једноставно стављен ван снаге.⁵⁵

Самим тим је било илузорно очекивати првобитно планиране позитивне ефекте увођења тржишне економије на продуктивност предузећа. Један од важних циљева реформе је био и укидање „државног капитала“, јер „држава“ од 1971. више није смела да располаже инвестиционим средствима. Због тога је у периоду од 1968. до 1971, након жучних расправа и дискусија, званично укинут „државни капитал“⁵⁶ који се налазио у банкама, а држава није имала више никаква инвестициона средства на располагању.⁵⁷

Проблем је био у томе, што су се републике у међувремену договориле да се под „државом“ подразумева само савезна држава, па је према томе „укидање државног капитала“ у пракси значило укидање савезних инвестиционих средстава и њихово преношење на републике, тако да ће после 1971. и даље постојати „државни капитал“, али на републичком нивоу, који ће бити укинут тек 1975. године.⁵⁸

Негативне последице које су проистицале из „државног капитала“, попут нерационалне инвестиционе политике и сувише широког фронта инвестиција, не само да су и даље биле присутне већ је проблем постао много сложенији и већи. Главна разлика у односу на претходни период је била у томе што је сада свака република унутар својих граница сама била одговорна за нерационалну градњу и широк фронт инвестиција, и за то више није могла да оптужује савезну државу. На тај начин је ранији проблем ушестростучен, јер ће се свака република понашати онако како је то раније радила савезна

55 Упоредити: Dobias, *Die Wirtschaftssysteme Osteuropas*, 256; Vićanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, 232–234; Д. Кристан, „Своје и туђе“, *Привредни вјесник*, бр. 1550, 5. новембар 1970, 5; „Буџет“, *Економска политика*, бр. 971, 9. новембар 1970, 41; „Ванбуџетски биланс. Расподела обавеза“, *Економска политика*, бр. 1003, 21. јун 1971, 13–14.

56 Под „државним капиталом“ су се подразумевала средства из бивших друштвених инвестиционих фондова, која су 1964. и 1965. године пребачена у банке, а којима су од 1966. располагале савезна држава, републике и комуне.

57 АЈ–130–680–1117, Поглавље 6, Буџет и ванбуџетски биланс Федерације Предлога резолуције о основама друштвено-економске политике у 1971. години, 22. XII 1970.

58 Упоредити: Kežić, „Planung und Bau der Eisenbahn Belgrad – Bar“, 129–138.

држава. Увођење тржишне економије и могућност задуживања република на светском тржишту капитала ће омогућити још већи дефицит и још већу инфлацију. Почетком 70-их година ће ово кулминирати и доћи ће до експлозивног раста инфлације, која ће потпуно измаћи контроли,⁵⁹ што ће имати дугорочне економске последице на развој југословенске привреде. У којој мери је овакав развој ситуације био штетан за југословенску привреду најбоље одсликава податак да је остварени спољнотрговински дефицит само у 1974. износио 3.400 милиона долара,⁶⁰ што је било 17 пута више него у години пре економске реформе 1965. Подсетимо да је један од главних разлога увођења тржишне економије био *смањење спољнотрговинског дефицита*.

Желимо још да укажемо и на развој Југословенских железница после 1966. и увођења „републичких тарифа“ на основу просечних транспортних трошкова. Требало је да овакве тарифе омогуће успешно пословање републичких ЖТП-а и њихову независну пословну политику. Међутим, републике ће, слично као и савезна држава у ранијем периоду, приморати ЖТП да одустане од увођења тржишних тарифа, јер многа предузећа нису могла да опстану ако би плаћала реалне транспортне трошкове. Са растом инфлације стање у железници ће се погоршати, јер су предузећа могла да подижу цене само уз сагласност република. Тако ће већ од 1968. железница почети да прави велике губитке, а републике ће у почетку одбијати да их покривају на крају године. Тек од 1971. републике показују спремност да кроз дотације покривају настале губитке на својој територији. На тај начин су се Југословенске железнице вратиле на стање од пре реформе из 1961. и упркос територијалној децентрализацији и реформи тарифног система, и даље зависиле од дотација „државе“.⁶¹

59 Исто, 107–117.

60 Упоредити: „Телеграми. Београд“, *Економска политика*, бр. 1176, 14. октобар 1974, 5.

61 Заједница ЈЖ је дочекала 1971. са губицима од неколико стотина милиона динара из претходног периода, које су републике прво одбијале да покрију. Губици су били из године у годину све већи, тако да су у периоду између 1971. и 1974. укупни губици износили око 3.000 милиона динара, а републике су биле приморане да покрију ове дугове. После усвајања Устава из 1974. ситуација је ескалирала, тако да су само у 1975. губици ЗЈЖ износили 2.340 милиона динара. Упоредити: „Србија. Како су преко ноћи порасли губици ЖТП Београд“, *Борба*, бр. 57, 28. фебруар 1973, 6; „Привреда. Мобилизација на пругама“, *Борба*, бр. 97, 9. април 1973, 5; „Железница“, *Економска политика*, бр. 1242, 19. јануар 1976, 25–26.

Не улазећи у полемику да ли је конфедерализацијом Југославије, која је озваничена Уставом из 1974, остварен корак напред или корак назад у политичкој, културној и економској еманципацији јужнословенских народа, на крају указујемо на последице овог процеса по југословенску економију и реализацију „југословенског радничког самоуправљања“. Отварањем и решавањем националног питања је аутоматски затворено „економско питање“, које ће остати нерешено до 1991. године. Дубоке реформе економског система, које су биле карактеристичне за период до 1971, у каснијем периоду су изостале, јер је легитимација власти југословенске политичке елите „решењем“ националног питања већ била остварена, тако да „економско питање“ није било више отворано. Реализација „радничког самоуправљања“ и „социјалистичке тржишне економије“, као прелазне фазе ка успостављању потпуног комунизма, на тај начин ће остати само неостварени снови из прошлости, а постојећи „болесни“ економски систем ће се вештачки одржавати у животу иностраним кредитима и мањим коректурама система, до распада државе 1991. године.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Југославије. Фонд 130, Савезно извршно веће.

Објављени извори

- „Das Programm des Bundes der Kommunisten Jugoslawiens. Angenommen von dem Siebten Kongress des Bundes der Kommunisten Jugoslawiens in Ljubljana vom 22. bis 26. April 1958“. Београд, 1958.
- „Закон о планском управљању народном привредом“. *Службени лист ФНРЈ* 58/1951.
- „Закон о организацији Југословенских Железница“. *Службени лист ФНРЈ* 50/1960.
- „Закон о изменама и допунама Закона о средствима привредних организација“. *Службени лист ФНРЈ* 8/1961.
- „Закон о доприносу из дохотка привредних организација“. *Службени лист ФНРЈ* 8/1961.

- „Закон о доприносу друштвеним инвестиционим фондовима“. *Службени лист ФНРЈ* 8/1961.
- „Закон о промету робе и услуга са иностранством“. *Службени лист ФНРЈ* 27/1962.
- „Закон о друштвеној контроли цена“. *Службени лист ФНРЈ* 30/1962.
- „Закон о банкама и кредитним пословима“. *Службени лист СФРЈ* 12/1965.
- „Закон о изменама и допунама Закона о банкама и кредитним пословима“. *Службени лист СФРЈ* 4/1966.

Штампа

- *Економска политика* (1952–1975)
- *Привредни вјесник* (1955–1975)
- *Борба* (1965–1976)

Литература

- Beckmann-Petey, Monika. *Der jugoslawische Föderalismus*. München: Oldenbourg, 1990.
- Bičanić, Rudolf. *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Dobias, Peter. *Das jugoslawische Wirtschaftssystem. Entwicklung und Wirkungsweise*. Tübingen: J.C.B. Mohr, 1969.
- Dobias, Peter. *Die Wirtschaftssysteme Osteuropas*. Darmstadt: WBG, 1986.
- Добривојевић, Ивана, „Југословени о сиромаштву 1964. Трагом једног документа. *Токови историје* 2/2016, 199–217.
- Haberl, Othmar Nikola. *Parteiorganisation und nationale Frage in Jugoslawien*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1976.
- Jakir, Aleksandar. „Wirtschaft und Wirtschaftsreformen in den 1960er Jahren in Jugoslawien“. *Jugoslawien in den 1960er Jahren: Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?*, priredili Hannes Grandits i Holm Sundhaussen, 83–109. Wiesbaden: Harrassowitz, 2013.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija: država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*. Zagreb: Biblioteka Nota bene, 2003.
- Kežić, Danijel. „Planung und Bau der Eisenbahn Belgrad – Bar aus der Perspektive der Desintegration des Wirtschaftssystems in Jugoslawien (1952–1976)“. Докторска дисертација, Универзитет Кристијан

- Албрехт у Килу (Немачка), Филозофски факултет, Катедра за историју, Одсек за историју источне Европе, 2015.
- Коларић, Војислав. *Организација саобраћаја и проблеми самоуправљања у саобраћајним предузећима*. Београд: Саобраћајни институт, 1964.
  - Macesich, George. *Yugoslavia. The Theory and Practice of Development Planning*. Charlottesville : The Univ. Press of Virginia, 1964.
  - Пиљак, Милан. „Реформе југословенског економског система 1945–1965“. *Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије: историјска трибина*, 219–238. Београд: Институт за новију историју Србије, 2013.
  - Ramet, P. Sabrina. *Nationalism and federalism in Yugoslavia, 1962–1991*. Bloomington: Indiana University Press, 1992.
  - Ramet, P. Sabrina. *The three Yugoslavias. State-building and legitimation, 1918–2005*. Washington D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 2005.
  - Shoup, Paul. *Communism and the Yugoslav national question*. New York: Columbia University Press, 1968.
  - Sundhaussen, Holm. *Geschichte Serbiens, 19.–21. Jahrhundert*. Wien: Böhlau 2007.
  - Sundhaussen, Holm. *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*. Wien: Böhlau, 2012.

Summary

Danijel Kežić

Political Consequences of Economic Reforms in Yugoslavia during the 1960s: from Disintegration of Economic System to the Creation of Confederal Yugoslavia (1961–1971)

Abstract: This paper analyses the impact of economic reforms of 1961 and 1965 on the process of decentralization and disintegration of political and economic system in Yugoslavia during the 1960s. This paper focuses on transformations of investment system caused by the implementation of free market economy, and the effects these transformations had on the political system of Yugoslavia. This paper also deals with the reform of the Yugoslav Railway during the 1960s, as a practical example of the process of transformations in Yugoslavia after the economic reforms. The central thesis of this paper is that the economic reforms influenced a division of Yugoslav economic system on the level of republics. This division of economic system was the first step toward a discussion about the national question and division of a political system of Yugoslavia.

Key words: Economic reform of 1961, Economic reform of 1965, confederalisation, disintegration of economic system, workers' self-management, socialist market economy

The economic reforms of 1961 and 1965 represent a turning-point in the history of socialist Yugoslavia. They not only caused revolutionary changes in economy system and implementation of market economy, but also in ideology and political system. The process of disintegration of economic system to communal level was a direct consequence of the economic reform of 1961. Yugoslav government stopped this process with a set of political measures and stimulated the reintegration of economic system not at the federal but at the republican level. The reform of Yugoslav Railroad in the 1960s is the best example of the processes of dis- and reintegration. The result of such politics was disintegration of Yugoslav economic system and creation of 6 (8) economic systems inside Yugoslav borders. One repercussion of the economic reform of 1961 was the development of economic nationalism on republi-

can level, and this nationalism was the first form and origin of later cultural and political nationalism. There is a direct connection between the economic reform of 1965 and the process of political disintegration and confederalisation of Yugoslavia between 1966 and 1971. The Yugoslav communists wanted to ensure political legitimacy through the successful reform of economic system. Because of the failure of the economic reform of 1965, the government decided to find another issue for the political legitimacy of state power and focused on the solution of the national question. The consequence was the political disintegration of the state.

УДК 94(497.11)"1914/1918:316.75(497.11)"192"
316.647.8(=163.2)(497.11)"192"

Оригинални научни рад
Примљен: 5. 4. 2017.
Прихваћен: 27. 6. 2017.

Иван РИСТИЋ
0807978@gmail.com

Смрт, страдање и сећање: Прилог проучавању политичке употребе смрти, страдања и колективног памћења на примеру српско-бугарских односа после Првог светског рата

Апстракт: Српско-бугарски односи су углавном били обележени политичким и дипломатским сукобима и ратовима, што је кулминирало у Првом светском рату. После рата су Бугари у колективном сећању Срба заузели неславно место „архинепријатеља“ и, може се рећи, најомраженије нације. То се огледало и у начинима интерпретације заједничке блиске прошлости. Циљ рада је да укаже на начине политичке употребе јавно и службено негованог сећања на блиску прошлост српско-бугарских односа и на то како су ратна страдања и патње, као и обележавања историјских датума и догађаја коришћени у унутрашњополитичком и идеолошком дискурсу.

Кључне речи: Краљевина СХС, Бугарска, Први светски рат, култура сећања, танатополитика, Сурдулица, политички симболи, стереотипи

Прошлост није само јединствени и непоновљиви збир догађаја, процеса и појава већ и *сећање* које је обликовано од садашњости и, повратно, у одређеној мери обликује садашњост, са свим њеним друштвеним, политичким, идеолошким и културним тенденцијама и процесима, који одређују систем вредности и погледе на свет колектива и појединаца. Том „свету“ припада и прошлост, као његов интегрални део, односно сегмент времена суштински повезан са друга два сегмента – са садашњошћу и будућношћу. Пошто је кључни део идентитета садашњости, и искуствени материјал за

пројекције будућности,¹ сећање на прошлост се не може једноставно препустити неконтролисаној спонтаности, већ је контролисано и неговано, оно је део идеологије, политике и културе сваке садашњице, у складу је са њеним потребама и вредностима, али и пожељним виђењима будућности.

Култура сећања је, поједностављено речено, начин на који једна група или једно друштво памте своју прошлост.² „Сећање“ је

- 1 Ево како је однос између поменутих временских сегмената видео академик Андреј Митровић: „Данас у себи садржи јуче, прекјуче и низове протеклих дана; оно у себи, такође, има сутра, прекосутра и низове дана који тек долазе. Без оног што је било, нема оног што јесте, а то што јесте је умногоме оно што ће бити. У *сада* се продужава *прошло* и у њему почиње *будуће*. Дакле, *сада* је не само трен сложеног него и проблемског садржаја, јер су у њему *прошло* и *будуће* одређенији и садржанији него саме особитости садашњег. Такође, *прошло* ће сигурно обухватити, тј. поништити, и то врло брзо, свако *сада*; *будуће* ће трајати, мада ће и оно убрзо почети да постаје *сада* и потом одмах *прошло*. *Прошло* се стално шири обухватајући *сада*, *сада* је стално ново и увек неизмерно кратко, *будуће* је бескрај који долази да би, поставши *сада*, прелазило у *прошло*. Сва три појма су релативна, али је ипак садржај *прошлог* најодређенији, садржај *будућег* најнејаснији, а садржај *сада* најусловнији.“ Andrej Mitrović, „Misli o istoriji“, u: Agnes Heler, *Teorija istorije*, (Beograd: Rad, 1984), 11.
- 2 О култури сећања и политици памћења, „употребама“ прошлости, ритуала, церемонијала, датума и обележавања видети: Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011); Jan Asman, *Kultura pamćenja*, (Beograd: Prosveta, 2011); Todor Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, (Beograd: Čigoja štampa, 2006); Isti, *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, (Beograd: Čigoja štampa, 2014); Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identitet u Srbiji 1918–1989*, (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014); *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006); *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, prir. Michal Sladeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, (Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015); Михаел Митерауер, *Миленијуми и друге јубиларне године. Зашто прослављамо историју?*, (Београд: Удружење за друштвену историју, 2003). - Према одређењу које даје Т. Куљић, култура сећања се бави „механизмима друштвеног преношења, обликовања и прераде прошлости“, као и „проучавањем колективних и индивидуалних слика прошлости које људи и групе у одређеним ситуацијама које затичу стварају, да би уз помоћ прошлости растумачили садашњост и створили визију будућег развоја“ (Куљић, *Kultura sećanja*, 11). А. Асман примећује да колективно памћење „догађаје види из једне једине, заинтересоване перспективе; не трпи вишезначност, редукује догађаје на митске архетипове“. У овом контексту, она колективно сећање изједначава са политичким или националним сећањем. (Asman, *Duga senka prošlosti*, 43). И други аутори на сличан начин дефинишу политичко сећање. По њима оно „филтрира сећања према својим потребама, тако да су невидљива или прећутана она сећања која су

нераздвојиво од идеолошко-политичког контекста (групног, националног, генерацијског) у коме се ствара. Друштво „обрађује“ своју прошлост, пропушта је кроз „филтер“ садашњости и из прошлости „извлачи“ одређене садржаје и интерпретира их на начин који одговара датим потребама, било да би се нешто оправдало и легитимисало или дискредитовало, делегитимисало, оспорило. Саставни део културе сећања је и „култура заборавља“ – планско заборављање делова прошлости, такође диктирано актуелним идеолошко-политичким оквиром. Група/заједница/друштво бира чега ће се сећати, а шта заборавити. На сећању, али и на заборављању, гради се идентитет групе/заједнице/друштва. Зато је важно разумети зашто се у одређеном тренутку друштво подсећа управо на одређене догађаје из блиске или даље прошлости. Прошлост је *интерпретативна*, она се „непрестано реорганизује кроз ток садашњице и промене референтног оквира значења“.³ Интерпретација је, дакле, дискурс о прошлости уклопљен у „референтни оквир значења“ садашњице, док би тај референтни оквир, у случају интерпретације политичких догађаја и процеса из прошлости, могли бити доминантни идолошки и политички трендови садашњице.

Иако је и пре светског рата перцепција Бугара и Бугарске у српској јавности била далеко од позитивне,⁴ нећемо претерати ако кажемо да су у српској послератној јавности Бугари били перципирани као највећи непријатељи. Томе је највише допринела бугарска окупација (1915–1918) делова Србије, односно свирепи злочини чињени над цивилним становништвом у току окупације.⁵ Они су учи-

---

неодговарајућа (...), а задржавају се вредносно значајна, функционална и употребљива“ (Michal Sladeček i Jelena Vasiljević, „Problematicnost pojma kolektivno sećanje“, *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, 14).

3 J. Asman, *Kultura pamćenja*, 41.

4 Видети: Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, (Београд: Helsinški odbor за људска права, 2002), 232–251.

5 О злочинима бугарских окупационих власти доста је писано у науци и публицистици. Навешћемо део радова и објављених извора: *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде Хашке конвенције и међународног права учињене од Бугара у заузетој Србији 1915–1918. године*, (Београд: Министарство иностраних дела, 1919); Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, 1–2, (Београд: Штампариија „Народ“, 1921); Јован Хаџи-Васиљевић, Бу-

нили да ово старо балканско ривалство добије карактер исконског непријатељства и крајње нетрпељивости. У очима српске политичке елите и јавности, Бугари и Бугарска су постали највећи кривци за катастрофу Србије. Француска је имала „своју“ Немачку, а Србија Бугарску као „историјског ривала“. За Србе су Бугари били „балкански Пруси“. Навешћемо само неколико примера који илуструју начин на који су Бугари виђени у српској јавности после рата.⁶ Тако су за утицајног интелектуалца, професора универзитета Богдана Поповића Бугари представљали најбољи пример „скоројевићке нације“, изникле из историјског мрака, нације незајажљивих апетита (што је одлика свих скоројевића), грандоманије и мегаломаније, вечитог непријатеља својих суседа и мира на Балкану.⁷ За књижевника и публицисту Драгишу Васића, Бугарин је „звер што се по нужди привремено припитомила; засад без услова за међународни и друштвени живот; без части, без честољубља, без смисла за уметничко, за лепо, за идеал; он је нечист, неверан, незахвалан, уображен, бездушан, дрзак, дрзак, дрзак“.⁸ Никола Пашић, најистакнутији српски и југословенски политичар предратног, ратног и делом поратног периода, пред крај рата је за Бугарску тврдио да је „најнеморалнија држава“ и „перфид-

---

гарска зверства у Врању и околини (1915–1918): са две скице и 83 слике у тексту, (Београд: Културно-просветно друштво Врањанаца, 1922); Александар Трајковић, *Време безумља: документа о бугарским злочинима у врањском крају 1915–1918*, (Београд: Економска политика, 1981); Рудолф Арчибалд Рајс, *О злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914–1918. Изабрани радови*, прир. Милоје Пршић, Слађана Бојковић, (Београд: Историјски музеј Србије, 1997); *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915–1918*, прир. Момчило Павловић, (Београд: Институт за савремену историју, 2007); Milovan Pisarri, „Bulgarian Crimes against Civilians in Occupied Serbia during the First World War“, *Balkanica*, XLIV/2013, 357–391; Милан Кољанин, „Злочини Бугарске у Србији 1915–1918: прилог истраживању бугарске окупације у Првом светском рату“, *Историја 20. века* 2/2014, 39–51.

- 6 У научној литератури је занемарљиво мали број радова који се баве перцепцијом Бугара и Бугарске у српској јавности после Првог светског рата. Осим већ навођеног дела Оливере Милосављевић, видети: Михајло Пантић и Јасмина Јовановић, „Бугарске теме у *Новој Европи*“, *Нова Европа 1920–1941*, ур. Марко Недић, Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), 377–385; Vladan Jovanović, „Srpski književni glasnik о jugoslovensko-bugarskim odnosima 1920–1930“, *Istorija 20. veka* 1/2012, 27–42.
- 7 [Богдан Поповић], *The Psychology of an Upstart Nation: the Bulgars – The Upstart Nation’s Appetites (Extracts)*, (Paris, 1919).
- 8 Драгиша Васић, „Карактер и менталитет једног поколења“, *Одабрана дела*, (Београд: Алтера, 1990), 20.

ни непријатељ“, „за корак испред Намачке“ по питању „моралне кривице“, и тражио кажњавање читавог бугарског народа, а не само његове елите.⁹ Све у свему, услед ратних траума, међусобних оптужби и обостране мржње, потцењивања и презира, после рата се чинило да ће односи двају суседних народа остати још дуго затровани.

У креирању и одржавању слике Бугара у јавности важно место имали су простори и места непосредног трагичног историјског сучељавања Срба и Бугара. Та су места постала својеврсни симболи конфликта, који су обезбеђивали стално „оприсутњење прошлости“¹⁰ у животима савременика. Места сећања имају посебну улогу у култури сећања. Слављење одређених датума је такође имало функцију креирања и неговања сећања на историјске „сударе“ са Бугарима. И места и датуми су имали своју симболичку димензију, другим речима, поседовали су значајан „симболички капитал“, због чега су у великој мери употребљавани у политичком и идеолошком дискурсу, будући да је и сама политика, према одређеним схватањима, „у највећој мери ствар симбола“, који служе не само као средство за успостављање и очување политичке моћи већ „власт над симболима“ представља саму срж политичког деловања.¹¹

9 Пашићев однос према Бугарима био је донекле специфичан, обележен неким личним моментима, јер је један део живота провео као емигрант у Бугарској (после пропаста тзв. Тимочке буне 1883. године). Тамо га је, заједно са сарадницима, помагала бугарска влада, а успоставио је и многобројне контакте са представницима бугарске политичке елите. (Видети: Иван Ристић, „Никола Пашић и Бугари – генеза идеолошких и политичких ставова“, *Зборник Матице српске за историју* 84/2012, 105. У чланку се налази попис литературе о Пашићевим емигрантским данима у Бугарској и његовим погледима на српско-бугарске односе).

10 А. Asman, *Duga senka prošlosti*, 281.

11 Ivan Čolović, *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2000), 5. - Шта су симболи и симболичко, сложено је питање, али их у овом раду употребљавамо у значењу „посредника смисла“ и „носиоца значења“. Ево једног језгровитог објашњења симболичког које даје Ханс Бидерман: „Оно (симболичко – И. Р.) се, међутим крије и у надирућим бујицама рекламних слика, у политичким паролама и обележијима, у сликовитом приказу религиозног света духа, у иконама и шифрама страних и исконских култура, у правним обичајима и уметничким предметима, у песничком стваралаштву и историјским личностима – дакле свуда где ‘носилац значења’ посредује у нечему што превазилази његову банално површну форму“. (Hans Biderman, *Rečnik simbola*, (Beograd: Plato, 2004), 5). Навешћемо и објашњење Карла Густава Јунга, чувеног психолога и аутора утицајног дела *Човек и његови симболи*. Он каже: „Оно што зовемо симболом јесте назив, име или чак и слика која може бити добро позната у свакодневном животу, али која поред свог уобичајеног и очигледног значења, ипак има и специфична обележја. Садржи нешто неодређено, непо-

У „географији симбола“ повезаних са јавним дискурсом о Бугарској и Бугарима, Сурдулица је свакако посебна, као кључно место сећања и подсећања, „традиционални знамен страдања“¹² Срба за време бугарске окупације, и уопште знамен цивилног страдања у рату.¹³

О Сурдулици би се пре могло говорити као о *простору сећања*,¹⁴ с обзиром на то да су места сећања повезана са масовним страдањем цивила пре свега везана за конкретне локације/објекте страдања (логори, затвори и др.), док су злочини у Сурдулици почињени на више различитих локација у непосредној околини,¹⁵ на којима су, после есхумација, пронађени остаци жртава. У Сурдулици није постојао посебан логор, као формално место страдања, већ је она више обједињујуће географско обележје, простор највећег и нарочито тешког и мучног страдања српских цивилних жртава у Првом светском рату. Њен симболички капитал био је готово непресушан. Она је коришћена као образац за доказивање оправданости и аутентичности оптужби на рачун Бугара, посебно у погледу њиховог „националног карактера“. *Сурдулица је „огледало“ свега онога што Бугари уистину јесу* – то би била главна порука употребе Сурдулице у јавном представљању Бугара после Првог светског рата. Она је, према устаљеном схватању у јавности, представљала врхунац онога што су Бугари показивали и пре рата – свирепости и реваншизма. Слика страдања Срба под бугарском окупацијом, посебно Сурдулица као централна географска и симболичка тачка тог страдања, била је готово свеprisутна у послератној јавности. Разлог томе је управо то што су у јавности злочини бугарских окупационих власти и Сурдули-

---

знато или скривено од нас. (...) Према томе, реч или слика су симболичне када садрже нешто више од очигледног и непосредног значења“ (Карл Јунг, *Човек и његови симболи*, (Београд: Народна књига: Алфа, 1996), 15–16).

12 Kuljić, *Kultura sećanja*, 179.

13 Сурдулица је, несумњиво, била страховито место мучног страдања и остала велики белег у бугарској модерној историји. Швајцарски криминолог, новинар и публициста Рудолф Арчибалд Рајс (Rudolph Archibald Reiss), истраживач злочина над цивилима у Србији у Првом светском рату, истражио је и злочине у Сурдулици. Рајс је утврдио да је од краја 1915. године, на посебно свиреп начин, побијено између 2.000 и 3.000 људи довођених из свих крајева Србије (махом виђенијих представника локалних заједница). Рајсов извештај видети у: Рајс, *О злочинима*, 103–109. О злочинима у Сурдулици видети и: Александар Трајковић, *Дубока долина: документи о бугарским злочинима у Сурдулици 1915–1918*, (Београд: Борба, 1983).

14 Видети: А. Asman, *Duga senka prošlosti*, 283; Ј. Asman, *Kultura pamćenja*, 59–60.

15 Те локације биле су: Врла Река, Дубрава, Дубока Долина, Калифер и др. Видети: Рајс, *О злочинима*, 109.

ца приказивани као оваплоћење бугарског националног карактера, али и антисрпске политике, чија је генеза, између осталог, налажена и у равни моралних особина.

Основаност теоријских ставова по којима *сећање на мртве* има изражену друштвеноинтегративну функцију (односно да је то „врста памћења која ствара заједништво“),¹⁶ да „разни ритуали око жртава и мученика учвршћују вредности групе и снаже њену хомогеност“,¹⁷ те да су државне елите кроз негативно виђење и дистанцирање од другог, с једне, и „сакрализацију ратне жртве“, с друге стране, снажиле јединство, колективни дух и спремност за жртвовање,¹⁸ можда се најбоље види на примеру свечаности у Сурдулици одржаних августа 1924. године поводом освећења спомен-костурнице (капеле),¹⁹ која је саграђена уз зграду сурдуличке гимназије, а у којој су смештени посмртни остаци жртава. Сам помен сурдуличким жртвама је имао одлике јавних/политичких светковина и ритуала,²⁰ односно онога што антрополог Марк Абелес [Marc Abélès] види као „политичку представу за јавност“, „режирану политичку представу“, која се гради уз помоћ „префињених церемонијала“ чији је циљ очување и обезбеђење легитимитета власти и владајућег поретка.²¹ Овде се никако не сме испустити из вида актуелни политички, друштвени и идеолошки контекст: врхунац унутрашњополитичке кризе (српско-хрватског сукоба) на лето и јесен 1924. године, који је носио опасност озбиљне дезинтеграције државе,²² као и улога краља као надпартијског обједињујућег фактора, симбола јединства државе.

16 J. Asman, *Kultura pamćenja*, 63.

17 Kuljić, *Tanatopolitika*, 20.

18 Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 52.

19 О спомен-костурници у Сурдулици, њеној изградњи, историјату и политичком контексту рушења и обнављања током деценија, видети: Рајка Дојчиновић, *Спомен-костурница у Сурдулици 1924–2010*, (Сурдулица: Православна Епархија врањска, 2010); Александар Кадијевић, „Спомен-костурница у Сурдулици (1922–2012) – од заборава до обнове“, *Лесковачки зборник* 52/2012, 155–163; Мр Виолета Н. Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918–1955“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 2013), 191–193.

20 Објашњење видети у: Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, (Beograd: Dosije, Signature, 1997), 100–110.

21 Mark Abeles, *Antropologija države*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2001), 9–10. (видети: и стр. 145 и даље).

22 О политичкој кризи на лето и јесен 1924. године видети: Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књ. 3: Срби у Југославији, (Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског окру-

Потенцијал политичке употребљивости сурдуличких жртава („сурдуличких мученика“) био је велики. Социолог Тодор Куљић истиче да је управо смрт појединаца који су „поднели нарочито трпљење и свесно умрли за остварење групних вредности“, а то су хероји и мученици, политички најупотребљивија.²³ Листа присутних у Сурдулици то потврђује: свечаности је присуствовао комплетан државни и политички врх, на челу са краљем, председником владе Љубом Давидовићем и председником Народне скупштине, затим представници странака и посланичких група, представници војске и државне управе, представници најзначајнијих хуманитарних и друштвених организација, као и привреде. Програм је предвиђао низ световних и црквених церемонијала: свечани дочек специјалног и дворског воза; свечани дочек краља пред општинским седиштем у Сурдулици; „благодарење“ у цркви за срећан долазак краља; освећење гимназијске зграде са капелом; пренос посмртних остатака у капелу; параду и дефиловање трупа пред краљем и соколске вежбе; народно весеље.²⁴

Посебно важно место у анализи метафорике и симболике погребног церемонијала има *laudation funebris*, односно „говор над одром“, реторички сегмент церемонијала који представља „емоционализовано декретирање смисла“, односно прописивање „кључних друштвеноинтегративних вредности“.²⁵ Краљев говор је био мотивисан унутрашњополитичким разлозима, а порука упућена домаћој јавности и политичким актерима. Он ниједном речју није поменуо злочине бугарског окупатора, нити Бугарску или Бугаре, али је истакао обавезу данашњег нараштаја да сачува „крваво стечено дело“ својих „старијих“, онако како су га од њих и наследили. То „дело“ било је југословенско уједињење. Велико страдање у рату, та „огромна костурница“ од „стотина хиљада палих“, за краља је „основ заједничког живота у слободи“. Краљ жели да се „народу обезбеди оно на шта има право“, а услов за то је постизање „мира и реда изнутра и споља“ и „поштовање целине која је преча од свега и закона који је над свима и потом обавезан за све“. На крају је рекао да је развој земље „јасан и одређен“,

---

га, Беседа, 2001), 124–127; Dejan Đokić, *Nedostižni kompromis. Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, (Beograd: Fabrika knjiga, 2010), 82–88.

23 Kuljić, *Tanatopolitika*, 198.

24 „Програм свечаности у Сурдулици“, *Лесковачки гласник*, 9. 8. 1924, 2–3. О свечаности видети и: Дојчиновић, *Спомен-костурница*, 47–52.

25 Kuljić, *Tanatopolitika*, 69–70.

те да се неће стати пред „пролазним и неизбежним тешкоћама” и да ће „здрава свест и стварност победити све“. У томе је видео „велику поуку“ сурдуличког „великог гроба“.²⁶ У краљевом говору су били присутни световни, национални и државни „идејни садржаји“;²⁷ „активизам“ његове реторике био је, пре свега, службени и измиритељски;²⁸ циљ је био да се побуди понос;²⁹ истакнуте су „надржавне димензије“ „угледа и ауторитета“ покојника - жртава чији су остаци свечано сахрањени.³⁰ Сурдуличке, али и остале ратне жртве, приказане су као морални путоказ у хаотичном времену политичких превирања, као неуништиви темељ и залог уједињења које не сме бити доведено у питање. Истицањем важности „целине“ над појединим деловима краљ је послао поруку сепаратистичким елементима, а истицањем ауторитета закона истакао је легитимитет и легалитет поретка и своје власти, управо у време када је вођа хрватских федералиста и најутицајнији хрватски политичар, „вечити“ опонент српској политичкој доминацији и централизму, Стјепан Радић³¹ у бољшевичкој Москви, једној од престоница великих држава које је посетио током свог европског путовања и у којима је тражио подршку за хрватско питање,³² ширио своје антимонархистичке идеје и кокетирао са Совјетима, који су проповедали светску револуцију, односно делегитимизацију империјалистичких режима. Изузимајући чак и актуелни политички контекст, поруке краљевог говора у Сурдулици нису одударале од, како примећује историчарка Олга Манојловић Пинтар, настојања југословенских власти од самог оснивања државе да кроз „сећање на ратне жртве, подизањем споменика од националног значаја и уређењем војничких гробаља“

26 „Краљев говор“, *Политика*, 25. 8. 1924, 2.

27 Кулјић, *Tanatopolitika*, 253.

28 Исто.

29 Исто.

30 Исто.

31 Стјепан Радић (1871–1928), вођа Хрватске републиканске сељачке странке (од 1925. Хрватске сељачке странке), главни идеолог хрватског аграризма, најватренији противник централизма и Видовданског устава (1921), заговорник „хрватске неутралне сељачке републике“ и југословенске (кон)федерације „независних сељачких република“. У једном периоду (посебно 1923–1924. године) отворени заговорник дезинтеграције Краљевине СХС. До 1925. био је противник монархије. Радић је преминуо од последица рањавања у Народној скупштини (јуна 1928. године).

32 Видети нап. 22.

афирмишу и актуелизују „идеју националног јединства“ (интегралног југословенства).³³

Осим краља, и локални представници су одржали говоре у којима је, за разлику од краљевог, потенцирана „бугарска свирепост“, подсећано на велики број ужасних злочина, тражена заслужена казна.³⁴ Оно што је карактеристично за ове, као и за све церемонијалне говоре, јесте потреба да се пробуде емоције публике, што се постиже *емфазом*, односно „драматичним претеривањем у тону и изразима, високопарношћу, патетиком и извештаченом свечаношћу говора“.³⁵

Поводом светковања у Сурдулици јавио се и Коста Тодоров (Коста Василев Тодоров).³⁶ Он је у име бугарске политичке емиграције листовима послао отворено писмо, у коме инсистира на идеолошком и политичком континуитету између „сурдуличких џелата“ и актуелне бугарске владе Александра Цанкова (Александър Цолов Цанков)³⁷ која терорише сопствени народ.³⁸ Његово писмо није било ништа друго до отворена политичка (зло)употреба великог страдања, тј. политички памфлет против актуелне бугарске владе, који

33 Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 202.

34 „Сурдулички мученици“, *Лесковачки гласник*, 30. 8. 1924, 1-3.

35 Kuljić, *Tanatopolitika*, 41.

36 Коста Тодоров (1889-1947) био је бугарски политичар, дипломата и револуционар. Био је први посланик Бугарске у Краљевини СХС (1920-1923), близак сарадник Александра Стамболијског (Александър Стоименов Стамболијски, 1879-1923), вође бугарских земљорадника и председника бугарских влада (1919-1923), чија је политика тежила блиској сарадњи са Краљевином СХС. После државног преврата (9. јуна 1923) наставља се у Краљевини СХС као политички емигрант и постаје један од вођа бугарске емиграције и њеног тајног револуционарног крила. О раду Тодорова и бугарске политичке емиграције видети: Ivan Ristić, „Bугарска политичка емиграција у Кралјевини SHS“, *Istorija 20. veka* 2/2012, 41-61; Срђан Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској 1923-1925. године“, *Војноисторијски гласник* 1/2014, 203-232; Isti, „Mission of Konstantin Todorov in North America 1927-1928: Yugoslav Foreign Service vs. Macedonian-Bulgarian Organisations in North America“, *Tokovi istorije* 1/2015, 85-122.

37 После преврата (9. јуна 1923) у Бугарској је формирана влада на челу са професором Софијског универзитета Александром Цанковим (1879-1959). Он је био један од политичких вођа завере против владе Стамболијског. Цанковљева влада била је на управи до јануара 1926. године. У Београду је ова влада перципирана као антијугословенска, највише због њених присних веза са организацијом ВМРО (Унутрашња македонска револуционарна организација). За време Цанковљеве владе у Бугарској је беснео грађански рат између режима, с једне, и његових противника, земљорадника и комуниста, с друге стране. О помнутим питањима видети: *България 20. век. Алманах*, (Софија: АБВ КООП 2000, 1999), 165-168, 1104-1106, 1109-1111, 1135-1140.

38 „Коста Тодоров о сурдуличким зверствима“, *Политика*, 24. 8. 1924, 3.

је послужио и за политичку легитимизацију сопствене групе (емиграната) и њених интереса пред домаћом јавношћу.

Од три кључна симбола танатополитике (политичке употребе смрти) – крви, васкрса и жртве³⁹ – у поменутиим говорима у Сурдулици доминирали су *крв* („невина крв“) и *жртве*. Посебно симбол „проливане крви“, за који Куљић наводи да поседује „широк спектар употребе“, да је циљ његове употребе „разбудити освету, понос и оданост“ и да је „драматизацију политичке реторике најлакше постићи алармима о проливаној крви“.⁴⁰

Симболи *проливане крви* и *недужне жртве* доминирали су и у наративима штампе посвећеним сурдуличком страдању, распирујући жељу за осветом (која је била више симболичка и „морална“), понос и осећај узвишености. Осим тога, свако писање о Сурдулици било је праћено изразито негативним стереотипима и представама о Бугарима. За *Лесковачки гласник* Бугарска је управо у Сурдулици показала да је „држава ноћних убица“, „ругло међу државама и срамота целог цивилизованог света“. Злочини у Сурдулици су показали и слабост читаве Европе и међународног права, Црвеног крста и целог цивилизованог света, јер нису успели да заштите један народ под окупацијом.⁴¹ *Политика* је на Видовдан 1922. године, када су освећени темељи костурнице, писала да су Бугари у Сурдулици „хтели начинити једну велику гробницу у којој ће сахранити наше народно име и нашу народну душу и над хиљаду лешева славили су свој жалосни тријумф“. И том чину су присуствовали представници државе и политичке елите, а председник Скупштине Иван Рибар је одржао говор.⁴² Истим поводом *Време* износи најситније детаље у описима мучења и страдања сурдуличких жртава. Једна од тих језивих „слика“ гласи: „Месецима су после кише спирале земљу, брзо набацану, преко лешева, и одасвуд су ницала поломљена ребра и коленице, размрскане лобање и испрскани кичмени пршљени“.⁴³ А у једном од наредних текстова исти лист пише: „Крв је шикљала, врисак се разлегао и клетве, клетве на све стране, мртва тела су се зањихала и падала у провалије. После је наступио мир. Гаврани су после долазили, војници су по два сата прали

39 Kuljić, *Tanatopolitika*, 41.

40 Исто.

41 „Држава ноћних убица“, *Лесковачки гласник*, 1. 12. 1923, 1.

42 „Видовдан у Сурдулици“, *Политика*, 29. 6. 1922, 3.

43 „Сурдуличка костурница“, *Време*, 28. 6. 1922, 1.

крваве бајонете.⁴⁴ *Време* је, иначе, Сурдулицу ставило у исту раван са Косовом (Косовском битком), покушавајући да јој на тај начин обезбеди митски статус и ону морално-идеолошку вертикалу какву је једино косовски мит имао у српској колективној свести. Исте године познати писац Бора Станковић пише своју кратку приповест о Сурдулици, којој је „судбина доделила да понесе велики крст мучеништва и да постане друга Голгота, костурница и гробница Срба, побијених и закланих не од непријатеља, већ од зверова и измета човечијег рода“.⁴⁵ *Политика* августа 1924. пише да су бројне жртве „уморене најгрознијом смрћу, смрћу која превазилази све бајке о свирепостима старих Варвара“, „бајонетом и камом (...) полудивљег Европљанина“.⁴⁶

Сурдуличке жртве су, међутим, релативно брзо заборављене. У другој половини 30-их спомен-костурница капела је већ увелико била изван пажње јавности, па су се чули апели за њену заштиту.⁴⁷

Осим Сурдулице, јавно су обележавани и различити датуми и годишњице повезани са српско-бугарским односима. Они су одражавали и одржавали слику Бугара као исконских непријатеља, али и узвишеност победе над њима, која је представљала крај једне епохе сукоба и почетак „новог доба“ како у националној историји тако и у међусобним односима, које је та победа означила. Теоретичари су одавно уочили значај празничних датума тј. календара који чува збир „главних прича“ око којих се гради „заједница сећања“.⁴⁸ Фиксирање тзв. „нултог часа“ (новог почетка) увек се везује за обележавање „прекретничких датума“.⁴⁹ За Куљића је, управо из овог разлога, календар увек израз „измишљене историје“, која је фокусирана на догађаје, насупрот „структурној историји“. Колективно памћење је ближе „догађајној историји“.⁵⁰ У контексту одржања „слике непријатеља“, историчар Михаел Митерауер [Michael Mitterauer] указује да јавно обележавање спомен-дана може имати „унутрашњу функцију интеграције“, чему одговара „функција спољног разграничења“.⁵¹ Наводи да су спомен-дани и јубилеји у Немачкој после Наполеонових ратова неговали слику Француске као непријатеља. Посебно указује

44 „Наше друго Косово – Костурница у Сурдулици“, *Време*, 30. 6. 1922, 1.

45 Борисав Станковић, *Под окупацијом*, (Београд: Вездес, 2000), 291.

46 „Сурдулица“, *Политика*, 24. 8. 1924, 2–3.

47 Обреновић, *Српска меморијална архитектура*, 193.

48 Kuljić, *Kultura sećanja*, 172.

49 Исто.

50 Исто.

51 Митерауер, *Миленијуми*, 136.

на то да „јубилеји битака имају тенденцију указивања на непријатеља против којег се још и данас мора борити“.⁵² По њему, приликом прослава јубилеја долази до изражаја „идентификацијски приказ историје“, тако што се истиче значај сопствене групе на рачун туђе.⁵³

Сматрамо да се, без додатних објашњења, ставови Митерауера у потпуности могу применити на функцију спомен-дана у контексту неговања „слике непријатеља“ (Бугара), као и у контексту интегративне функције празника/датума и политички вођеног заједничког сећања у македонском локалном, периферном и пограничном друштву, неформално али политички изразито подељеном на „бугараше“ и „србомане“.⁵⁴ Као пример навешћемо прославу дана ослобођења Штипа (25. септембра 1918), која је организована као јавна светковина уз присуство представника цивилних и војних власти, народа, различитих организација. Ово обележавање имало је изнад свега друштвеноинтегративну (или националноинтегративну) функцију, и то буђењем поноса и победничког елана. У свом извештају о прослави, новинар *Времена* усхићено пише да се „данас са задовољством Србин сме окренути ка Ћустендилу и узвикнути: господо Штип је наш, и народ је у Штипу наш!“⁵⁵ Овај коментар заправо показује (и више него што је аутор, вероватно, желео) сву несигурност у званични дискурс о неспорности етничке припадности становништва у граничним деловима Вардарске Македоније, па је и писање штампе, као и сама прослава, служило легитимизацији успостављеног поретка, тачније његовој идеолошкој бази (у конкретном случају, то је била званична парадигма да су сви становници Вардарске Македоније етнички Срби) из које је, баш као и из саме ратне победе, поредак генерисао свој легитимитет.

Ратови су, иначе, имали посебно месту у сећању повезаном са Бугарима. То је било повезано са *емотивном компонентом* колективног памћења „заједничке“ српско-бугарске прошлости. Ратови су „маркантна места сећања“, објашњава Куљић, јер ратна прошлост омогућава „емотивну хомогенизацију“, па је зато „употребљивија од мира“. Осећања везана за рат је „лако инструментализовати“, јер

52 Исто, 137.

53 Исто.

54 Македонија је била кључна тачка српско-бугарског сукоба и раздора, због чега су у њој владале специфичне друштвено-политичке прилике. О томе детаљно видети: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002).

55 „Прослава ослобођења у Штипу“, *Време*, 30. 9. 1923, 4.

ратне жртве „траже освету“, а победе „буде понос“.⁵⁶ Занимљиво гледиште о улози емоција на колективном плану имао је и један од бардова историографије Лисијен Февр [Lucien Febvre]. По њему емоције представљају „резултат одређеног низа искустава заједничког живота, сличних истовремених реакција у судару с идентичним ситуацијама“. Емоције, везане за одређену ситуацију, постепено повезујући више учесника „који су истовремено били и покретачи и подржаваоци“, образују „систем међусобног подстицања“. Усаглашеност и истовременост емотивних реакција се, по Февру, показују корисним, јер групи обезбеђују „већу безбедност, или већу моћ“. Ова корисност је временом оправдала успостављање једног „правог система емоција“, који постаје попут „некакве институције“ уређене „попут ритуала“.⁵⁷ Феврово становиште је интересантно за нас, јер се емоције које настају као последица заједничког искуства рата показују као веома отпоран и тврд „систем“ који повезује групу, ова кохезија групу чини чвршћом и моћнијом у односу на некадашњег и још увек потенцијалног „непријатеља“ према коме су те емоције усмерене и који је главни актер ситуације која је изазвала емотивне реакције, али и према другим групама које не деле исте или сличне емоције услед различитог историјског искуства.

Како су емоције повезане са непосредном прошлошћу деловале као један од кохезионих фактора унутар групе, види се, између осталог, на примеру скупштинских дискусија поводом ратификације мировног уговора са Бугарском.⁵⁸ У новоформираној југословенској држави и друштву, које је било изнутра подељено по многим „линијама“ (националним, културним, економским), једна од линија подела била је и различита култура памћења, односно различите, често опречне перцепције непосредне прошлости, што се нарочито рефлектовало на перцепцију односа према Бугарима и Бугарској. Тачније, Срби и Хрвати – главни политички и идеолошки опоненти – нису прошлост повезану са Бугарима „памтили“ и вредновали на исти начин, па нису на исти начин гледали ни на будућност односа. Ово је разумљиво већ и због очигледне чињенице да су Словен-

56 Todor Kuljić, „Rat i sećanje“, *Istorija i sećanje*, 76.

57 Лисијен Февр, *Борба за историју*, прир. Дубравка Стојановић, (Београд: Српска књижевна задруга, 2004), 264.

58 Мировни уговор између сила победница и придружених сила и Бугарске потписан је у Неију, предграђу Париза, 27. новембра 1919. године (Краљевина СХС је свој потпис ставила нешто касније, 5. децембра).

ци и Хрвати, за разлику од Срба, били историјски, политички, па и географски удаљени од Бугара. Зато су Срби, односно њихови представници, много емотивније доживљавали и вредновали историјски суноврат односа са Бугарском до кога је довео Први светски рат и вишедеценијско ривалство око територија на којима је живело становништво које су обе државе сматрале „својим“, док су посланици из Хрватске, који су иначе припадали различитим политичким опцијама, о односима са Бугарима говорили помирљивим, чак и незаинтересованим тоном. Тако је социјалдемократа Вилим Букшег говорио о „несрећним бугарским заробљеницима“, а демократа Јуриј Бианкини, који у свом говору поводом уговора са Бугарском уопште није поменуо Бугарску, нашироко је декламовао о уговору са Италијом (Лондонски уговор из 1915. године), називајући га „најкрвавијом неправдом“.

С друге стране, посланици из Србије, посебно из крајева који су страдали под бугарском окупацијом, бурно су и емотивно реаговали. Демократа Димитрије Машић (који је део рата провео у интернацији у Бугарској) изјавио је да је питање уговора са Бугарском можда било „ништавно и споредно за поједине крајеве и појединце“, али је за српски народ, нарочито за онај део који је највише пропаатио под бугарском окупацијом, оно било од посебног значаја, јер је Бугарска била „половину крива колико сви остали, што је наш народ оволико изгинуо и оволико економски упропашћен“. За Машића је, дакле, питање односа са Бугарском тема за српски народ, који има морално право, али и историјско искуство да говори о томе. На исти начин су реаговали и посланици Народне радикалне странке Алекса Жујовић и Тома Поповић.⁵⁹

Добар пример повезаности рата, као „маркантног места сећања“ и догађаја који је означио „историјску прекретницу“, и емоционализованог наратива о прошлости представља уводник у листу *Политика* посвећен обележавању десетогодишњице Брегалничке битке (тј. Другог балканског рата), која је била перципирана као један од кључних „прекретничких датума“ у модерној српској историји.⁶⁰ Текст непознатог аутора (иначе учесника битке) карактерише изразито емфатичко и морализаторско приповедање, инспирисано библијском причом о Каину и Авељу, јер је битка приказана као

59 *Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевине СХС 1919/20 године*, књига 5, (Загреб: Државна штампарија, 1919), 387–404.

60 „Брегалница“, *Политика*, 30. 6. 1923, 1–2.

сукоб „брата-праведника“ и „брата-издајника“, односно две моралне концепције, два погледа на живот и свет, што је само појачавало морализаторски ефекат.⁶¹

Оваквих текстова, посвећених датумима и годишњицама догађаја који су обележили српско-бугарске односе до „нултог часа“ (1918. године) било је много током 20-их у штампи и периодици. Њихов циљ је био да покажу континуитет „праведне борбе“ Срба против „мегаломана и освајача“ Бугара, да одрже и ојачају „националну верзију“ историје међусобних сукоба и да на тај начин легитимизују „поредак“ у односима који је настао као последица мучног вишедеценијског конфликта, који је до крајности измрцварио оба народа, посебно српски.

Извори и литература

Објављени извори

- *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде Хашке конвенције и међународног права учињене од Бугара у заузетој Србији 1915–1918. године*. Београд: Министарство иностраних дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1919.
- Рајс, Рудолф Арчибалд. *Озлочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914–1918. Изабрани радови*, приредили Милоје Пршић и Слађана Бојковић. Београд: Историјски музеј Србије, „Стручна књига“, 1997.
- *Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевине СХС 1919/20 године*, књига 5. Загреб: Државна штампарија, 1919.

Штампа

- *Политика* (Београд)
- *Време* (Београд)
- *Лесковачки гласник* (Лесковац)

61 Детаљну анализу текста видети у: Иван Ристић, „Колективно памћење и политика: писање штампе поводом десетогодишњице почетка Другог балканског рата 1923. године“, *Историографија и савремено друштво*, ур. Бојана Димитријевић, (Ниш: Филозофски факултет, 2014), 35–46.

Литература

- Abeles, Mark. *Antropologija države*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2001.
- Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.
- Asman, Jan. *Kultura pamćenja*. Beograd: Prosveta, 2011.
- Biderman, Hans. *Rečnik simbola*. Beograd: Plato, 2004.
- *България 20. век. Алманах*. Софија: АБВ КООП 2000, 1999.
- Васић, Драгиша. „Карактер и менталитет једног поколења“. *Одбрана дела*, Београд: Алтера, 1990.
- Димић, Љубодраг. *Историја српске државности*, књ. 3: Срби у Југославији. Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Беседа, 2001.
- Динић, Сретен. *Бугарска зверства у Врањском округу*, 1–2. Београд: Штампарија „Народ“, 1921.
- Дојчиновић, Рајка. *Спомен-костурница у Сурдулици 1924–2010*. Сурдулица: Православна Епархија Врањска, 2010.
- Ђокић, Dejan. *Nedostižni kompromis. Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*. Beograd: Fabrika knjiga, 2010.
- Ђорђевић, Jelena. *Političke svetkovine i rituali*. Beograd: Dosije: Signature, 1997.
- *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.
- Jovanović, Vladan. *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002.
- Jovanović, Vladan. „Srpski književni glasnik o jugoslovensko-bugarskim odnosima 1920–1930“. *Istorija 20. veka* 1/2012, 27–42.
- Јунг, Карл. *Човек и његови симболи*. Београд: Народна књига, Алфа, 1996.
- Кадијевић, Александар. „Спомен-костурница у Сурдулици (1922–2012) – од заборава до обнове“. *Лесковачки зборник* 52/2012, 155–163.
- *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, prir. Michal Sladeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović. Beograd, 2015.
- Кољанин, Милан. „Злочини Бугарске у Србији 1915–1918: прилог истраживању бугарске окупације у Првом светском рату“. *Историја 20. века* 2/2014, 39–51.
- Kuljić, Todor. „Rat i sećanje“. *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar, 76–89. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.

- Kuljić, Todor, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Kuljić, Todor *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*. Beograd: Čigoja štampa, 2014.
- Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja. Spomenici i identitet u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014.
- Milosavljević, Olga. *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2002.
- Митерауер, Михаел. *Миленијуми и друге јубиларне године. Зашто прослављамо историју?* Београд: Удружење за друштвену историју, 2003.
- Mitrović, Andrej, „Misliti o istoriji“. U: Heler, Agnes. *Teorija istorije*, 9–20. Beograd: Rad, 1984.
- Мићић, Срђан. „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској 1923–1925. године“. *Војноисторијски гласник* 1/2014, 203–232.
- Мићић, Срђан. „Mission of Konstantin Todorov in North America 1927-1928: Yugoslav Foreign Service vs. Macedonian-Bulgarian Organisations in North America“. *Токови историје* 1/2015, 85-122.
- Обреновић, мр Виолета Н. „Српска меморијална архитектура 1918–1955“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 2013.
- Пантић, Михајло и Јовановић Јасмина. „Бугарске теме у Новој Европи“. *Нова Европа 1920–1941*, ур. Марко Недић, Весна Матовић, 377–385. Београд, 2010.
- Pisarri, Milovan. „Bulgarian Crimes against Civilians in Occupied Serbia during the First World War“. *Balkanica XLIV/2013*, 357–391.
- *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915–1918*, приредио Момчило Павловић. Београд: Институт за савремену историју, 2007.
- [Поповић, Богдан]. *The Psychology of an Upstart Nation: the Bulgars – The Upstart Nation’s Appetites (Extracts)*. Paris, 1919.
- Ристић, Иван. „Никола Пашић и Бугари – генеза идеолошких и политичких ставова“. *Зборник Матице српске за историју* 84/2012, 87–109.
- Ristić, Ivan. „Bугарска политичка емиграција у Кралјевини SHS“. *Istorija 20. veka* 2/2012, 41–61.

- Ристић, Иван. „Колективно памћење и политика: писање штампе поводом десетогодишњице почетка Другог балканског рата 1923. године“. *Историографија и савремено друштво*, ур. Бојана Димитријевић, 35–46. Ниш: Филозофски факултет, 2014.
- Sladeček, Michal i Vasiljević Jelena. „Problematičnost pojma kolektivno sećanje“. *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, прир. Michal Sladeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, 7–25. Београд, 2015.
- Станковић, Борисав. *Под окупацијом*. Београд: Вездес, 2000.
- Трајковић, Александар. *Време безумља: документа о бугарским злочинима у врањском крају 1915–1918*. Београд: Економска политика, 1981.
- Трајковић, Александар. *Дубока долина: документи о бугарским злочинима у Сурдулици 1915–1918*. Београд: Борба, 1983.
- Февр, Лисијен. *Борба за историју*, прир. Дубравка Стојановић. Београд: Српска књижевна задруга, 2004.
- Хаџи-Васиљевић, Јован. *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918): са две скице и 83 слике у тексту*. Београд: Културно-провредно друштво Врањанаца, 1922.
- Čolović, Ivan. *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*. Београд: Biblioteka XX vek, 2000.

Summary

Ivan Ristić

Death, Suffering and Memory: Contribution to the Study of the Use of Death, Suffering and Collective Memory for Political Purposes – the Example of Serbian-Bulgarian Relations after the World War I

Abstract: The Serbian-Bulgarian relations, which were often marked by political and diplomatic conflicts and wars, culminated in the World War I. After the war, the Bulgarians became deeply rooted in the collective memory of the Serbs as an “arch-enemy” and the most hated nation. This could also be seen in the way the common recent past was interpreted. The aim of this paper is to show the ways the publicly and officially treasured memory of the recent past of Serbian-Bulgarian relations can be used politically, and the way the war sufferings and calamities, historical dates and events, were used in the internal political and ideological discourse.

Key words: Kingdom of SHS, Bulgaria, World War I, culture of memory, thanatopolitics, Surdulica, political symbols, stereotypes

After the First World War, in the Serbian public, Bulgaria was, probably, the most hated country, and Bulgarians had the status of “arch-enemy” and “historical rivals” of the Serbs. The Serbo-Bulgarian common past was interpreted from the winner’s perspective. Serbian victory was interpreted as a “new beginning” and historical necessary victory of the Serbian “virtue” against the Bulgarian disloyalty and “treason”.

The suffering of the Serbs under Bulgarian occupation regime, after the war became a great political and symbolic “capital”, and “place of suffering” have become the places from which they spread political messages. Surdulica, little town in South Serbia, where thousands of Serbs killed by a Bulgarian, was the greatest among them. The collective memory has been used for ideological and political legitimization and homogenization. Every mention of the Bulgarians had a strong emotional potential, so the political message had a special effect on the public.

In the paper, on the selected examples, we discussed on which way the death and suffering, as well as certain historical dates, was become key points of the post-war collective memory, and also of the connection between the political and ideological circumstances, collective memory and interpretation of the recent past.

Оригинални научни рад
Примљен: 28. 7. 2016.
Прихваћен: 12. 6. 2017.

Милан Н. СТЕВАНОВИЋ
crni4323@gmail.com

**Утицај посете сенатора Џејмса Вилијема Фулбрајта
Југославији на побољшање односа Београда и Вашингтона
у другој половини 1964.**

Апстракт: Рад се бави посетом сенатора Џејмса Вилијема Фулбрајта, односно њеним значајем за побољшање односа СФРЈ и САД-а у другој половини 1964. године. Ова посета је била важан део у плану југословенског државног врха да унапреди односе са Вашингтоном, који у првој половини 1964. нису били на задовољавајућем нивоу.

Кључне речи: Џејмс Вилијем Фулбрајт, Јосип Броз Тито, Хладни рат, САД, Југославија, југословенско-амерички односи

Након завршетка Другог светског рата, односно на самом почетку раздобља у историографији познатог као Хладни рат, Југославија је била у готово идентичној позицији као и остале комунистичке земље у Европи. Југословенско руководство је било окренуто тесној сарадњи са Совјетским Савезом и антизападно оријентисано.¹ Аме-

1 О југословенској политици након Другог светског рата и односима са САД-ом написан је велики број монографија, зборника и чланака. Поменућемо само најважније: Лео Матес, *Међународни односи социјалистичке Југославије*, (Београд: Нолит, 1976); Дарко Бекић, *Југославија у Хладном рату: Односи са великим силама 1949–1955*, (Загреб: Глобус, 1988); Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, III, (Београд: Нолит 1988); Љубиша С. Адамовић, Џон Р. Лемпи, Расел О. Прикет, *Америчко-југословенски економски односи после Другог светског рата*, (Београд: Радничка штампа, 1990); Ранко Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије 1943–1991*, (Београд: Службени лист

риканци су видели Југославију као „најоданијег и најратоборнијег међу европским сателитима Кремља“.²

Међутим, после сукоба Југославије и Информбироа, због глобалне политике и „обуздавања комунизма“ САД је одлучио да помогне Титов режим.³ Као врхунац сарадње између Запада и СФРЈ се може узети период између 1952. и 1955. године.⁴ У том периоду је званични Београд примио изузетно велику економску помоћ без које би можда био угрожен и опстанак државе. „Одржавање Тита на површини“ (keep Tito afloat), како је своју стратегију формулисао Стејт департмент, постало је модел односа и осталих западних зе-

---

СРЈ, 1995); Драган Богетић, *Југославија и Запад 1952–1955. Југословенско приближавање НАТО-у*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2000); Драган Богетић, *Нова стратегија југословенске спољне политике 1956–1961*, (Београд: Институт за савремену историју, 2006); Драган Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, (Београд: Институт за савремену историју, 2012); Драган Богетић, *Југословенско-амерички односи за време биполарног детанта 1972–1975*, (Београд: Институт за савремену историју, 2015); Лорејн М. Лис, *Одржавање Тита на површини: Сједињене Државе, Југославија и Хладни рат*, (Београд: БМГ, 2003); Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, (Zagreb: Matica hrvatska, 2002); Tvrtko Jakovina, *Američki komunistički saveznik; Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.–1955.*, (Zagreb: Profil, 2003); Josip Močnik, „United States-Yugoslav Relations, 1961–80: The Twilight of Tito’s Era and the Role of Ambassadorial Diplomacy in the Making of America’s Yugoslav Policy“, (Doctoral Dissertation, Graduate College of Bowling Green State University, May 2008); *Југославија у Хладном рату – прилози истраживањима*, ур. Александар Животић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010); Радина Вучетић, „Американизација у југословенској популарној култури ‘60-их“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011); Радина Вучетић, *Кока-кола социјализам: Американизација југословенске популарне културе шездесетих година XX века*, (Београд: Службени гласник, 2012); Radina Vučetić, „Yugoslavia, Vietnam War and Antiwar Activism“, *Tokovi istorije* 2/2013, 165–180; Radina Vučetić, „American cultural influences in Yugoslavia in the 1960s“, *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, ed. Ljubinka Trbojević, (Belgrade: Faculty of Political Sciences, 2008), 276–290; Радина Вучетић, „Америчка ‘јавна дипломатија’ у социјалистичкој Југославији 50-их и 60-их година XX века“, *Токови историје* 1/2014, 75–103; Љубодраг Димић, *Југославија и Хладни рат – Огледи о спољној политици Јосипа Броза Тита (1944–1974)*, (Београд: Архипелаг, 2014); Милан Н. Стевановић, „Вијетнамски рат и однос Социјалистичке Федеративне Републике Југославије према Сједињеним Америчким Државама 1964–1968. године“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2017).

2 Лис, *Одржавање Тита на површини*, 19–74.

3 Драган Богетић, „Југославија у Хладном рату“, *Историја XX века* 2/2008, 317–318.

4 Вучетић, „Американизација у југословенској популарној култури“, 60–62; Богетић, „Југославија у Хладном рату“, 317–318.

маља према југословенском режиму.⁵ Ипак, то није значило да је САД, или било која друга западна земља, безрезервно подржавао овакву политику. До првих сумњи у исправност ове политике дошло је након совјетско-југословенског зближавања приликом пута Хручова у СФРЈ и Тита у СССР у току 1955. и 1956. Сумње су се само појачале након сазнања да је Југославија подржала интервенцију у Мађарској.

Иако је СФРЈ подржала совјетску интервенцију у Мађарској, поступци Москве око дотадашњег премијера Имре Нађа, коме је Београд гарантовао азил, довели су до новог заоштравања односа са СССР-ом.⁶ Нови сукоб је довео до редефинисања југословенске међународне стратегије. Властима у Београду је постало јасно да није било могуће да СФРЈ води независну политику у односу према Истоку и Западу без подршке неког трећег важног чиниоца.⁷ Због тога се Југославија окренула бившим колонијама, првенствено у Азији и Африци, у тежњи да створи један покрет таквих земаља које би заједно представљале озбиљан међународни фактор и значајног економског партнера. То је довело до великог ангажовања југословенске дипломатије, што је као последицу имало одржавање прве конференције несврстаних у Београду 1961. године. На овом скупу се нашао велики број представника земаља Трећег света, углавном из Африке и Азије. Титов говор на Београдској конференцији несврстаних 1961, у коме је директно опужио Сједињене Државе за погоршање ситуације у свету је имао врло негативан пријем у Америци.⁸ Потврда све лошијих односа између Београда и Вашингтона је ускоро стигла – Конгрес је, у току 1962, одузео Југославији статус “најповлашћеније нације”.⁹

Готово истовремено, одлуке XXII конгреса Комунистичке партије Совјетског Савеза, које су означиле почетак процеса де-стаљинизације, али и разлаза са Кином, условиле су побољшање односа између СССР-а и СФРЈ.¹⁰ После сусрета највиших званичника

5 Лис, *Одржавање Тита на површини*, 171–276.

6 Ђоко Трипковић, „Југославија и питање азила Имре Нађа“, *Историја XX века* 1/1997, 61–73.

7 Драган Богетић, „Погоршање југословенско-америчких односа после првог самита несврстаних у Београду“, *Историја XX века* 2/2006, 71–85.

8 Исто, 87–106.

9 Драган Богетић, „Увођење економских рестрикција Југославији током 1962. године – укидање статуса ‘најповлашћеније нације’“, *Историја XX века* 2/2006, 71–86.

10 Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, 38–41, 67–70.

двеју земаља у Београду и Москви у току 1962. постало је јасно да су се односи значајно побољшали.¹¹ Потврда за то је дошла и приликом посете Никите Хрушчова Београду, у августу 1963. године.¹²

Ипак, југословенски званичници су желели и добре односе са САД-ом. Након консултација југословенског руководства 29. марта 1961, установљено је да је југословенска страна одговорна за погоршање односа са Сједињеним Државама и усвојено је низ мера које је требало да иду у правцу побољшања односа.¹³

Непосредан резултат усвојених мера је било Титово писмо упућено Кенедију већ 7. априла. Садржај писма југословенског председника говори о покушају појашњења становишта Југославије у међународној политици.¹⁴ Тито је изразио жаљење што је дошло до кварења југословенско-америчких односа, подсећајући на вишегодишњу добру сарадњу између две земље. Инсистирао је на независној и ванблоковској политици Југославије и на жељи да она сарађује са свим земљама без обзира на друштвено-политичко уређење. На крају писма, југословенски председник је изразио уверење да се заједничким напорима могу превазићи сметње које су тренутно присутне у њиховим односима.¹⁵

У одговору на Титово писмо, Кенеди је одмах на почетку нагласио и своју забринутост силазном путањом односа између две земље. Признајући да је за део лоших односа одговорно неразумевање одређених ставова и спољне политике двеју земаља, ипак је указао и на постојање „неких стварних забринутости (...) да легитимни интереси безбедности и дубоко мирољубива сврха Сједињених Држава можда неће бити потпуно признати у Југославији“. На самом крају писма амерички председник је поново поручио да је циљ његове администрације да побољшава односе са Југославијом.¹⁶

11 Вучетић, „Американизација у југословенској популарној култури“, 84.

12 Ђоко Трипковић, „Југословенско-совјетски односи и промена на совјетском врху 1963–1964“, *Историја XX века* 1/2009, 107–122.

13 Богетић, „Увођење економских рестрикција Југославији“, 71–86.

14 Председник Тито – председнику Кенедију, Београд, 7. априла 1963. године, *Документа о спољној политици Југославије, Југославија – Сједињене Америчке Државе, поруке председника Југославије и Сједињених америчких држава 1944–1980*, приредили Миладин Милошевић, Нада Пантелић, (Београд: Архив Југославије, 2014), 40–43.

15 *Исто*.

16 Председник Кенеди – председнику Титу, Вашингтон, 30. април 1963. године, *Документа о спољној политици Југославије*, 43–44.

Посета америчког државног секретара Дина Раска 4. маја 1963. је била следећи корак у побољшању односа између СФРЈ и САД-а.¹⁷ Ова посета је добила велики публицитет, пре свега зато што је виђена као последњи степен пред сусрет Тита и Кенедија. У сусретима са југословенским званичницима и председником, Раск је позвао Тита у званичну посету Вашингтону.¹⁸

До сусрета двојице председника је дошло 17. октобра 1963. године.¹⁹ Тито се потрудио да свом домаћину објасни да јачање односа са СССР-ом никако неће ићи на штету југословенских односа са САД-ом. Прелазећи на билатералне односе, Броз је саговорника упознао са тешкоћама у којима је југословенска привреда због рестриктивних мера које је према СФРЈ спроводио САД. Кенеди је са своје стране упознао Тита са проблемима које је имала његова администрација због политике према СФРЈ, посебно у Конгресу. Амерички председник није испустио прилику да напомене да је то посебно случај у ситуацијама када СФРЈ и СССР имају готово идентичне ставове по свим међународним питањима. Због оваквих околности Тито је понудио да Југославија не прима више никакву врсту економске помоћи. Друга тачка будућих југословенско-америчких односа је, по виђењу југословенског председника, требало да буде константно унапређење односа без обзира на југословенске односе са Совјетским Савезом. Кенеди је у целини био задовољан предлогом нове платформе југословенско-америчких односа. На крају разговора, сачињен је и заједнички коминике, у коме се, између осталог, истиче да ће нова платформа у односима између две земље омогућити даљу сарадњу у области спољне трговине, економских контаката, као и културне, научне и друге размене.²⁰

Кенеди је након сусрета са Титом предузео кораке везане за клаузулу најповлашћеније нације, која је ускоро и враћена СФРЈ.²¹ Међутим, само месец дана након сусрета са Титом, на Кенедија је извршен атентат у Даласу. Југословенско настојање да у 1963. години оствари подједнако добре односе са обе суперсиле је, према Бо-

17 Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, 124–127.

18 Драган Богетић, „Југославија и САД – од спорења ка сарадњи, Искушења на путу нормализације односа током 1963“, *Историја XX века* 2/2009, 115–130.

19 Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, 144–151.

20 Alena N. Eskridge-Kosmach, „Yugoslavia and US Foreign Policy in the 1960–1970s of the 20th Century“, *The Journal of Slavic Military Studies* 22/2009, 383–418.

21 Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, 152–153.

гетићу, уродило плодом. Оваквој политици је свакако погодновало и смањење напетости између великих сила.²²

Нови председник САД-а Линдон Џонсон, иако је најавио да ће доследно следити Кенедијеву политику, у пракси то ипак није чинио.²³ Џонсон је агресивније решавао спољнополитичке проблеме, и то практично на свим континентима. Спољнополитички приоритети Сједињених Држава и Југославије су и иначе били много различити. Југословенска политика мирољубиве коегзистенције и доследна подршка антиколонијалној борби свакако су биле супротне америчкој политици интервенционизма и савезништва са земљама које су и даље имале колоније. Различита спољна политика две земље је природно представљала препреку у развоју међусобних односа. Иако се овај фактор понекада стављао по страни, једноставно га је било немогуће избећи. Тако је и, у светлу југословенске политике приближавања СССР-у, спонтано дошло и до слабљења односа са САД-ом. Амбасада СФРЈ у Вашингтону је слала извештаје у којима се жалила на „недостатак активности с америчке стране“ како би се даље развијали односи са Југославијом. Амбасадор Мићуновић је у својим телеграмима наглашавао хитну потребу за ревизијом југословенске међународне политике, која се у неким сегментима практично сводила на антиамеричку кампању. Југословенски амбасадор је сматрао да ће, уколико се тренд опадања односа настави, то угрозити економску стабилност СФРЈ. Југославија је, до тада, била дужна Сједињеним Државама близу 1,5 милијарди долара и имала је огроман платни дефицит.²⁴

С обзиром на све негативнији развој међусобних односа, 3. јула 1964. у Београду долази до озбиљне анализе новонастале ситуације. Поново је процењено да је кривица за слабљење међусобних односа на југословенској страни, а мере које је требало да преокрену ово стање састојале су се углавном у повећању броја контаката са америчким званичницима. У том смислу, усвојен је и предлог амбасадора Мићуновића да се упути позив сенатору Фулбрајту да у току лета или на јесен посети Југославију, као и да Коча Поповић обавезно присуствује следећем заседању УН-а, како би боравак у Њујорку

22 Исто, 99–101.

23 Eskridge-Kosmach, „Yugoslavia and US Foreign Policy“, 383–418.

24 Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, 156–159; Адамовић, *Америчко-југословенски економски односи*, 61–78.

искористио за сусрет са Дином Раском или, ако се укаже прилика, и са Џонсоном.²⁵

Након повратка у Вашингтон, амбасадор Мићуновић се сусрео са америчким државним секретаром Раском. Југословенски амбасадор је истакао жељу своје владе да сенатор Фулбрајт присуствује потписивању споразума о културно-просветној размени између СФРЈ и САД-а.²⁶

Ипак, инцидент у заливу Тонкин и америчко бомбардовање ДР Вијетнам су претили да озбиљно угрозе југословенске намере да се побољшају односи са САД-ом. Југословенски штампани медији критиковали су америчку акцију одмазде након инцидента у Тонкину, сматрајући да је САД искључиви кривац за новонасталу кризу у Идокини.²⁷

Ова критика политике САД-а није могла проћи незапажено код америчких дипломата у Београду. Средином августа 1964. долази прво упозорење америчке амбасаде у Београду на писање југословенске штампе које је амбасадор Елбрик назвао „врло непријатељским“.²⁸

Креатори југословенске спољне политике су врло озбиљно схватили демарш амбасадора Елбрика. У Државном секретаријату за иностране послове (ДСИП) је вођена дискусија о могућем погоршавању билатералних односа у светлу антиамеричког писања југословенске штампе. Иако је ДСИП предвидео и могуће даље заоштравање, ипак се, због државних интереса, захтевало да се настави са курсом јачања односа две државе и такве инструкције су дате амбасадору Мићуновићу.²⁹

У одговору на допис ДСИП-а, амбасадор Мићуновић је указао на потребу да се преиспитају ставови и то колико су они сврсисходни за дугорочну политику Југославије према Сједињеним Држава-

25 Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, 160–162.

26 Memorandum of Conversation, Washington, July 16 1964, Document 176, *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1964–1968, Volume XVII, Eastern Europe, (Washington: United States Government Printing Office, 1996).

27 У августу и септембру 1964. у водећим новинама и часописима је објављен велики број чланака у којима је критикована америчка политика према Вијетнаму.

28 Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМ-СПРС), 1964, Политичка архива (ПА), ф-193, 432452, Забелешка о разговору И. Сарајчића са В. Elbrick-ом, амбасадором и Е. Kocher-ом, саветником америчке амбасаде у Београду, дана 18. 8. 1964. године. Присутан П. Накарада.

29 ДАМСПРС, 1964, ПА, ф-193, 434122, Амбасади СФРЈ – Вашингтон, 27. VIII 1964.

ма.³⁰ Писање југословенске штампе о Америци чини се да је посебно лоше утицало и на амбасадора Мићуновића и на његове америчке саговорнике. О овом питању он, помало резигнирано, износи своје гледиште: „принципијелност замењујемо са претеривањем и кампањама и онај који у томе оде даље тај испада више принципијелан“. Критиковао је недовољан публицитет који су југословенски медији дали потписивању уговора о старим дуговима и инсистирао да се потписивању текстилног споразума, Фулбрајтовог програма и уговора о обештећењу национализоване имовине грађана САД-а да одговарајући публицитет.³¹

У извештају који је амбасадор Елбрик послао у Вашингтон 18. септембра 1964. он наводи да је дубоко узнемирен писањем југословенске штампе, те да је третман САД-а и америчке политике у југоисточној Азији у потпуној колизији са званично прокламованом тежњом југословенске владе за побољшањем односа са Сједињеним Државама.³²

Ипак, за званични Вашингтон је од много већег значаја за међусобне односе био предстојећи наступ председника Тита на конференцији нестврстаних у Каиру, октобра 1964. године. Имајући у виду антиамерички карактер наступа Јосипа Броза Тита на Београдској конференцији нестврстаних 1961, америчка страна је у разговорима са југословенским званичницима у више наврата упозоравала на негативне последице евентуалног сличног наступа.³³

Титов говор на Каирској конференцији био је знатно другачији од оног на београдском самиту нестврстаних.³⁴ Тито је доследно пратио зацртану спољнополитичку линију из јула 1964. и ни у једној реченици није поменуо Сједињене Државе. У општим цртама је критиковао западну политику према земљама у развоју и бившим колонијама али је водио рачуна о томе да избегне директну конфронтацију са САД-ом. Штавише, одлучно се борио против концепта индонежанског председника Сукарна који се залагао за формирање регионалног афро-азијског савеза који би се оружаним путем борио против западних сила на челу са САД-ом. Тито је практично ускладио југословенску политику и са Вашингтоном и са Москвом, јер су и САД

30 ДАМСПРС, 1964, ПА, ф-193, 435600, Вашингтон број 1373, 3. IX 1964.

31 Исто.

32 Моћник, *United States-Yugoslav Relations*, 75.

33 Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, 163.

34 Исто, 163–165.

и СССР били против оваквих ставова индонежанског председника. Стејт депатмент је сматрао да је говор југословенског председника био „конструктиван и умерен“, упркос разликама у гледиштима у односу на поједине аспекте међународне ситуације.³⁵

Учестали контакти југословенских званичника са представницима званичног Вашингтона отворили су пут потписивању неколико веома важних споразума који су унапредили односе између две земље у другој половини 1964. године: потписан је Споразум о одштети за национализовану имовину америчких грађана, Споразум о продаји пољопривредних вишкова САД-а Југославији на основу закона П.Л. 480 и Споразум о извозу југословенског текстила у Сједињене Државе.³⁶

О значајном порасту заинтересованости југословенских званичника за побољшање међусобних односа сведочио је и допис који је амерички амбасадор Елбрик послао Стејт департменту на крају октобра 1964, након сусрета са председником Скупштине СФРЈ Едвардом Кардељом. Саговорници су потврдили интерес својих влада за даљим унапређењем међусобних односа те се сложили да Југославија може да игра значајну улогу у односима на релацији Исток – Запад.³⁷

У новембру 1964. долази до нових манифестација успона у југословенско-америчким односима. Посета сенатора Фулбрајта (6–14. новембра) је довела односе две земље на један виши ниво и демонстрирала политику тешње сарадње за коју су се залагали и САД и СФРЈ.³⁸ Сенатор Џејмс Вилијем Фулбрајт је 60-их био значајна политичка фигура у америчком Конгресу. Рођен је 1905. године у америчкој држави Мисури, а по занимању је био правник.³⁹ Његова политичка каријера је започела 1942. избором у Представнички дом, да би у

35 ДАМСПРС, 1964, ПА, ф-193, 440698, Вашингтон број 1646, 12. X 1964.

36 Исто, 170–172.

37 Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, October 26, 1964, Document 177, *FRUS*, 1964–1968, Volume XVII, Eastern Europe, (Washington: United States Government Printing Office, 1996).

38 „United States and Yugoslavia sign Educational Exchange Agreement“, *The Department of State Bulletin*, Vol. LI, No. 1319, October 5. 1964, 831–832.

39 Randall Woods, *J. William Fulbright, Vietnam, and the Search for a Cold War Foreign Policy*, (Memphis: Guild Bindery Press 1998), 1–9. - О сенатору Фулбрајту, његовом животу и раду и у: Randall Woods, *Fulbright: A Biography*, (New York: Cambridge University Press, 1995); Lee R. Powell, *J. William Fulbright and His Time: A Political Biography*, (Memphis: Guild Bindery Press, 1998).

Сенат био изабран две године касније. Био је заговорник формирања светске организације, која би у спровођењу својих закључака могла да користи и силу. Стога је постао и коспонзор Фулбрајт–Конали резолуције у Конгресу која је омогућила учешће САД-а у стварању Уједињених нација. Познат као заговорник интернационализма, а при том из јужњачке породице, врло брзо је привукао пажњу Рузвелтове администрације. Пред сам почетак Хладног рата, Фулбрајт је такође сматрао да демократски и комунистички систем могу да коегзистирају у миру. Он је говорио да Совјети, за разлику од Немаца, никада нису показивали намеру за светску доминацију путем силе. Идеју о размени студената Фулбрајт је добио након бачених атомских бомби на Хиросиму и Нагасаки, сматрајући да је неразумевање између представника различитих нација главни узрок сукоба. Амерички конгрес је врло брзо усвојио Фулбрајтов предлог о размени студената и програм је почео да се примењује 1948. године, када су први инострани студенти дошли у САД, а амерички отишли у иностранство. Две деценије касније у овом програму је учествовало 110 држава и географских подручја, а било је формално потписано 49 споразума о размени. Од 1949. Фулбрајт је био члан Спољнополитичког одбора Сената, да би 1959. постао његов председник.⁴⁰ Од почетка је био против инвазије на Кубу 1961. године. Посебну пажњу југословенских званичника је изазвао његов говор из марта 1964. под насловом „Стари митови и нове стварности“. Пре свега, Фулбрајт је критиковао дотадашње идејне концепције да национална безбедност Сједињених Држава зависи од развоја наоружања, посебно нуклеарног. Опасност од уништења човечанства, као и тежњу за „одржање цивилизованог друштва на земљи“ сенатор је видео као основни и заједнички интерес свих земаља, а у првом реду САД-а и СССР-а.⁴¹

Посета сенатора Фулбрајта, чији је формални разлог било потписивање тзв. Фулбрајтовог програма,⁴² односно споразума

40 Woods, *J. William Fulbright*, 16–35.

41 ДАМСПРС, 1964, ПА, ф-199, 440692, Џејмс Вилијем Фулбрајт – биографија и погледи, 8. октобра 1964. године.

42 Фулбрајтов програм је представљао форму америчке финансијске помоћи унапређењу образовних програма у иностранству. Име је добио по свом идејном творцу – америчком сенатору Џејмсу Вилијаму Фулбрајту. Тај програм је озваничен у САД-у Фулбрајтовим законом из 1946. године. Првенствено је био намењен професорима, истраживачима и студентима. Циљ је био успостављање што присније сарадње између САД-а и других држава. Спровођење овог програма је било у надлежности америчког Стејт департмента.

о културно-просветној размени између Сједињених Држава и Југославије,⁴³ са југословенске стране је схваћена као изузетно важан политички догађај.⁴⁴ За датум посете је изабран 6. новембар 1964, неколико дана после председничких избора у САД-у, па је то требало да представља и јасан сигнал председника Џонсона да су Сједињене Државе такође спремне да активно раде на унапређењу односа са СФРЈ. Ово је био и први пут да лично сенатор Фулбрајт присуствује потписивању, а битна чињеница је и да је Југославија била прва социјалистичка земља са којом је САД озваничио овај вид сарадње. За време постојања Југославије у овом програму је учествовало 2.755 научника, професора и студената.⁴⁵ Заједно са Фулбрајтом у Београд је дошао и помоћник државног секретара за европска питања Вилијем Р. Тајлер, па је тако ово била и најзначајнија посета са америчке стране у целој 1964. години.⁴⁶

Све наведене околности су међу југословенским званичницима тумачене као доказ да интересовање Сједињених Држава за сарадњу са СФРЈ не само да није опало већ да се Југославији даје и посебно место у спољној политици САД-а.⁴⁷

Амбасада СФРЈ у Вашингтону је већ у октобру, на захтев ДСИП-а, послала у Југославију биографију сенатора и преглед његових политичких активности.⁴⁸ Амбасада је истакла важну улогу Фулбрајта око поновног враћања статуса најповлашћеније нације СФРЈ, као и његову критику Финлијевог амандмана на закон ПЛ-480.⁴⁹ Амбасадор Мићуновић је у том документу истакао одличне

43 Размена је финансирана динарским средствима којима је располагао САД у Југославији оствареним продајом пољопривредних производа СФРЈ. Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, 174.

44 Архив Југославије (АЈ), Кабинет председника Републике (КПР) I–3–а САД, к. 181, Предлог за пријем Вилијема Фулбрајта, председника спољнополитичког одбора Сената САД, 22. октобра 1964. године.

45 Vučetić, „American cultural influences“, 280.

46 АЈ, КПР, I–3–а САД, к. 181, Посета сенатора Фулбрајта, 24. октобра 1964. године.

47 АЈ, КПР, I–3–а САД, к. 181, Предлог за пријем Вилијема Фулбрајта, председника спољнополитичког одбора Сената САД, 22. октобра 1964. године.

48 ДАМСПРС, 1964, ПА, ф-199, 440692, Џејмс Вилијем Фулбрајт – биографија и погледи, 8. октобра 1964. године.

49 Закон ПЛ-480 или, како је популарно назван, „Храна за мир“ омогућавао је продају пољопривредних вишкова САД-а по повољнијим условима у односу на тржишне оним земљама за које је администрација мислила да су од стратешког значаја за Сједињене Државе. Финлијев амандман је Југославији, као комунистичкој земљи која је при том трговала са Кубом и Северним Вијетнамом, ус-

односе са сенатором, који је представљао југословенски и „ослонац“ Амбасаде у Конгресу и изнео претпоставку да ће, уколико Џонсон победи на председничким изборима, сенатор Фулбрајт свакако бити један од најутицајнијих политичара у питањима спољне политике.⁵⁰ Мићуновић даље каже да, иако су избори главна преокупација америчке јавности, ипак је предстојећа Фулбрајтова посета Југославији добила значајан публицитет у тамошњим медијима.⁵¹ Светски медији су овој посети такође дали велики публицитет.⁵² Наравно, ни југословенски медији нису били изузетак.⁵³

Судећи према извештају, југословенски званичници су оцењивали сенатора Фулбрајта као пријатељски настројеног према Југославији, наглашавали су његове иступе у америчком Сенату у корист добрих америчко-југословенских односа и означавали га као једног од „напреднијих“ америчких сенатора.⁵⁴ Зато је донета и одлука да сенатора Фулбрајта прими лично и председник СФРЈ.⁵⁵

Разлоге оваквог односа сенатора Фулбрајта према Југославији у овом временском периоду ваља тражити у његовим иступима пред Конгресом.⁵⁶ У свом извештају поднетом Комитету за спољно-

---

кратио могућност да, као што је то био случај у предходним годинама, купује пољопривредне вишкове за националну валуту.

50 ДАМСПРС, 1964, ПА, ф-199, 440692. Џејмс Вилијем Фулбрајт – биографија и погледи, 8. октобра 1964. године.

51 ДАМСПРС, 1964, ПА, ф-199, 443083, Вашингтон број 1705, 27. X 1964.

52 Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, 174.

53 Сви југословенски штампани медији су посети сенатора дали велики публицитет и извештавали готово сваког дана и то углавном на првим странама о сенаторовим активностима у СФРЈ. Поменућемо само неке од њих: „Фулбрајт данас долази у Београд“, *Борба*, 6. новембар 1964, 1; „Споразум отвара нови пут комуникацијама и доброј вољи између наших земаља“, *Борба*, 10. новембар 1964, 1; „Председник Тито примио америчког сенатора Фулбрајта“, *Борба*, 15. новембар 1964, 1; И. Кадија, „Највише су ме импресионирани снага и оригиналност Југославије“, *Борба*, 6. новембар 1964, 1; „Фулбрајт стиже данас у званичну посету Југославији“, *Политика*, 6. новембар 1964, 1; „Владимир Поповић и Фулбрајт водили политичке разговоре“, *Политика*, 8. новембар 1964, 1; „Сенатор Фулбрајт у Дубровнику“, *Политика*, 11. новембар 1964; М. Алковић, „Доћићу опет у Дубровник“, *Политика*, 13. новембар 1964, 1; Ф. Карбијери, „Постојање новог друштва у СФРЈ на мене оставило позитиван утисак“, *Политика*, 6. новембар 1964, 1; „Мишљења савременика – Сенатор Фулбрајт: Рат је лудост“, *НИН*, 8. новембар 1964, 14.

54 АЈ, КПР, I-3-а САД, к. 181, Посета сенатора Фулбрајта, 24. октобра 1964. године.

55 АЈ, КПР, I-3-а САД, к. 181, Белешка у вези са пријемом сенатора В. Ј. Фулбрајта и супруге код друга председника и другарице Броз, 11. новембра 1964. године.

56 Eskridge-Kosmach, „Yugoslavia and US Foreign Policy“, 395.

политичке односе у јулу 1965, који нам преноси Alena N. Eskridge-Kosmach у чланку “Yugoslavia and US Foreign Policy in the 1960–1970s of the 20th Century”, а који се тиче резултата његове посете Југославији у новембру 1964, сенатор износи низ интересантних запажања. Наиме, Фулбрајт је видео СФРЈ као полузападну, односно полуисточну земљу, у смислу и унутрашње и спољне политике. Сматрао је да би било важно за Сједињене Државе да граде добре, па чак и срдачне односе са Југославијом, због њеног специфичног положаја и могућности утицаја на остале источноевропске земље. Чак и срдачни односи између Југославије и СССР-а, по његовом мишљењу, слабе везе које постоје у совјетском блоку.⁵⁷ Фулбрајт је, у својим оценама ставова југословенске владе према Сједињеним Државама, истицао да СФРЈ има поузданији однос са САД-ом него неке некомунистичке земље.⁵⁸

Пре самих сусрета са сенатором и његовом пратњом у југословенској влади је разматран и читав низ питања која би била постављена на овом састанку.⁵⁹ Код међународних односа, југословенску владу је интересовало више тачака: 1. после евентуалне победе Џонсона, да ли се може очекивати брже прилагођавање америчке политике у складу са променама у свету, са нарочитим акцентом на жаришта у којима је САД директно инволвиран, а онда и на односе са НР Кином и Кубом, као и на питању мирољубиве коегзистенције и разоружања; 2. односи Исток–Запад и промене у совјетском руководству;⁶⁰ 3. југословенско виђење даљег развоја политике несврстаности и потреба јачања америчког поверења у њу; 4. јачање улоге ОУН-а.⁶¹

Од билатералних питања југословенску страну је највише интересовало значај СФРЈ у будућој политици САД-а.⁶² Планирано је покретање неколико конкретних тема: размене посета, питање

---

57 Исто, 394.

58 Моћник, *United States-Yugoslav Relations*, 92.

59 АЈ, КПР, I-3-а САД, ф-181, Подсјетник за разговоре са сенатором Фулбрајтом и помоћником Раска, Тајлером.

60 Никита Хрушчов је смењен са свих државних и партијских дужности 14. октобра 1964. а место њега на чело је дошао такзвани тријумвират Брежњев–Сулов–Косигин. Сулов је контролисао идеологију Комунистичке партије и КГБ, Косигин је био председник владе, а Брежњев генерални секретар партије, што је практично био најважнији положај у земљи.

61 АЈ, КПР, I-3-а САД, ф-181, Подсјетник за разговоре са сенатором Фулбрајтом и помоћником Раска, Тајлером.

62 Исто.

снабдевања житом, кредити, нови програм техничке сарадње, војне набавке, као и нове иницијативе у развоју билатераних односа. За југословенску владу је од посебног значаја била могућност посете председника Џонсона. Будући да су се односи између две земље од јесени 1964. знатно поправили, југословенска страна је сматрала да је дошао прави тренутак да се обнови позив председнику САД-а да у 1965. години посети СФРЈ. Питање посете Едварда Кардеља, председника Савезне скупштине, Сједињеним Државама и могући сусрет Коче Поповића и Дина Раска у Њујорку, за време XX заседања Скупштине УН-а, такође је планирано да буде покренуто у разговорима са америчким гостима.

У материјалима који су достављени државном врху непосредно пред сусрете са сенатором Фулбрајтом налазе се и процене разлога посете овог америчког званичника Југославији у том тренутку.⁶³ ДСИП је сматрао да је основни разлог ове посете изванредно застој у развоју односа између САД-а и СФРЈ док је дошло до пораста југословенског престижа у свету. Због тога Америка не може дозволити да и даље долази до стагнирања међусобних односа. Југословенске дипломате су сматрале и да Сједињене Државе, због глобалне природе свог међународног ангажовања, морају рачунати и са улогом СФРЈ, односно да ту политику морају узети у обзир. Ипак, свесни су и у ДСИП-у, да такво ангажовање САД-а представља и трајно ограничавајући фактор у развоју међусобних односа и у позитивном и у негативном правцу. Фулбрајт је реално сагледавао ове околности, што је, по закључку Секретаријата, објективно утицало на сенаторове активности у правцу развијања што бољих односа између САД-а и СФРЈ. Још један разлог ове посете, по процени ДСИП-а, свакако је био и промена у совјетском руководству. Американци још увек нису могли предвидети у ком ће се правцу кретати политика нове совјетске владе, па су желели да чују и југословенско мишљење и ставове. У оцени перспективе развоја односа на релацији Београд-Вашингтон, истакнуто је да је наступио период у коме су те могућности значајно повољније.⁶⁴

Повратак статуса најповлашћеније нације на крају 1963. и потписивање споразума о предратним дуговима Југославије и о обеш-

63 АЈ, КПР, I-3-а САД, к. 181, Информација о посети сенатора Вилијема Фулбрајта, председника спољнополитичког одбора сената САД 14. новембра 1964, 12. новембра 1964. године.

64 АЈ, КПР, I-3-а САД, к. 181, Биографија сенатора Вилијема Фулбрајта.

тећењу америчких грађана после национализације њихове имовине, говорили су у прилог оваквим оценама. Проблем увоза југословенског текстила у САД је такође успешно решен, као и први део преговора око испоруке пољопривредних вишкова Југославији. Ипак, развој међународне ситуације и размимоилажења југословенских и америчких ставова у разним спољнополитичким питањима (ситуација у југоисточној Азији, Куба, Кипар, Конго) могли су да угрозе тренутно позитиван развој у односима две земље. Стога је улога сенатора Фулбрајта у позитивном кретању америчке политике према СФРЈ високо оцењена у југословенском врху, пре свега у смислу „реалног сагледавања чињеница“. ДСИП је наглашавао да је Фулбрајт, у својим иступањима пред Конгресом, увек био на страни СФРЈ. Посебно се истиче његова заслуга у исходу гласања у Сенату поводом повратка статуса најповлашћеније нације Југославији, као и његово залагање да се не донесе Финлијев амандман, које је ипак било неуспешно.⁶⁵

Сенатор Фулбрајт је заступао став по коме СФРЈ треба да има „посебан третман“ код Сједињених Држава. Југословенску спољну политику је описивао као „југоцентризам“ – лавирање између Истока и Запада, али чврсто посвећену Покрету несврстаних.⁶⁶

Фулбрајтов програм је, уз присуство сенатора, потписан 9. новембра 1964. године.⁶⁷ Ипак, много важнији су били разговори које је Фулбрајт имао са југословенским званичницима.⁶⁸ Пре самог сусрета са Титом, сенатор је посетио Спољнополитички одбор Савезне скупштине. У разговору који је водио са председником овог одбора Владимиром Поповићем, подвукао је значај који САД даје добрим односима са Југославијом.⁶⁹ Иако су постојале знатне идеолошке разлике, Фулбрајт је сматрао да постоји много тачака на којима се подударају политика САД-а и СФРЈ. Упозорио је свог саговорника да неки амерички званичници мисле да Југославија не цени довољно помоћ

65 АЈ, КПР, I-3-а САД, к. 181, Информација о посети сенатора Вилијема Фулбрајта, председника спољнополитичког одбора сената САД 14. новембра 1964, 12. новембра 1964. године.

66 Eskridge-Kosmach, „Yugoslavia and US Foreign Policy“, 394.

67 Вучетић, „Американизација у југословенској популарној култури“, 72.

68 Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, 174.

69 АЈ, КПР, I-3-а САД, к. 181, Забиљешка о разговорима Владимира Поповића, председника Одбора за спољне послове и међународне односе Савезног вијећа Савезне скупштине, и сенатора Џејмса Вилијема Фулбрајта, председника Спољнополитичког комитета Сената САД, у Савезној скупштини, 7. новембра 1964. године.

коју јој пружа САД. Основни проблем је видео пре свега у неразумевачу и због тога истакао значајно место споразума који носи његово име, у смислу да ће он проширити круг људи који ће боље разумети политику САД-а и СФРЈ. Фулбрајт је био уверен да услови за развој још бољих међусобних односа постоје и да Југославија као социјалистичка и неангажована земља може да представља мост међу земљама различитих система. То је, уосталом, и био један од основних разлога његове посете Југославији.⁷⁰

Владимир Поповић, у свом одговору на сенаторово излагање, посебно је подвукао заинтересованост Југославије за грађење добрих односа са САД-ом. Поповић је критиковао америчку позицију у југоисточној Азији, на Куби и у Конгу и нарочито осудио употребу силе и мешање споља, иако није директно поменуо Сједињене Државе. Како би донекле ублажио свој став, казао је да је СФРЈ за међусобну добронамерну критику. На крају излагања је изразио наду у успешно развијање југословенско-америчких односа и захвалио свом саговорнику на помоћи коју је САД пружио Југославији.⁷¹

Разговор је убрзо прекинут због заказаног сусрета Фулбрајта са државним секретаром за иностране послове Кочом Поповићем.⁷² На самом почетку овог разговора, сенатор је поновио своја запажања која је изнео и пред Спољнополитичким одбором. Скренуо је разговор у правцу међународних односа, односно према СССР-у, изражавајући наду да ће ново совјетско руководство наставити политику Хрушчова, односно активне мирољубиве коегзистенције. Коча Поповић је изразио убеђеност да ће ново руководство Совјетског Савеза наставити исту спољну политику, али и упозорио да ће то доста зависити и од потеза које ће у наредном периоду предузимати влада САД-а.⁷³

По питању мултилатералних снага и финансирања Уједињених нација дошло је до изражаја потпуно неслагање између Фулбрајта и Поповића.⁷⁴ Обе стране су, и после дискусије, остале на својим почетним ставовима. За Југославију је било неприхватљиво

---

70 Исто.

71 Исто.

72 АЈ, КПР, I-3-а САД, к. 181, Забелешка о разговорима Коче Поповића, државног секретара за иностране послове и Џејмса Вилијама Фулбрајта, председника Спољнополитичког комитета Сената САД, у Државном секретаријату за иностране послове, 7. новембра 1964. године.

73 Исто.

74 Исто.

стварање ових снага, пре свега због опасности од поновног наоружавања Немачке, док је САД у овоме видео управо начин обуздавања Немачке. По питању финансирања Уједињених нација, односно примене члана 19 Повеље,⁷⁵ Фулбрајт је, уз асистенцију помоћника државног секретара за европске послове Тајлера, настојао да постави ситуацију као сукоб СССР-а и Уједињених нација, а не као сукоб између САД-а и Совјетског Савеза.⁷⁶ Коча Поповић је сматрао да је потребно наћи компромисно решење у сарадњи са СССР-ом. По питању Кубе су се, поред очигледних разлика, могли осетити и заједнички ставови обе стране.⁷⁷ Будући да су прва два и донекле треће питање показали значајне разлике између представника две земље, као и да је тон разговора очигледно пошао у негативном правцу, Коча је искористио прилику да нагласи да се ставови САД-а и СФРЈ у многим тачкама и поклапају, и да, иако има несугласица, сама посета Фулбрајта говори да односи две земље иду узлазном путањом.⁷⁸

На крају своје посете Југославији Фулбрајт се сусрео са Јосипом Брозом Титом.⁷⁹ Сенатор је имао изузетно високо мишљење о председнику Југославије, сматрајући га највећим државником ове земље у њеној модерној историји.⁸⁰ После размене куртоазних речи, у уводном делу разговора Тито је изнео став да је победа Џонсона у изборној трци за председника САД-а јасна порука америчког народа да је

75 Апсолутна примена овог члана би значила онемогућавање учествовања СССР-а у раду Генералне скупштине УН-а.

76 АЈ, КПР I-3-а САД, к. 181, Забелешка о разговорима Коче Поповића, државног секретара за иностране послове и Џејмса Вилијама Фулбрајта, председника Спољнополитичког комитета Сената САД, у Државном секретаријату за иностране послове, 7. новембра 1964. године.

77 Подударање ставова је везано за кубанске активности у земљама Латинске Америке, у тзв. „извозу револуције“, док су разлике констатоване у начину на који САД води политику у односу на Кубу. АЈ, КПР I-3-а САД, к. 181, Забелешка о разговорима Коче Поповића, државног секретара за иностране послове и Џејмса Вилијама Фулбрајта, председника Спољнополитичког комитета Сената САД, у Државном секретаријату за иностране послове, 7. новембра 1964. године.

78 Исто.

79 АЈ, КПР I-3-а САД, к. 181, Забелешка о разговорима председника СФРЈ Јосипа Броза Тита са председником Спољнополитичког комитета Сената САД Џејмсом Вилијемом Фулбрајтом, на Брду, 14. новембра 1964. године.

80 Фулбрајт је у својим похвалама на рачун Тита ишао толико далеко да не само да га је сматрао најбољим државником Југославије од 1918. већ и даље у прошлост, када су ове области биле под турском и аустроугарском окупацијом. Eskridge-Kosmach, „Yugoslavia and US Foreign Policy“, 395.

за мир, на шта му је Фулбрајт одговорио да верује у коегзистенцију, те да ће нови председник свакако желети да настави политику коју је водио покојни Кенеди, али да ће бити потребно много мудрости како би се она одржала. Сенатора је најпре интересовао југословенски став о променама у Совјетском Савезу.⁸¹ Из веома исцрпног Титовог излагања се наслућивао оптимизам што се тиче политике новог совјетског руководства. По питању билатераних односа са СССР-ом, Јосип Броз је нагласио да су односи између две земље добри и да у том смислу није било никаквих промена у политици Москве. У аспектима међународне политике, изнео је став да се спољна политика СССР-а неће мењати у односу на спољну политику Хрушчова, те да је највероватнији разлог његове смене ипак унутрашње природе.⁸²

Што се тиче осталих међународних питања, председник Тито и сенатор Фулбрајт су показали потпуно супротна становишта. Виђења саговорника по питањима кризе у Конгу⁸³ и блокаде Кубе⁸⁴ представљала су у ствари различите спољнополитичке концепције две државе. По питању Конга, Тито је сматрао да је неопходно повући све стране трупе из ове земље, сменити шефа владе Чомбеа, јер је он одговоран за нестабилну ситуацију у овој афричкој држави, и омогућити Конгоанцима да, без мешања споља, изаберу своје руко-

81 Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, 176.

82 АЈ, КПР I–3–а, САД, к. 181, Забелешка о разговорима председника СФРЈ Јосипа Броза Тита са председником Спољнополитичког комитета Сената САД Џејмсом Вилијемом Фулбрајтом, на Брду, 14. новембра 1964. године.

83 Криза у Конгу је почела од момента када је ова држава стекла своју независност – 1960. године. Тада је Конго захватио драматични сукоб етничко-територијалних фракција, који је с краћим раздобљима смиривања трајао све до 1965. Поједине конгоанске покрајине покушале су се отцепити, а најистрајнија у тој борби је била рудама богата Катанга. Земља је постала поприште Хладног рата, јер су Совјетски Савез и западне силе (првенствено бивша метропола Белгија, коју је снажно подржавао САД) пружале подршку и подстицале на обрачун сукобљене стране. Жртва такве политике био је конгоански премијер Патрис Лумумба, кога су почетком 1961, уз садејство белгијских оружаних снага и прећутни пристанак САД-а, убили сепаратисти из Катанге. После Лумумбине ликвидације, као нови лидер наметнуо се Моиз Чомбе. „Конго (Киншаса)“, *Раднички и национал-ослободилачки покрети*, (Београд: Институт за међународни раднички покрет, 1968), 161–163.

84 Блокада Кубе је уследила после кубанске ракетне кризе 1962. године. Ипак, свој максимум она досеже 25. јула 1964, када, на иницијативу САД-а, Организација америчких држава доноси одлуку да све земље Латинске Америке прекину дипломатске односе са Кубом. Тој одлуци се једино није повиновао Мексико. „Куба“, *Раднички и национал-ослободилачки покрети*, 785–787.

водиоце. Што се тиче Кубе, југословенски председник је сматрао да од економске блокаде највише трпи кубански народ и да би, зарад будућих односа са овом карипском земљом, САД требало да преиспита своју политику. Одговарајући на ове примедбе, Фулбрајт је сматрао да САД није одговоран за ситуацију у Конгу и да не подржава Чомбеов долазак на власт. По питању Кубе, сенатор је истакао да није облик власти, већ покушај дестабилизације Латинске Америке главни разлог блокаде ове земље. Сматрао је да би, уколико би дошло до промене политике Кастровог режима према Јужној Америци, исто тако дошло и до промене политике САД-а према Куби.⁸⁵

Не желећи да разлике у погледима по разним светским питањима утичу на даљи ток разговора, сенатор Фулбрајт је прешао на стање билатералних односа САД-СФРЈ и изразио задовољство потписаним споразумом о културно-просветној размени. Тито је такође исказао задовољство потписаним споразумом, као и целокупним стањем југословенско-америчких односа. Ипак, није пропустио да помене и „дискриминаторско“ понашање САД-а према СФРЈ око продаје вишкова пшенице. Ублажавајући донекле свој став, Тито је напоменуо да „САД од давнина уживају симпатије у Југославији и да је народу тешко разумети предузимање дискриминационих мера“.⁸⁶ Са друге стране, говорио је и о потреби да се односи доведу на реалну основу, истичући да Југославији није потребна економска помоћ, већ узајамна равноправна сарадња, без политичких уступака.⁸⁷ Своје излагање је ублажио изразима захвалности сенатору Фулбрајту на залагању за добре односе САД-а и Југославије.⁸⁸

Тито није пропустио прилику да увери своје саговорнике да добри односи Југославије са СССР-ом не значе напуштање политике несврстаности и мирољубиве коегзистенције, односно евентуалан повратак у социјалистички лагер.⁸⁹ Југословенски председник је сматрао да управо добри југословенски односи и са САД-ом и Совјетским Савезом значе политику мирољубиве коегзистенције. На крају

85 АЈ, КПР, I-3-а, САД, к. 181, Забелешка о разговорима председника СФРЈ Јосипа Броза Тита са председником Спољнополитичког комитета Сената САД Џејмсом Вилијемом Фулбрајтом, на Брду, 14. новембра 1964. године.

86 Исто.

87 Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, 176.

88 АЈ, КПР, I-3-а САД, к. 181, Забелешка о разговорима председника СФРЈ Јосипа Броза Тита са председником Спољнополитичког комитета Сената САД Џејмсом Вилијемом Фулбрајтом, на Брду, 14. новембра 1964. године.

89 Исто.

је замолио Фулбрајта да пренесе председнику Џонсону најтоплије поздраве и изразио наду да ће следеће године амерички председник посетити СФРЈ. Сенатор је обећао да ће пренети поруку председнику Џонсону. Разговор је завршен у позитивној атмосфери, и поред очигледних несугласица поводом многих међународних питања.⁹⁰

Позитиван тренд у развоју међусобних односа потврђен је и приликом сусрета југословенског амбасадора Мићуновића и америчког државног секретара Дина Раска 1. децембра 1964. године. Саговорници су се сложили да се односи развијају у добром смеру. Раск није повезивао билатералне односе са југословенским критикама неких аспеката спољне политике САД-а.⁹¹

Савезно извршно веће је, на састанку одржаном 25. децембра 1964, такође потврдило позитиван тренд у развоју односа са Сједињеним Државама. Од посебног значаја за СФРЈ било је потписивање низа економских споразума са САД-ом. Закључено је да је обострани интерес за развој добрих односа у 1964. био значајнији од разлика у гледиштима на међународне проблеме.⁹²

Након Кенедијеве смрти јасно се може уочити период пада и успона односа између САД-а и СФРЈ. Идеолошке разлике и спољнополитички приоритети су, са југословенске стране, утицали на заостравање односа са Сједињеним Државама. Међутим, економски разлози су били главни мотив који је утицао на руководство СФРЈ да изнова, после сваког заостравања, ипак тражи могућности за побољшање односа са Вашингтоном. У САД-у је идеологија такође била значајан фактор у постављању према Југославији. Ипак, чини се да је спољнополитички фактор играо значајнију улогу и у захлађењу односа, али и у жељи да се поправе односи са Београдом. Приближавање СФРЈ и СССР-а сигурно није било по вољи америчкој администрацији. Иступање Југославије на Београдској конференцији несврстаних 1961. творцима америчке спољне политике је највероватније указивало и на могуће антиамеричке ставове и у будућности пред овим форумом. Са друге стране, југословенска улога као фактора дезинтеграције социјалистичког блока и њена позиција, која је била својеврсна брана ширењу утицаја СССР-а на подручје Медитерана, за САД су биле од великог значаја.

90 Исто.

91 ДАМСП РС, 1964, ПА, ф-193, 447628, Вашингтон број 1866, 2. XII 1964.

92 ДАМСП РС, 1965, ПА, ф-150, 45563, Информација о стању односа СФР Југославија – САД, 12. фебруара 1965.

Тон разговора између Фулбрајта и Тита давао је наду саговорницима да ће југословенско-амерички односи наставити да се крећу узлазном путањом. Фулбрајт је своје позитивне утиске из сусрета са југословенским званичницима изнео и у Сенату. У свом обраћању Спољнополитичком комитету Сената у јулу 1965. изнео је уверење да Сједињене Државе треба да граде пријатељске односе са Југославијом, упркос југословенској критици упућеној на рачун америчке спољне политике.⁹³

Ипак, ескалација рата у Вијетнаму у фебруару и марту 1965. је, имајући у виду југословенске и америчке спољнополитичке принципе и циљеве, неминовно морала довести до заоштравања међусобних односа, иако је и сам сенатор био против оваквог развоја ствари.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Југославије. Кабинет председника Републике.
- Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. Политичка архива, САД.

Објављени извори

- *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume XVII, Eastern Europe.* Washington: United States Government Printing Office, 1996.
- *Документа о спољној политици Југославије, Југославија – Сједињене Америчке Државе, поруке председника Југославије и Сједињених америчких држава 1944–1980*, приредили Миладин Милошевић, Нада Пантелић, 40–43. Београд: Архив Југославије 2014.

Литература

- Адамовић, Љубиша С. и други. *Америчко-југословенски економски односи после Другог светског рата.* Београд: Радничка штампа, 1990.
- Бекић, Дарко. *Југославија у Хладном рату: Односи са великим силама 1949–1955.* Загреб: Глобус, 1988.

---

93 Eskridge-Kosmach, „Yugoslavia and US Foreign Policy“, 394.

- Богетић, Драган. *Југославија и Запад 1952–1955. Југословенско приближавање НАТО-у*. Београд: Службени лист СРЈ, 2000.
- Богетић, Драган. *Нова стратегија југословенске спољне политике 1956–1961*. Београд: Институт за савремену историју, 2006.
- Богетић, Драган. *Југословенско-амерички односи 1961–1971*. Београд: Институт за савремену историју, 2012.
- Богетић, Драган. *Југословенско-амерички односи за време биполарног детанта 1972–1975*. Београд: Институт за савремену историју, 2015.
- Богетић, Драган. „Југославија у Хладном рату“. *Историја XX века* 2/2008, 316–371.
- Богетић, Драган. „Погоршање југословенско-америчких односа после првог самита несврстаних у Београду“. *Историја XX века* 2/2006, 71–86.
- Богетић, Драган. „Увођење економских рестрикција Југославији током 1962. године – укидање статуса 'најповлашћеније нације'“. *Историја XX века* 2/2006, 81–106.
- Богетић, Драган. „Југославија и САД – од спорења ка сарадњи, Искушења на путу нормализације односа током 1963“. *Историја XX века* 2/2009, 115–130.
- Димић, Љубодраг. *Југославија и Хладни рат – Огледи о спољној политици Јосипа Броза Тита (1944–1974)*. Београд: Архипелаг 2014.
- Eskridge-Kosmach, Alena N. „Yugoslavia and US Foreign Policy in the 1960–1970s of the 20th Century“. *The Journal of Slavic Military Studies* 22/2009, 383–418.
- Jakovina, Tvrtko. *Socijalizam na američkoj pšenici*. Zagreb: Matica hrvatska, 2002.
- Jakovina, Tvrtko. *Američki komunistički saveznik; Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.–1955*. Zagreb: Profil, 2003.
- *Југославија у Хладном рату – прилози истраживањима*, ур. Александар Животић. Београд: Институт за новију историју Србије, 2010.
- „Конго (Киншаса)“. *Раднички и национал-ослободилачки покрети*, 161–163. Београд: Институт за међународни раднички покрет, 1968.
- „Куба“. *Раднички и национал-ослободилачки покрети*, 785–787. Београд: Институт за међународни раднички покрет, 1968.

- Лис, Лорејн М. *Одржавање Тита на површини: Сједињене Државе, Југославија и Хладни рат*. Београд: БМГ, 2003.
- Матес, Лео. *Међународни односи социјалистичке Југославије*. Београд: Нолит, 1976.
- Моћник, Јосип. *United States-Yugoslav Relations, 1961–80: The Twilight of Tito's Era and the Role of Ambassadorial Diplomacy in the Making of America's Yugoslav Policy*. Doctoral Disertation, Graduate College of Bowling Green State University, May 2008.
- Петковић, Ранко. *Субјективна историја југословенске диломатике 1943–1991*. Београд: Службени лист СРЈ, 1995.
- Петрановић, Бранко. *Историја Југославије, III*. Београд: Нолит 1988.
- Powell, Lee R. J. *William Fulbright and His Time: A Political Biography*. Memphis: Guild Bindery Press, 1998.
- Стевановић, Милан Н. „Вијетнамски рат и однос Социјалистичке Федеративне Републике Југославије према Сједињеним Америчким Државама 1964–1968. године“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2017.
- Трипковић, Ђоко. „Југославија и питање азила Имре Нађа“. *Историја XX века* 1/1997, 61–73.
- Трипковић, Ђоко. „Југословенско-совјетски односи и промена на совјетском врху 1963–1964“. *Историја XX века* 1/2009, 107–122.
- Вучетић, Радина. *Кока-кола социјализам: Американизација југословенске популарне културе шездесетих година XX века*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Vučetić, Radina. "American cultural influences in Yugoslavia in the 1960s". *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*. ed. Ljubinka Trbojević, 276–290. Belgrade: Faculty of Political Sciences, 2008.
- Вучетић, Радина. „Америчка 'јавна дипломатија' у социјалистичкој Југославији 50-их и 60-их година XX века“. *Токони историје* 1/2014, 75–103.
- Vučetić, Radina. „Yugoslavia, Vietnam War and Antiwar Activism“. *Токони историје* 2/2013, 165–180.
- Вучетић, Радина. „Американизација у југословенској популарној култури '60-их“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011.

- Woods, Randall. *Fulbright: A Biography*. New York: Cambridge University Press, 1995.
- Woods, Randall. *J. William Fulbright, Vietnam, and the Search for a Cold War Foreign Policy*. Memphis: Guild Bindery Press 1998.

Штампа

- *Борба*
- *Комунист*
- *НИН*
- *Политика*
- *The Department of State Bulletin*

Summary

Milan N. Stevanović

Visit of Senator James William Fulbright to Yugoslavia and its Impact on Relations between Belgrade and Washington in the Second Half of 1964

Abstract: The Yugoslav-American relations during the Cold War were characterized by the periods of ups and downs in the cooperation between the two countries. This paper deals with the visit of Senator James William Fulbright, and its importance for the improvement of relations between Yugoslavia and the US in the second half of 1964. This visit was an important part of the plan of the Yugoslav state leadership to improve relations with Washington, which were not satisfactory in the first half of 1964.

Key words: James William Fulbright, Josip Broz Tito, the Cold War, the United States, Yugoslavia, Yugoslav-American relations

In the first years after World War II, US officials considered Yugoslavia as the most loyal ally of the Soviet Union and an opponent of the United States. However, shortly after the break with Stalin, the two countries started to develop relations that reached a peak between 1952 and 1955. Washington was happy to support the communist apostates, because it was part of a US strategy to disintegrate the socialist bloc, while Belgrade needed economic aid and cooperation with the western powers, especially the United States. However, these relations have not always been harmonious. Cold War brought a deterioration in mutual relations. Different foreign policy priorities and ideological animosities remained a permanently limiting factor in the relations between the two countries. The visit of Senator Fulbright in November 1964, despite the fact that it was important because of the signing of the Fulbright program, had a significant impact on the improvement of relations between Belgrade and Washington. Notwithstanding the different views on various international issues, the visit was characterized by a friendly tone and a mutual desire to improve relations between two countries in the first half of 1964. This visit was, in fact, a culmination of the relations between Yugoslavia and the United States in 1964.

УДК 792.57.091(497.11)"1969/1973"
792(497.11)(091)

Оригинални научни рад
Примљен: 22. 5. 2017.
Прихваћен: 12. 6. 2017.

Александар РАКОВИЋ
Институт за новију историју Србије
rakovic@gmail.com

Мјузикл *Коса у Атељеу 212 (1969–1973)**

Апстракт: Рад показује путеве којима је хипи мјузикл *Коса* стигао на репертоар Атељеа 212, тријумфалне успехе представе, стручне похвале и покуде, однос јавности, утврђивање феномена *Косе* и на крају идеолошко оспоравање мјузикла. Писан је на основу архивске грађе из Архива Југославије (АЈ) и Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСП), домаће штампе (дневне, омладинске, партијске, политичке, музичке, забавне), разговора са савременицима, домаће научне и стручне литературе.

Кључне речи: Мјузикл *Коса*, Атеље 212, рокенрол, авангардно позориште, хипици, феномен

Мјузикл *Коса* на позорници Атељеа 212 – југословенска поставка те представе – био је логичан спој два културна феномена у Југославији: рокенрол културе и авангардног позоришта. Први феномен је оличен у несвакидашњој експлозији свих видова рокенрола у југословенском социјалистичком друштву у другој половини шездесетих година 20. века, појави коју су подржавале и протезирале партијске структуре Савеза комуниста и Савеза омладине. Преломни догађај је био Прва велика београдска гитаријада (1966), после које

---

* Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (No 47027) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

је рокенрол прихваћен као музика младих Југословена. Научници и партијски стручњаци су проучавали рокенрол, као и хипи покрет јер је, због левичарских идеја које је носио, сматран врло прихватљивим омладинским ставом.¹

Други феномен је оличен у Београдском интернационалном театарском фестивалу (БИТЕФ) који је покренут под сводом Атељеа 212. Овај авангардни фестивал који је такође спајао меридијане – основан 1967 – био је до те мере важан да се година у којој је започет може сматрати преломном за југословенско позориште.² БИТЕФ је Југославију виноу у врх светске позоришне авангарде и донео јој спољнополитички успех.³ Кроз авангардно културно повезивање које се са свих страна уливало у БИТЕФ, на велике југословенске позорнице, поред осталог, стигла је голотиња. Стога су у НИИ-у 1971. сматрали да је БИТЕФ „један од главних криваца“ за поплаву југословенске нагоде на домаћим сценама.⁴

Од 1971. у центру културне везе Југославије са светом био је и Међународни филмски фестивал (ФЕСТ). Однос југословенске јавности према присутности хипи културе на првом ФЕСТ-у могао се уочити одмах. Наиме, улазнице за филм *Вудсток* Мајкла Водлија (који је иначе приказан првог дана ФЕСТ-а, 8. јануара 1971, на две пројекције у биоскопу „Козара“) пуштене су у продају 18. децембра 1970. и плануле су за пола сата. Када су улазнице распродате, дошло је до спонтаних демонстрација стотина заинтересованих који су остали без карата. На простору између Дома синдиката и биоскопа „Козара“ окупљена маса је скандирањем „Хоћемо Вудсток“ тражила још једну пројекцију филма. Дошло је до метежа у којем су страдали излози па је интервенисала милиција.⁵ Међутим, док на хипи голотињу у фил-

1 Александар Раковић, *Рокенрол у Југославији 1956–1968: изазов социјалистичком друштву*, (Београд: Архипелаг, 2011), 463–523, 533–566. О томе видети и: Zoran Janjetović, *Od internacionale do komercijale: popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991*, (Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011); Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina 20. veka*, (Београд: Službeni glasnik, 2012).

2 Ања Суша, „1968. и либерализација југословенског позоришта: БИТЕФ и *Коса*“, *1968 – четрдесет година после*, уредник Радмила Радић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 614.

3 Radina Vučetić, *Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, (Београд: Clio, 2016), 336.

4 „Голо тело, голе даске“, *НИИ*, 28. март 1971.

5 „Хоћемо Вудсток!“, *Илустрована политика*, 29. децембар 1970.

му *Вудсток* нико није обратио пажњу, хипи голотиња у авангардном позоришту изазивала је подозрење.

Од 1969. управо је таква нагота у *Коси* била мета јавних критика. Знатно узгредније критике су се тицале уношења спољних утицаја, хипи начина живота и уживања дрога. Није било негативних критика према музици, а изгледа да до 1973. није било идеолошких притисака на *Косу*. Међутим, када је 1973. дошло до идеолошког обрушавања – *Коса* је уклоњена са репертоара Атељеа 212.

Кратко о наготи на југословенским позоришним сценама у контексту појаве Косе у Атељеу 212

Од гостовања Ливинг театра на БИТЕФ-у (1967) низали су се наступи америчких позоришних трупа у којима је на сцени била присутна голотиња: Перформанс груп (1969), Бред енд папит театар (1969), Ла Мама репертори труп (1970).⁶ Загребачки *Плави вјесник* је 1969. писао како је америчка Перформанс група на БИТЕФ-у „шокирала Београђане“ јер су наге глумице на сцену извеле двојицу младића из публике и почеле да их свлаче.⁷ Београдска *Коса* је такође играна на БИТЕФ-у 25. септембра 1969.⁸

Према *НИН*-у, прва таква југословенска представа, у којој се обнажио словеначки глумац Јуриј Соучек, била је комад Фернанда Арабала *Архитекта и асирски цар (Arhitekt in asirski cesar)*, који је премијерно изведен 20. децембра 1968. на малој сцени у Словенском народном гледалишту Драма у Љубљани.⁹ Дан уочи премијере *Косе*, 18. маја 1969, београдска публика је присуствовала представи Студентског експерименталног казалишта из Загреба *Друга врата лево* Александра Поповића која је играна на Београдској ревији аматерских малих сцена (БРАМС) у Дому омладине Београда.¹⁰ Александар Поповић је казао да се главна глумица у овој представи, која је дипло-

6 *БИТЕФ: 40 godina novih pozorišnih tendencija: dokumenta Beogradskog internacionalnog teatarskog festivala (1967–2006)*, priredili Olga Latinčić, Branka Branković, Svetlana Adžić, (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2007), 51–61; „Голо тело, голе даске“, *НИН*, 28. март 1971.

7 „Kad nage glumice svlače gledaoce“, *Plavi vjesnik*, 8. rujan 1969.

8 *БИТЕФ: 40 godina novih pozorišnih tendencija*, 57.

9 „Голо тело, голе даске“, *НИН*, 28. март 1971; Fernando Arrabal, *Arhitekt in asirski cesar, Drama SNG v Ljubljani, 1968/69*, датум приступа 13. мај 2017, repertoar.sigledal.org/predmet/img:55e2cbc5ae7ca

10 „Шок у Београду“, *Илустрована политика*, 27. мај 1969.

мирала филозофију, свлачила на сцени „из убеђења као висока интелектуалка а не као шизика из диско клуба“.¹¹

Затим је 19. маја 1969. у Атељу 212, на Великој сцени, премијерно одиграна *Коса*, за коју је *НИН* писао да је на југословенске позорнице увела „свлачење на сцени“.¹² До пролећа 1971. југословенске позоришне сцене биле су преплављене голотињом. Тој појави *НИН* је 28. марта 1971. посветио насловну страну и чак три стране поткрепљене фотографијама. *НИН* је писао: „Нема сумње да се голо тело на нашим сценама појавило брже него било која друга новотарија савремене позоришне уметности“.¹³ Упркос томе што су на југословенским позорницама пре *Косе* одигране макар две домаће представе са разголићивањем глумца, *Коса* је сматрана каменом темељцем југословенске позоришне наготе, извесно због тога што је то била прва представа која је голотињу представила на једној од великих сцена Југославије.

Пут до београдске Косе

Америчка *Коса*, за коју су сценарио написали Џејмс Радо и Џером Рагни, а музику Галт Макдермот, премијерно је приказана на малој бродвејској сцени у Паблик театру 29. октобра 1967.¹⁴ На великој бродвејској сцени *Коса* је премијерно одиграна 29. априла 1968. у Билтмор театру.¹⁵ Џејмс Радо је приметио да интелектуална елита контракултурног покрета у Сједињеним Америчким Државама – која је стала насупрот милитаризму и интервенционизму америчког естаблишмента у Вијетнаму – није добро прихватила *Косу* јер ју је сматрала превише лаганом за идеје које је требало да промовише. Она је стога најпре служила за то да привуче америчку јавност, а не да буде носилац хипи порука контракултуре.¹⁶

Два месеца после премијере *Косе* на великој сцени Бродвеја, Атеље 212 је од 26. јуна до 14. јула 1968. гостовао с четири представе

11 „Љуби љуби брзо и дисциплиновано“, *Илустрована политика*, 9. фебруар 1971.

12 „Коса – братство младих“, *НИН*, 14. јун 1970.

13 „Голо тело, голе даске“, *НИН*, 28. март 1971.

14 Thomas S. Hirschak, *Off-Broadway Musicals Since 1919: from Greenwich Village Follies to the Toxic Avenger*, (Lanham, Toronto, Plymouth: Scarecrow Press, 2011), 143.

15 „Hair – It’s Fresh and Frank Likable Rock Musical Moves To Broadway“, *The New York Times*, 30 April 1968.

16 Elizabeth L. Wollman, *The Theater Will Rock: A History of the Rock Musical, from Hair to Hedwig*, (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2006), 56.

у њујоршком Линколн центру.¹⁷ Југословенски информациони центар у Њујорку писао је Савезном секретаријату за иностране послове СФРЈ да је ово гостовање било успешно.¹⁸ Боравак у Њујорку је био прилика за Миру Траиловић, управницу Атељеа 212, да *Косу* погледа на Бродвеју. Драматург Јован Ћирилов (1931–2014) сведочи да су представници Атељеа 212 добили улазнице од Америчког удружења глумаца јер нису могли да их нађу у продаји.¹⁹

Мира Траиловић каже да је *Косу* први пут гледала на Бродвеју, са сестром Олгом Милићевић Николић и позоришним критичарем *Политике* Мухаремом Первићем. Од домаћина је за *Косу* тада добила три улазнице. На почетку представе напустила је позориште рекавши сестри и Первићу: „Ово није за мене“. Међутим, њена сестра и Первић су *Косу* одгледали до краја и потом је убедили да је реч о „одличној представи“.²⁰ Извесно је да је тих дана одгледала *Косу* бар још једном када јој је друштво правио Јован Ћирилов. Према његовом сећању, Мира Траиловић је током те представе од почетка до краја водила белешке. Позоришни редитељ Зоран Ратковић (1937–2002) каже да је Мира „скоро потајно“ гледала представу с Ћириловим и да о томе није обавестила ни њега ни чланове ансамбла.²¹

Одлуку да се *Коса* постави у Атељеу 212 управница овог позоришта је донела у Њујорку и прибавила је ауторска права.²² У Београд је донела и прво издање LP грамофонске плоче с музиком коју је изводила оригинална поставка *Косе* с Бродвеја (RCA Victor, 1968).²³ Синуло јој је да би Атеље 212 управо преко *Косе* могао да поврати омладинску публику. Убедила је Зорана Ратковића, не без напора,

17 Feliks Pašić, *Gospođa iz velikog sveta: prilozi za biografiju Mire Trailović*, (Beograd: Muzej pozorišne umetnosti Srbije, 2006), 140. - Реч је о представама *Краљ Иби Алфреда Жарија*, *Ко се боји Вирџиније Вулф?* Едварда Олбија, *Развојни пут Боре Шнајдера* Александра Поповића и *Виктор или Деца на власти* Рожеа Витрака.

18 ДАМСП, Политичка архива, фонд Сједињене Америчке Државе, фасцикла 156, 1969, бр. 416853, 13. мај 1969, Допис Југословенског информационог центра у Њујорку Савезном секретаријату за иностране послове СФРЈ у Београду, послат 7. маја 1969.

19 Pašić, *Gospođa iz velikog sveta*, 141.

20 „Коса – братство младих“, *НИН*, 14. јун 1970.

21 Zoran Ratković, *Nevideli dan: rediteljske promenade u 11 slika*, (Beograd: Atelje 212, 2003), 312–313.

22 Pašić, *Gospođa iz velikog sveta*, 141.

23 Ratković, *Nevideli dan*, 313.

да буду коредитељи београдске *Косе*.²⁴ Текст је 1968. са енглеског на српски превео Јован Ћирилов,²⁵ а превод је објавио тек 2002.²⁶

Било је личних утисака и о лондонској поставци *Косе*. Београдска новинарка Мира Адања Полак (1942) је почетком 1969. одгледала *Косу* у Шафтсбери театру. Пренела је своје утиске с хипи мјузикла, „најсензационалнијег комада ове деценије“ у ком су глумци „обучени у перје, оковани у ланце, застрашујуће намазани бојама, са дугачком неуредном косом“ и углавном се по стилу нису разликовали од гледалаца. Она још пише да глумци доста пуше, пију и дрогирају се, да на сцени испољавају сексуалност. Новинарки су пажњу привукле антиратне поруке па је подвукла да је порука *Косе* омладини „да се воле међу собом, да све деле, да не иду у рат, да немају брига и да у животу трагају само за лепим стварима“.²⁷

С тим у вези, Мира Траиловић је рекла да је руководство Атељеа 212 одавно тражило „повод за једну представу о младима и за младе“ и да се њој учинило да је *Коса* најпогоднија јер је реч о побуњеној генерацији, разноликости, ослобођености.²⁸ За *НИН* је изјавила: „Ставили смо *Косу* на репертоар јер је она позоришни документ о младима у свету, али и због тога што је по сваку цену требало вратити Атељеу младу публику која је почела да изостаје са наших представа“.²⁹

Да би нашла довољан број младих глумаца аматера за „племе“ хипика, којима су теме из *Косе* биле блиске, па чак и оне које су се тицале скидања на сцени као најшкакљивијег дела представе, управа Атељеа 212 је дала оглас у штампи а аудиција је одржана у Дому омладине Београда. *Свет* је писао да се на аудицију јавило више од двеста младих, а одабрано је педесетак. Зоран Ратковић се присећао да се на аудицију јавило више од петсто омладинаца, а да је изабрано тридесетак. Селекција је поверена џез пијанисти Саше Радојчићу који је био музички вођа *Косе*.³⁰ Смисао за покрет утврђивао је кореограф *Косе* Борис Радак.³¹

24 Исто, 313–314.

25 „Они“, *Књижевне новине*, 24. мај 1969.

26 *Pre i posle „Kose“: savremena američka drama*, priredio Jovan Ćirilov, (Beograd: Zep-ter Book World, 2002), 427–488.

27 „Господине придржите ми панталоне“, *Илустрована политика*, 18. март 1969.

28 „Голи пред Београђанима“, *Свет*, 17. мај 1969.

29 „Коса – братство младих“, *НИН*, 14. јун 1970.

30 Ratković, *Nevideli dan*, 315.

31 Pašić, *Gospođa iz velikog sveta*, 145.

Мира Траиловић је о селекцији чланова хипи племена казала: „Одабрали смо оне који имају слуха, ритма и разумевања за ову врсту посла“.³² Појаснила је да пробе са аматерима, који су били у већини, нису ишле глатко.³³ Наиме, у *Коси* је глумило само пет професионалних глумаца (Драган Николић, Миша Јанкетић, Мирјана Пеић, Јелисавета Сабљић и Мија Адамовић).³⁴ Пробе су стога каткад одвијане у тензији, а Траиловићева је према племену, младалачки необузданом и ненавикнутом на професионални глумачки рад, умела да буде прегруба.³⁵

Када је реч о наготи, Мира Трајиловић каже: „Никоме нисмо поставили услов да се у овој представи игра без одеће. То је уосталом веома споредан елемент ове представе и нимало порнографски“.³⁶ Наиме, тројица младића и три девојке скидали су се потпуно наги, а Траиловићева је казала да „та сцена треба да делује природно, тако да не изазива ни одвратност ни ласцивност. Скидање у завршној сцени је такође један елемент ослобођеног протеста“.³⁷ За разлику од њујоршке *Косе*, где су наги глумци морали да буду статични, јер је покрет голог тела на јавној америчкој сцени сматран порнографијом, у београдској *Коси* наги глумци су на позорници изводили покрете. Тиме је, управо према жељи Мире Траиловић, београдска *Коса* била шокантнија од њујоршке.³⁸ Борис Радак је бранио свој избор да допусти скидање младих на сцени: „Не знам како ме гледалац схватио кад сам пустио младе да се свуку под покривачем и изиђу пред њих онако чисти, млади, ако желите наги, али ја друге намјере осим да се то прикаже, нисам имао“.³⁹ Костимограф Владислав Лалицки једини је, према Мухарему Первићу, био против наготе на сцени али је морао да је прихвати.⁴⁰

Поред голотиње, говорила је Траиловићева, *Косу* су украсили пантомима, противилузионистичка средства, блицеви, одломци,

32 „Господине придржите ми панталоне“, *Илустрована политика*, 18. март 1969; „Голи пред Београђанима“, *Свет*, 17. мај 1969.

33 Исто.

34 „Они“, *Књижевне новине*, 24. мај 1969.

35 Рашић, *Gospođa iz velikog sveta*, 146.

36 „Господине придржите ми панталоне“, *Илустрована политика*, 18. март 1969; „Голи пред Београђанима“, *Свет*, 17. мај 1969.

37 „Голи пред Београђанима“, *Свет*, 17. мај 1969.

38 Ratković, *Nevideli dan*, 319.

39 „Fenomen 'Kose““, *Plavi vjesnik*, 2. оžујак 1970.

40 „Аркадија у пустињи“, *Политика*, 23. мај 1969.

непрестани покрет.⁴¹ Подвукла је да у представи ништа суштински није мењано, већ ју је књижевник Бора Ћосић уподобио за југословенску омладину.⁴² Он је, наиме, за југословенску *Косу* додао делове текста како би се још дубље размишљало о односу младих према изазовима савременог света. Такође, у говору племена додат је и београдски сленг.⁴³ Поред тога, према Ратковићевом предлогу, који је Мира Траиловић прихватила тек након озбиљног колебања, акценат у југословенској *Коси* стављен је на ангажовану антиратну поруку уместо на алтернативни хипи начин живота који је укључивао и уживање дрога.⁴⁴

Тешкоће и додатни напори о којима је говорила Траиловићева условили су да премијера касни. Било је најављено да ће бити одиграна у априлу 1969, потом је померена на 15. мај 1969. али је опет одложена за неколико дана.⁴⁵ Улазнице за премијеру нису биле у продаји већ су дељене према протоколу који је саставила Мира Траиловић.⁴⁶ Још осам представа је пре премијере било распродато.⁴⁷ Спектакл се осећао у ваздуху.

Премијера Косе у Атељеу 212: представа, критике, утисци, полемике

Момо Капор сведочи о атмосфери у Београду пред премијеру *Косе*: „Ја сам се, рецимо, пред премијеру ‘Косе’ осећао као пред Нову годину. Сви су говорили: идеш ли на ‘Косу’, имаш ли карту за ‘Косу’, вечерас је ‘Коса’, да ли ћеш да гледаш ‘Косу’, јеси ли чуо за ‘Косу’?“⁴⁸ *Политика* је писала да је пред премијеру испред позоришта „владала неуобичајена гужва, а за карту више се плаћала вишеструка цена од уобичајене“.⁴⁹ Зоран Ратковић сведочи да је 19. маја 1969. због премијере *Косе* „цео Београд био на ногама“: „Пре почетка представе, огромна гомила младих људи, тискала се – не би ли се некако убаци-

41 „Голи пред Београђанима“, *Свет*, 17. мај 1969.

42 „Господине придржите ми панталоне“, *Илустрована политика*, 18. март 1969.

43 „Fenomen ‘Kose’“, *Plavi vjesnik*, 2. оžњак 1970.

44 Ratković, *Nevideli dan*, 318–322.

45 „Господине придржите ми панталоне“, *Илустрована политика*, 18. март 1969; „Голи пред Београђанима“, *Свет*, 17. мај 1969.

46 Ratković, *Nevideli dan*, 325.

47 „Најшокантнија представа одушевила гледаоце“, *Политика*, 20. мај 1969.

48 „Јесмо ли за шегрте, јесмо ли за хипике“, *Борба*, 1. јун 1969.

49 „Најшокантнија представа одушевила гледаоце“, *Политика*, 20. мај 1969.

ла на представу. Интервенисала је милиција, наравно не палицама“. Противници *Косе* унутар Атељеа 212 тек тада су, сведочи Ратковић, схватили да се догађа „нешто несвакидашње, зачуђујуће“.⁵⁰

Мира Траиловић је о премијери *Косе* изнела утиске 25. маја 1969. у интервјуу *Политици експрес*: „Ја мислим да је успостављена права веза са публиком“, „па аплауз који траје петнаестак минута, кад ‘племе’ ‘Косе’ иде кроз публику, говори да смо били у праву што смо овога часа отворили врата једној новој генерацији. То је за мене најубедљивији разлог играња ове представе“. На примедбе неких гледалаца против „чупкања, штипања, па и миловања публике“, она каже како је „макар и због негодовања“ била „неопходна и физичка веза између извођача и публике“.⁵¹

Ратковић о премијери каже: „Премијера је беспрекорно функционисала. И глумци, и солисти и цело ‘племе’! Играна је са таквом енергијом, заносом – да је било уживање гледати“. Потом додаје: „Било је задовољство гледати, како се та крута, непријатна премијерна публика, без икакве задршке уклопила у представу. Много аплауза на отвореној сцени, смехова, радости“, али „било је и оних намргођених, но они се у општој раздраганости нису примећивали“. После завршне нумере „Дај нам сунца“ глумци и хипи племе су направили игранку на сцени којој се придружила половина публике: „Било је помало и смешно гледати озбиљне људе, политичаре, познате београдске позоришне намћоре, како без стида, одушевљено, ‘ћускају’ са нашим клинцима“. Ратковић закључује: „Тријумф! Не желим да будем лажно скроман!“⁵²

Према писању *Политике*, глас посетилаца премијере *Косе* био је изричито позитиван, чак и према сексуалним сценама и голим телима.⁵³ До истих сазнања дошле су и *Књижевне новине*, мада је један испитаник рекао: „Представа је лепа и уверљива. Али као правник и грађанин ове социјалистичке заједнице, мислим, кад би сви били хипици, ко би привређивао? Кад би сви бацали цвеће ко би га садио?“⁵⁴

Међутим, позоришна и музичка критика имале су различите утиске с премијере *Косе*, а већина је давала афирмативан суд о том мјузиклу у Атељеу 212.

50 Ratković, *Nevideli dan*, 325.

51 „Ни за шамаре, ни за миловање“, *Политика експрес*, 25. мај 1969.

52 Ratković, *Nevideli dan*, 325–326.

53 „Најшокантнија представа одушевила гледаоце“, *Политика*, 20. мај 1969.

54 „Ренесанса осећања и ново виђење света“, *Књижевне новине*, 24. мај 1969.

Милосав Мирковић (1932–2013) је 21. маја 1969. у *Политици експрес* објавио да су Мира Траиловић и Зоран Ратковић успели у томе да *Коса* „делује освежено и освежавајуће, као велика ода младости“.⁵⁵ Мухарем Первић (1934–2011) је за *Политику* 23. маја 1969. написао да је ансамбл деловао „свеже, полетно и окрепљујуће“, да *Коса* позива „да живите у складу са собом и својим нагоном, да не робујете ничем, ни миту државе ни миту морала, ни симболима и знамењу власти на небу и на земљи, ни застави ни оделу, ни тати ни војној обавези, ни генијима ни глупацима, ни новцу ни каријери, ни предрасудама расним ни класним, па ни полним“.⁵⁶ Петар Волк (1931) је у *Књижевним новинама* 24. маја 1969. писао да руководство *Косе* заслужује похвале јер је представа била „лако схватљива и разумљива“ и зато што је успешно дочарана људска потреба за побуном.⁵⁷ Драгутин Гостушки (1923–1998) је писао како је *Коса* потврда да се Атеље 212 „све више претвара у неку врсту велике уметничке агенције преко које одржавамо сталан и неопходан контакт са спољним светом, нудећи своје новости и купујући стране“ и да „нема никакве сумње да бисмо без представе ‘Коса’ остали сиромашнији за једно корисно сазнање о стању данашњег позоришта на Западу а с тим, разуме се, и о општем духовном стању савременог света“.⁵⁸ Владимир Стаменковић је 25. маја 1969. за *НИН* писао да је *Коса* „документ о новом, модерном сензибилитету“ који је Мира Траиловић успела да представи као *Theatrum Mundi* младе генерације.⁵⁹

Било је, наравно, и негативних судова. Жарко Јовановић (1935–2010) је 21. маја 1969. у *Вечерњим новостима* објавио: „То је хипи-мјузикл накалемљен на наше прилике, залутао и долутао: по ко зна који пут такозвани бродвејски одједи и успеси замагљују наше сцене“. Према Јовановићу, *Коса* „звучи депласирано, вештачки, у знаку лажне соцреалистичке демагогије“.⁶⁰ Милутин Мишић (1936–2011) писао је 22. маја 1969. за *Борбу* да је *Коса* „предугачка, досадна и недуховита“, „она је лажна“, „она је увредљива“, „она је малограђанска“, „она је неприродна у нагости којој је једини циљ шок“, „она је назадна а не авангардна“. Мишић је наставио с оштрим порукама да је

55 „Драга драгог прати у армију“, *Политика експрес*, 21. мај 1969.

56 „Аркадија у пустињи“, *Политика*, 23. мај 1969.

57 „Они“, *Књижевне новине*, 24. мај 1969.

58 „Кроз рупу на тараби“, *Књижевне новине*, 24. мај 1969.

59 „Документ о новом сензибилитету“, *НИН*, 25. мај 1969.

60 „Косотрес“, *Вечерње новости*, 21. мај 1969.

Коса у Атељеу „помодна жеља“ да се опонаша Бродвеј, „вид снобизма у уметности“ који стоји наспрот стварној авангарди.⁶¹ Поводом Јовановићеве критике Траиловићева је одбрусила да су се због таквих „полуписмених театарских душебрижника“ повлачили значајни позоришни радници,⁶² а Јовановић је одговорио да је реч о „оперетским нападама М. Т.“⁶³

Књижевници који су присуствовали премијери били су веома задовољни. Душан Матић је изјавио да је представа „заиста изврсна“. Његово мишљење су делили Данило Киш, Филип Давид и Мирко Ковач. Киш је притом додао да је *Коса* у Атељеу 212 „прекретница у позоришном животу“ и „једна од најбољих представа“ коју је гледао. Александар Поповић је казао: „Представа је изванредна, режија је у потпуности успела, а аматери – младићи и девојке – били су сјајни“.⁶⁴

Новинари *Политике* П. Косин и С. Спасојевић су 20. маја 1969. објавили да је „најшокантнија представа одушевила гледаоце“.⁶⁵ С друге стране, Цавид Хусић је у *Илустрованој политици* од 27. маја 1969. написао да је *Коса* „велики догађај у београдском забавном животу“ али да се ради о „помодарству“, „спектаклу псовки и простаклука“ са „удруженим сексуалним оргијама“.⁶⁶

Борба је после систематизације утисака о премијери *Косе* изнела следећи став: „Као ниједна друга позоришна представа, ‘Коса’ је изазвала велико интересовање и контроверзна мишљења“. У делу јавности наводно је постојао страх од превелике „инфилтрације“ страних утицаја. Стога је у редакцији тог дневног листа 29. маја 1969. одржана дискусија у којој су учествовали Мира Траиловић, композитор Миховил Логар, књижевник Бранко Ћопић, музиколог Драгутин Гостушки, глумац Стево Жигон, књижевник и сликар Момо Капор и телевизијски продуцент Љубомир Милин.⁶⁷

Миховил Логар је казао да *Коса* „може постати опасна за културу, за друштво“ и да се не сме у потпуности оправдати како не би постала пример и довела до тога да се хипици појаве у опери и камерној музици. За разлику од Логара који је изнео став да југословенска јавност није „културно зрела“ за представе као што је *Коса*, Бранко

61 „Лажна побуна“, *Борба*, 22. мај 1969.

62 „Ни за шамаре, ни за миловање“, *Политика експрес*, 25. мај 1969.

63 „Критичар одговара управници ‘Атељеа 212’“, *Политика експрес*, 27. мај 1969.

64 „Најшокантнија представа одушевила гледаоце“, *Политика*, 20. мај 1969.

65 *Исто*.

66 „Шок у Београду“, *Илустрована политика*, 27. мај 1969.

67 „Јесмо ли за шегрте, јесмо ли за хипике“, *Борба*, 1. јун 1969.

Ђопић је упитао „докле ћемо говорити да нисмо зрели?“ Момо Капор је о *Коси*, коју није гледао, рекао: „Имам једно вражје осећање провинцијалца, да сам доведен у ситуацију да гледам хипике из Њујорка, а не, рецимо, шегрте са Вождовца. Мене, случајно, у овом тренутку више интересује проблем шегрта“. Мира Траиловића је узвратила да је представа *Развојни пут Боре Шнајдера*, која се тиче шегрта, такође изведена у Атељеу 212. Сугерисала је да саговорници који нису гледали *Косу* полазе од погрешних претпоставки. Драгутин Гостушки је током дијалога нагласио да се, када је реч о *Коси*, не може говорити о инфилтрацији. С тим се сложио и Стево Жигон, који је казао да је *Коса* „уметничко дело које указује на једну врсту бунта младог света и једне конкретне средине“, а „са бунтом нашег младог света никакве везе нема“. Жигон је приметио да проблем може бити и у несхваћању авангардизима. Љубомир Милин је на то рекао да је авангарда увек у мањини.⁶⁸

Веома је важно и то што је међу утицајним личностима (Радо, Рагни, Жигон, Гостушки и др.) било оних који би потврдили да америчких хипи протест није могао да буде модел за југословенски хипи израз који је био оличен и у поставци Атељеа 212. Стицао се утисак да хипици у Југославији неће бити контракултура, што се показало тачним. Дугокоси југословенски рокери су током седамдесетих година 20. века били одани социјалистичким идејама.⁶⁹ На концу, када је реч о *Коси* као авангарди, позитиван утисак јавности о представи био је у већини.

Првих годину дана Косе у Београду: успех, популарност, утисци глумаца

Позитиван утисак о *Коси* је могао бити кључан да председник Председништва Савеза омладине Југославије Јанез Коцијанчич одобри да се 24. маја 1969. одломак из *Косе* одигра пред југословенским председником Јосипом Брозом Титом, поводом Дана младости, само пет дана након београдске премијере.⁷⁰ Улога Јована Ристића Рице,

68 „Јесмо ли за шегрте, јесмо ли за хипике“, *Борба*, 1. јун 1969; „Јесмо ли за шегрте, јесмо ли за хипике“, *Борба*, 2. јун 1969; „Јесмо ли за шегрте, јесмо ли за хипике“, *Борба*, 3. јун 1969.

69 Александар Раковић, „Савез социјалистичке омладине Југославије и Музичка омладина Југославије у спору око рокенрола (1971–1981)“, *Токви историје* 3/2012, 159–189.

70 „Председник Тито – гост београдских омладинаца“, *Политика*, 25. мај 1969.

редитеља програма прославе Дана младости, особе у чије мишљење су партијске структуре имале поверење, била је од посебне важности када је реч о извођењу *Косе* пред Титом. Ристић каже: „С Титом смо имали најмање проблема. Шта год смо предлагали Тито је прихватио. Тако је прихватио одломак из *Косе*, односно песму ‘Дај нам сунца’“.⁷¹

Програм у Дому омладине Београда је те вечери 24. маја 1969, када је дочекана Штафета младости и прослављен Титов рођендан, био у знаку „деце цвећа“. Не само због *Косе* већ и због „цветних бецева“ с натписом „Волимо те“ које су носили Тито, државни, партијски и омладински функционери и млади извођачи који су учествовали у програму.⁷² У таквој атмосфери читав ансамбл *Косе* је уз песму „Дај нам сунца“ клекао пред Титом. Било је оних који су сматрали да је такав гест могао бити двосмислено протумачен.⁷³ Али, према америчком *Њусвику*, Тито је казао да му се мјузикл *Коса* „допао“.⁷⁴

Представе *Косе* у Атељеу 212 су, писала је *Илустрована политика*, биле стално препуне месец и по дана након премијере.⁷⁵ *Филмски свет* је јављао да само срећници могу да нађу улазнице.⁷⁶ До краја 1969, односно у првих пола године приказивања, *Коса* је у Атељеу 212 играна преко педесет пута и увек у пуној сали.⁷⁷ Загребачки *Плави вјесник* је писао да је Београд „напросто прожет том представом“.⁷⁸ У првих годину дана видело ју је импозантних 80.000 гледалаца.⁷⁹ Одломци из мјузикла играни су и на југословенским телевизијским програмима. Душан Прелевић сведочи да је са ансамблом *Косе* нумере из представе изводио на београдској и скопској телевизији.⁸⁰ Бранко Милићевић (Бранко Коцкица) каже да је публика „обожавала“ овај ансамбл.⁸¹

71 Разговор Александра Раковића са Јованом Ристићем Рицом, 26. април 2011.

72 „У кући младих“, *Вечерње новости*, 26. мај 1969.

73 Minja Subota, *Kako smo zabavljali Tita*, (Beograd: Čigoja štampa 2006), 111.

74 „Hair Around The World“, *Newsweek*, 7 July 1969.

75 „Игра и пева“, *Илустрована политика*, 5. август 1969.

76 „Džimi Barka među hipicima“, *Filmski svet*, 26. jun 1969.

77 „Хипи-племето“ по нови аплаузи“, *Вечер*, 27–28. декември 1969.

78 „Fenomen ‘Kose’“, *Plavi vjesnik*, 2. оžујак 1970.

79 „Коса – братство младих“, *НИН*, 14. јун 1970.

80 „Лансирао га Максиметар“, *Радио ТВ ревија*, 6. фебруар 1970.

81 „U ovom životu sam se dobro proveo“, *Blic*, 20. jun 2010.

Радо и Рагни су, без аутора музике Галта Макдермота, 20. јуна 1969. одгледали *Косу* у Атељеу 212.⁸² Према Лазару Шећеровићу, стигли су „с буљуком жена и деце, у хипи фазону“.⁸³ *Борба* је писала да су Радов и Рагнијев изглед и одећа били „екстравагантни“, а „њихово понашање, у први мах шокантно“. Међутим, „иза овог декора“, пише даље *Борба*, „налазе се два сасвим пријатна, чак врло учтива млада човека“ и „озбиљна позоришна радника“. Радо је новинару *Борбе* изјавио да је *Коса* „првенствено политички мјузикал“, да је обрадован што се приказује у социјалистичкој земљи, а Рагни је додао да је за југословенску представу добро што у Југославији „нема више буржоазије и притиска њених предрасуда“. Рагни је посебно нагласио комплимент југословенским властима и уређењу: „Сви су овде [у Београду] тако весели, љубазни, лепи. Чини ми се као да се само једе, пије и пева. Ја овде не видим оних проблема о којима ‘Коса’ говори. Нема беспућа и не видим потребе да млади Југословени траже прибежиште у дрогама“. Он је казао и да је „импресиониран“ и „фасциниран“ београдском представом, посебно енергијом младих аматера: „Било је тако лепо да сам и сам изашао на сцену“.⁸⁴

Скопска *Вечер* је пренела Рагнијеву изјаву да је југословенска *Коса*, преко специфичног приступа теми, имала свој печат за разлику од поставки *Косе* у Паризу и Стокхолму, које су имитирале бродвејску.⁸⁵ Љубав између Београда и аутора *Косе* настављена је после представе када су Радо и Рагни с пријатељима посетили клупске просторије некадашње Дискотеке покрај Атељеа 212, где је у њихову част приређена велика журка. Шећеровић каже да су Београђани у његовом клубу тада великим цоинтом частили америчке госте.⁸⁶

Филмски свет је 1970. истраживао због чега је *Коса* постала тако популарна. Испитаници разних струка и доби су подвлачили да је реч о квалитетној музици „одјеку сензибилитета нових генерација“, музичкој теми која „носи радост“, затим „исконска тежња човека да буде слободан као сама природа“, „музика која делује по-

82 Датум Радове и Рагнијеве посете београдској *Коси* се утврђује према њиховом интервјуу који су у Београду дали *Борби* 22. јуна 1969. након представе, као и чињенице да је, према *Борбином* „Водичу кроз Београд“, *Коса* у претходној недељи играна само 20. јуна 1969.

83 „Како сам створио Београд“, *Gloria*, 19. јул 2006.

84 „Један тренутак са Џеромом Регнијем и Џемсом Радом“, *Борба*, 22. јун 1969.

85 „Хипи-племето‘по нови аплаузи“, *Вечер*, 27-28. децември 1969.

86 Разговор Александра Раковића са Лазаром Шећеровићем, 4. мај 2010.

пут сунца“ јер „освежава, носи и – греје“.⁸⁷ Ања Суша сматра да је *Коса* „најпопуларнији резултат ‘употребе’ шездесетосмашких идеја у југословенском позоришту“.⁸⁸ Мира Траиловић је средином јуна 1970. нагласила: „Позоришна публика је постала уморна од политизирајућих позоришних комада. Сем три или четири оваква комада, остали су почели да одвајају публику од позоришта“.⁸⁹

Директан контакт с публиком, тврди Миша Јанкетић који је глумио Клода, учинио је *Косу* савременим и смелим театром. Додао је да је она „један од највећих послеријератних феномена“. Сматрао је да је на популарност мјузикла утицао правовремени тренутак да се он постави на сцену Атељеа 212, актуелност хипи покрета, експериментисања с дрогом и глобална збивања. Посебно је нагласио како је у разговорима с публиком стекао утисак да највећи број посетилаца долази због музике и плеса, а мање због наготе.⁹⁰ Драган Николић (Бергер) је казао како се све време одлично забавља и да су му посебно интересантна прва два реда публике која страхују „да им неко од глумаца не скочи на главу“: „Ниједну своју улогу нисам волео толико колико ову у ‘Коси’“, закључио је Николић.⁹¹

НИН је, кроз перо Бранислава Милошевића, поводом стотог извођења, овој представи посветио афирмативан текст. Београдски недељник је оценио да се после годину дана приказивања „реакције крећу од необузданог одушевљења, до крајње равнодушности, или чак и агресивног одбацавања“. *НИН* је писао како је *Коса* изазивала „велико и непрестано интересовање“, да „сведочи да је сензибилитет људи овог поднебља доживео озбиљне промене“.⁹² Када је реч о новом сензибилитету, носилац тог духа били су млади, у овом смислу хипи племе.

Соња Божиновић каже да ју је Борис Радак убеђивао да прихвати улогу и „направи преседан за нашу сцену“, „да се свучем нага“ а „уз много убеђивања – прихватила сам“.⁹³ Нада Симић је изјавила да „показивање нагог тела представља задовољство“.⁹⁴ Студент

87 „Daj nam sunca i muzike“, *Filmski svet*, 2. april 1970.

88 Суша, „1968. и либерализација југословенског позоришта“, 622.

89 „Коса – братство младих“, *НИН*, 14. јун 1970.

90 „Fenomen ‘Kose’“, *Plavi vjesnik*, 2. ožujak 1970.

91 „Džimi Barka među hipicima“, *Filmski svet*, 26. jun 1969.

92 „Коса – братство младих“, *НИН*, 14. јун 1970.

93 „Zeleno svetlo za Sonju Božinović“, *Filmski svet*, 11. decembar 1969.

94 „Коса – братство младих“, *НИН*, 14. јун 1970.

Југослав Влаховић је рекао да су идеје овог мјузикла утопистичке⁹⁵ и појаснио: „Желео сам да играм у том комаду, јер ми је лично на наше журеве“.⁹⁶ Михаило Васиљевић и Душан Прелевић (бивши певач Корни групе) одбацивали су могућност да *Коса* може бити неморална.⁹⁷

Прелевићу је ова представа пуно помогла да успостави контакт с публиком, да научи понашање на сцени, да се у мјузиклу „осећа као код куће“.⁹⁸ Београдска средњошколка Сања Ђамиловић рекла је у јануару 1970. да је њој и осталим члановима ансамбла *Коса* „доживљај живота“ и „најлепша успомена“.⁹⁹ Матуранткиња Нада Блам изјавила је: „Ми нећемо да уништимо оно што су људи пре нас створили, желимо само да сачувамо оно најбоље што код људи постоји, а што све више пада у заборав“.¹⁰⁰ Драгољуб Поповић је веровао: „Идеје овог комада за извесно време прихватиће сва омладина“. Слично њему је сматрао и Петар Рајковић, за ког је *Коса* „заједнички покрет младих, ренесанса осећања и ново виђење света“.¹⁰¹ Новинар *НИН-а* Бранислав Милошевић је закључио: „Утопија коју ови млади људи нуде свету, изгледаће генерацији која ће после њих доћи смешна и недуховита“.¹⁰²

После годину дана приказивања, писао је *НИН*, уочава се да је „највише огорчења *Коса* изазвала управо у редовима непопустљивих пуританаца који су тешко подносили чињеницу да ни позориште, тај узвишени храм у коме људска душа треба да доживи очишћење, није остало поштеђено од еротике у њеном најочитијем облику“.¹⁰³ Ставови против мјузикла, који су били засновани на малограђанштини или лицемерју, показали су се безбедним по судбину представе. На врата позорнице Атељеа 212 спремао се да закуца идеолошки чистунац против ког у социјалистичком друштву није било лаке одбране.

95 „Ренесанса осећања и ново виђење света“, *Књижевне новине*, 24. мај 1969.

96 „Коса – братство младих“, *НИН*, 14. јун 1970.

97 „Fenomen 'Kose'“, *Plavi vjesnik*, 2. оžујак 1970.

98 „Лансирао га Максиметар“, *Радио ТВ ревија*, 6. фебруар 1970.

99 „Сањин доживљај живота“, *Илустрована политика*, 6. јануар 1970.

100 „Коса – братство младих“, *НИН*, 14. јун 1970.

101 „Ренесанса осећања и ново виђење света“, *Књижевне новине*, 24. мај 1969.

102 „Коса – братство младих“, *НИН*, 14. јун 1970.

103 Исто.

Гостовања Косе и утисци у другим југословенским градовима

Према монографији Атељеа 212, представа *Коса* гостовала је тридесет пута ван тог позоришта, у шеснаест југословенских градова и пет социјалистичких република: на Новом Београду (Раднички универзитет, 28. јуна 1969); у Новом Саду (Српско народно позориште, 6. децембра 1969. и два пута 7. децембра 1969); у Скопљу (Универзална сала, два пута 27. децембра 1969. и два пута 6. маја 1971); у Крагујевцу (19. фебруара 1970); у Панчеву (Центар за културу „Олга Петров“, 27. фебруара 1970. и 28. фебруара 1970); у Сарајеву (Међународни театарски фестивал МЕС, два пута 26. марта 1970); у Загребу (Концертна дворана „Ватрослав Лисински“, 4. априла 1970. и два пута 5. априла 1970); у Суботици (Народно позориште, 14. маја 1970); у Сомбору (Народно позориште, 15. маја 1970); у Новој Вароши (Дом културе, 31. маја 1970); у Титовом Ужицу (Културни центар, 1. јуна 1970); у Нишу (Дом Југословенске народне армије, два пута 4. јула 1970); у Љубљани (Хала Тиволи, два пута 15. новембра 1970); у Риједи (Хрватско народно казалиште „Ивана племенитог Зајца“, два пута 21. маја 1971); у Чачку (Дом културе, два пута 31. јануара 1972); у Славонском Броду (Дом културе „Ђуро Ђаковић“, два пута 3. фебруара 1973).¹⁰⁴

Приређивачима монографије Атељеа 212 поткрала се грешка. Наиме, *Коса* у Загребу 4–5. априла 1970. није играна у Концертној дворани „Ватрослав Лисински“ већ у Загребачком драмском казалишту.¹⁰⁵ Ту непрецизност стога треба исправити. Но, много је важније то што су у Загребу, као и на свим другим гостовањима, улазнице за представу разграбљиване, а цене код тапкаршоа биле су дупло скупље од регуларних.¹⁰⁶ Зоран Ратковић пише да је *Коса* на југословенским гостовањима „свуда феноменално пролазила“.¹⁰⁷

Први наступ мјузикла ван Београда био је у Српском народном позоришту у Новом Саду. Позоришни критичар Миодраг Кујунџић је у новосадском *Дневнику* оштро написао: „‘Коса’ нас учи да се треба најпре дрогирати, јер је то добро да би се стекла инди-

104 *Atelje 212: premladi za pedesete*, priredili Svetozar Cvetković, Gordana Gončić, Jasna Novakov, Jelena Mijović, (Beograd: Atelje 212, 2006), 404.

105 „Nakrillima muzike“, *Večernji list*, 6. travanj 1970; „Хипи ноћу Загребу“, *Илустрована политика*, 21. април 1970.

106 „Зигер загер“, *Илустрована политика*, 10. новембар 1970.

107 Ratković, *Nevideli dan*, 327.

видуалност. Затим, дрогирани, треба да се боримо за светски мир. Разумни људи, они недрогирани, они који нису хипици, нису у стању да се за мир боре“. Кујунџић је закључио да су гледаоци „преварени“ јер су за велике паре били на стриптизу, иако су за мање паре могли видети много више голотиње у сваком бару.¹⁰⁸ Траиловићева је, међутим, наступ у Новом Саду оценила као „тријумф“ јер је упркос прескупим картама позориште било пуно.¹⁰⁹

Косу су очекивали и Скопљанци. Лист македонске омладинске организације *Млад борец* је још у јулу 1969. известио да је ова представа после Њујорка приказана у Лондону, Београду и Паризу.¹¹⁰ А у Скопљу ју је у Универзалној сали 27. децембра 1969. гледало чак 5.000 људи, односно 2.500 по представи. Гоздан Попов је за *Вечер* писао да је скопска публика била шокирана мјузиклом, да су улазнице биле прескупе, да је због лоше организације било и повређених. Попов ипак каже да су се асоцијације на секс, голотиња и антиратне поруке „допале онима који имају бар мало живота у себи“.¹¹¹

Поп експрес, новине Центра за културну дјелатност омладине Загреб, био је такође одушевљен *Косом*. Овај рокенрол лист је у децембру 1969. писао да ће „можда баш“ они омогућити да мјузикл стигне и у Загреб.¹¹² *Плави вјесник* је у марту 1970. писао о феномену *Косе*, да „већ одавно једно казалишно дјело није изазвало толико занимања, толико одушевљења, саблажњавања, расправа и буке“.¹¹³

Позоришна критичарка Марија Гргичевић написала је за *Вечерњи лист* утиске са све три представе које су 4. и 5. априла 1970. изведене у Загребачком драмском казалишту (ЗДК). Она сведочи да је *Коса* изазвала „несвакодневан одзив“, да је дворана на сва три извођења била препуна. О утиску загребачке публике каже: „Публика је представу напустила задовољна, а након живог аплауза извођачи су је продуживали темпераментним понављањем својих плесних тачака“. Она посебно закључује како *Коса* „за оскудни загребачки репертоар мјузикала значи очиту занимљивост и освјежење“. Изнела је и мишљење да је оригинална *Коса* протест против естаблишмента, али да југословенска верзија не носи ту конотацију и да у њој „тај

108 „Чекајући 'Гричку вјештицу'“, *Дневник*, 8. децембар 1969.

109 „Хипи-племето' по нови аплаузи“, *Вечер*, 27-28. декември 1969.

110 „Предизвикување наречено 'Коса'“, *Млад борец*, јули 1969.

111 „Антивоена порака и – оригинална голотија“, *Вечер*, 29. декември 1969.

112 „Kosa“, *Pop express*, 13. decembar 1969.

113 „Fenomen 'Kose'“, *Plavi vjesnik*, 2. ožujak 1970.

елемент протеста блиједи“.¹¹⁴ Млади загребачки глумац Раде Шербеџија је после гостовања *Косе* изјавио да „одавно овако нешто није Загреб запалило“.¹¹⁵

На две представе 15. новембра 1970. у љубљанској хали Тиволи било је чак 16.000 гледалаца.¹¹⁶ *Младина* је 24. новембра 1970. на насловној страни, преко читаве стране, објавила слику у боји с овог гостовања, а у листу су објављене фотографије и шест превода песама Радоа и Рагнија на словеначки језик.¹¹⁷

Мира Траиловић је у новембру 1969. била заинтересована да Атеље 212 отпутује на америчку турнеју, али су се томе испречиле потешкоће између агенције која је заступала Атеље 212 и америчког синдиката глумца. Југословенски информациони центар у Њујорку обратио се 17. новембра 1969. југословенској амбасади у Вашингтону и Савезном секретаријату за иностране послове СФРЈ у Београду с молбом да амбасада „поново интервенише где треба“, а СИП учини шта може да Траиловићеву прими амерички амбасадор.¹¹⁸ Било би очекивано да међу представама одабраним за америчку турнеју Атељеа 212 за 1970. буде и *Коса*, као атракција америчког порекла која долази из Југославије. Но, до реализације те турнеје није дошло.

Јован Ђирилов сведочи да је *Коса* Атељеа 212 требало да буде играна и у Трсту. Иако је све било договорено око гостовања, италијански организатори су затражили да на позорници не буде голо-тиње. Ђирилов о разговору с једним од италијанских организатора каже: „Упитао сам да ли можемо да обећамо да се нећемо скидати, да то потпишемо, а да се наши момци и девојке ипак скину. Као, на своју руку. Рекао ми је да бисмо после тога сви били ухапшени: и глумци, и редитељи и ја. Тако је пропао наш покушај ширења сексуалних слобода на ‘трули Запад’“.¹¹⁹ *Коса* Атељеа 212 ниједном није гостовала ван граница Југославије.

114 „Na krilima muzike“, *Večernji list*, 6. travanj 1970.

115 „Хипи ноћ у Загребу“, *Илустрована политика*, 21. април 1970.

116 Ratković, *Nevideli dan*, 327.

117 „Hair“, *Mladina*, 24. november 1970.

118 ДАМСП, Политичка архива, фонд Сједињене Америчке Државе, фасцикла 156, 1969, бр. 442206, 21. новембар 1969, Шифровани телеграм Југословенског информационог центра у Њујорку Амбасади СФРЈ у Вашингтону и Савезном секретаријату за иностране послове СФРЈ у Београду, послат 17. новембра 1969. под бр. 893.

119 Pašić, *Gospođa iz velikog sveta*, 152.

Укидање, односно забрана Косе

Године током којих је у Атељеу 212 играна *Коса* нису биле лаке за југословенско друштво. Југославију су претходно заталасале студентске демонстрације (2–9. јуна 1968) којима је тражен праведнији социјализам.¹²⁰ Истовремено, крајем шездесетих, потресло ју је злослутно буђење хрватског национализма, које је ескалацију досегло почетком седамдесетих.¹²¹ Хрватски национализам је 1968. унет и на естраду.¹²² Током Масовног покрета (1970–1971) чак је и загребачки *Плави вјесник*, који се бавио рокенролом, естрадом, стрипом и другим омладинским темама, отворио 1971. простор националистичким иступима функционера Савеза комуниста Хрватске.¹²³

После обрачуна са врхом Савеза комуниста Хрватске (1971), који је својим предлозима за реформу федерације носио талас анти-српства и антијугословенства, председник Тито и најужи партијски врх државе убрзо су се (1972) обрачунали и са „непослушним“ врхом Централног комитета Савеза комуниста Србије (ЦК СКС) због концепцијских разлика, односно неспремности „српских либерала“ да прихвате политику „демократског централизма“.¹²⁴ У врху ЦК СКС било је и оних који су 1971. стали на чело борбе против шунда и кича у култури.¹²⁵ Њихово заоштравање односа према културном изражавању које је сматрано некавалитетним или ретроградним – каткад се иза тих оцена крила и блокада за неподобно – настављено је и после смене врха ЦК СКС (1972). Једна од мета новоустановљене културне политике била је и *Коса* у Атељеу 212, а отпора према њој било је у редовима омладинске организације, чак и пре београдске премијере.

Упркос томе што је одломак из представе 24. маја 1969. игран пред Титом, Социјалистичка омладина Југославије, макар њен врх,

120 Момчило Митровић, „Студентске демонстрације у Београду 1968. године“, *1968 – четрдесет година после*, уредник Радмила Радић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 481–482.

121 Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije*, (Zagreb: Naklada Pavičić, 2003), 354–356.

122 Petar Luković, *Bolja prošlost: prizori iz muzičkog života Jugoslavije 1940–1989*, (Beograd: Mladost, 1989), 94–95.

123 „Nacionalno nije antisocijalističko“, *Plavi vjesnik*, 3. maj 1971; „Zagrebački nastavak revolucije“, *Plavi vjesnik*, 17. maj 1971.

124 Љубодраг Димић, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, (Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Беседа, Друштво историчара јужнобанатског и сремског округа, 2001), 418, 429, 431–436.

125 О томе видети зборник *Конгрес културне акције у СР Србији*, уредник Милорад Гончин, (Београд: Републичка конференција ССРН СР Србије, 1972).

изгледа да није имала позитиван став према хипи мјузиклу. Успех *Косе*, након премијере у Атељеу 212, нико није могао да игнорише па је то очито било изнуђена улазница за дочек Штафете младости у Дому омладине Београда.

С друге стране, главно гласило омладинске организације *Младост* писало је 27. марта 1969: „Некадашње авангардно позориште ‘Атеље 212’ немилице се упустило у трку за булеварским помодно-стима и ‘хитовима’. Већ дуже времена се у јавности подгревају приче о припремама хипи сеансе ‘Коса’, где ће бити, према најавама, певања и свлачења“.¹²⁶ *Младост* није писала ни о премијери у Атељеу 212 нити је о представи писала касније. О мјузиклу није писало ни гласило београдских студената *Студент*. Када је реч о штампи омладинске организације, о почетку приказивања представе у Атељеу 212 кратко је писао скопски *Млад борец*,¹²⁷ а о гостовању у хали Тиволи писала је љубљанска *Младина*.¹²⁸

Омладинска организација је имала заштитнички однос према рокенролу, али не и према *Коси*. Највероватније је да је врх омладинске организације следио мишљење дела стручњака који су заступали пуританске ставове да је голотиња на великим југословенским позорницама – „у храмовима културе“ – неприхватљива. Поред тога, није могло бити прихватљиво ни уточиште у дрогама које је било присутно у представи, те она стога није могла да буде носилац омладинских вредности.

Радина Вучетић сматра да је *Коса* била талас у мору смакнутих уметничких израза након Титовог писма којим је од јесени 1972. тражена промена курса Савеза комуниста у Београду и Србији, јачање марксистичког образовања и сужавање простора за прекомотно тумачење слобода. Тако је продубљен пут забрана утрт након Конгреса културне акције (1971), како би се појачала идеологизација уметничког стваралаштва. Зоран Ратковић пише како је *Коса* само због велике популарности привремено опстала током „хајке на позоришта“, после уклањања врха ЦК СКС у октобру 1972.¹²⁹

Повод за њено скидање с репертоара нађен је у представи која је играна за питомце Војне академије. После тог извођења *Косе*, тројица питомаца су у писму огранку Савеза комуниста Југословен-

126 „Nekadašnje avangardno pozorište ‘Atelje 212’“, *Mladost*, 27. mart 1969.

127 „Предизвикување наречено ‘Коса’“, *Млад борец*, јули 1969.

128 „Hair“, *Mladina*, 24. november 1970.

129 Vučetić, *Monopol na istinu* 109–114, 337–338; Ratković, *Nevideli dan*, 330.

ске народне армије протестовала против цепања војних књижица, вређања угледа и части председника Тита и Југословенске народне армије.¹³⁰ Ратковић пише да су двојица тих питомаца били Албанци, а да је трећи био муслиман.¹³¹ Све то што су они написали биле су бесмислене оптужбе, посебно ако се узме у обзир да је представа већ играна пред припадницима Југословенске народне армије и да није било притужби. На пример, на Дан борца, 4. јула 1970, два пута је изведена у Дому Југословенске народне армије у Нишу.¹³²

На састанку руководства Атељеа 212, коме су присуствовали члан Градског комитета Савеза комуниста Београда оперски певач Мирослав Чангаловић и члан Општинског комитета Савеза комуниста Старог града Милан Грубић, предочено је да се стих „Кажи да си Титов агент – само прерушен“, који је Бора Ђосић уметнуо у оригинални текст америчке сатиричне књижице „Хиљаду начина како да се ослободите војске!“ а потом све заједно убацио у *Косу*, може сматрати увредом председника Тита, а цепање војних књижица чак и позивом на избегавање војне обавезе. Чангаловић и Грубић су сматрали како је реч о провокацијама против Тита и војске.¹³³

Ратковић пише да Атеље 212 није имао намеру да настави с приказивањем *Косе* под надзором Савеза комуниста. Стога им није било жао да је уклоне с репертоара јер је „испунила мисију“. Он још сведочи: „Уосталом, од силних ускакања и промена, од много играња, засићености и глумаца и ‘племена’ – Коса се као позоришна представа – потпуно распала“.¹³⁴ С друге стране, Мира Траиловић каже да је *Коса* „једноставно забрањена“: „Никако не могу да опростим неким нашим значајним позоришним ствараоцима који су чак учествовали у тој апсурдној забрани, а који су изјављивали да представу нису ни гледали“.¹³⁵

С репертоара је тада уклоњено још представа, међу којима и рок опера *Исус Христос суперстар* која је у Атељеу 212 играна само годину дана (23. јуна 1972. – 9. јуна 1973) и имала само 21 извођење. Ова представа обележена је као религијска и антисоцијалистичка.¹³⁶

130 Vučetić, *Monopol na istinu*, 337–338.

131 Ratković, *Nevideli dan*, 331.

132 *Atelje 212: premladi za pedesete*, 404.

133 Ratković, *Nevideli dan*, 330–332; „BITEF je prirodna pojava“, *Duga*, 20. septembar 1986.

134 Ratković, *Nevideli dan*, 332.

135 „BITEF je prirodna pojava“, *Duga*, 20. septembar 1986.

136 Vučetić, *Monopol na istinu*, 338–339; *Atelje 212: premladi za pedesete*, 432.

Југославија је тих година оштро критиковала „амерички империјализам“ према земљама несврстаног света.¹³⁷ Но, укидање ових хипи представа америчког порекла, и других представа, нема никакве везе с тим. Реч је о унутарјугословенским чисткама.

На крају, и војска је имала аргументе да би деловала против *Косе*. Чак до 700.000 Југословена радило је 1970. у земљама Запада.¹³⁸ Почетком седамдесетих појачано је избегавање војне обавезе. Извесно је да је међу тим младим људима било политичких бегунаца.¹³⁹ Али је такође извесно да је међу југословенским омладинцима било оних који су војну обавезу избегавали и због хипи идеја. Тако је Дадо Топић, певач загребачке групе Тајм, 1974. био у затвору због избегавања војне обавезе.¹⁴⁰ Тек треба да буде истражено колики је био број младића који су почетком седамдесетих, па и касније, због рокенрола и хипи идеја избегавали да служе војни рок у Југословенској народној армији.

Генерални секретар Савеза удружења драмских уметника Југославије Стево Жигон говорио је на Седмом конгресу тог удружења (Скопље, 2–4. јула 1974) у складу с новим смерницама партијске политике о борби против „свега што је реакционарно и епигано“: „Позориште у тим условима добија и све ће више добијати значај ефикасног борца против утапања сопствене свести у туђу свест“.¹⁴¹ Подсетимо, само пет година раније (1969) Жигон није био сагласан са онима који су сматрали да је *Коса* једна од представа с којима се преносе страни утицаји на југословенске позорнице.

Мира Траиловић је на истом конгресу говорила да су појаве попут Ливинг театра „оставиле трага у целом свету“ и да је охрабрују мишљења да „наше друштво нема потребе да се плаши новог“: „Конформизам и душевна млитавост се редовно дижу при појави но-

137 Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975*, (Београд: Zavod za udžbenike, Institut za savremenu istoriju, 2015), 9.

138 Слободан Селинић, „Економска емиграција из Југославије шездесетих година XX века“, *1968 – četrdeset godina posle*, уредник Радмила Радић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 555.

139 Srđan Cvetković, „Struktura političkih osuđenika u Srbiji i Jugoslaviji 1945–1985“, *Hereticus* 1–2/2009, 80.

140 „Menadžeri: 'Za naše zvijezde biramo odjeću, budimo ih i grijemo garderobu'“, *Jutarnji list*, 14. prosinca 2012.

141 АЈ, Савез удружења драмских уметника Југославије, фонд 469, фасцикла 8 – Стенографске белешке Седмог конгреса Савеза удружења драмских уметника Југославије, 2–4. јула 1974, Скопље.

вих продора. То је случај често и код нас¹⁴². Она није изричито поменула *Косу*, али тиме што је имала на уму амерички Ливинг театар, као и конформистичко неразумевање за авангарду, она је посредно говорила и о обрушавању на слободу позоришта током претходне три-четири године.

Коса је остварила изузетан успех не само у Београду већ и на гостовањима широм Југославије, а последњи пут – играна је укупно 210 пута – изведена је 4. фебруара 1973. у Атељеу 212. Има мишљења да је југословенска премијера била четврта на свету, али није тако. Југословенска премијера је била седма у свету.¹⁴³ То је био велики успех и несумњива чињеница да Југославија културом иде укорак са светом.

Према Зорану Ратковићу, *Коса* је била „догађај за цео Београд“, а популарност је стекла „не само у Београду већ у целој СФРЈ“.¹⁴⁴ У тим координатама се о њој може изнети закључак: реч је о београдском феномену, несвакидашњој појави, који је као такав дочекиван у Југославији. *Коса*, дакле, није била југословенски феномен у најширем смислу као што је био домаћи рокенрол, нити авангардни феномен који је искорачио изван југословенског друштва као што је то био БИТЕФ. Можемо рећи да је била спој феномена југословенског рокенрола и авангардног позоришта. Гостовала је широм Југославије, али није ишла на југословенске турнеје да би се о тој појави писало и говорило у континуитету скоро сваког дана, у читавој земљи. Премијера у Београду и наступи широм Југославије били су „тријумф“, у чему се слажу њени редитељи Ратковић и Траиловићева. Они се, међутим, не слажу у томе дали је Атеље 212 уклонио *Косу* због партијских притисака (Ратковић) или је била забрањена (Траиловић).

За разлику од мјузикла *Коса* и рок опере *Исус Христос суперстар*, дугокоси југословенски састави хипи изгледа наставили су неспутан музички развој, неки с више неки с мање друштвеног ангажмана у корист самоуправног социјализма. *Коси* је недостајала таква ангажованост јер је то концептуално било немогуће. Можда и у томе треба тражити макар ситније разлоге за несимпатије које су партиј-

---

142 Исто.

143 Раковић, *Рокенрол у Југославији 1956–1968*, 562–563.

144 Ratković, *Nevideli dan*, 325, 330.

ски цензори показали према поставци ове представе у Атељеу 212, док су крупнији уистину могли бити они да се војска све чешће суочавала са избегавањем војне обавезе. Но, свакако звуче бесмислено образложења да се укидањем *Косе* може повећати број регрута. Јавност је морала да прогута свакојаке одлуке које су донете у параноји раних седамдесетих.

Извори и литература

Необјављени извори

- Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. Политичка архива, фонд Сједињене Америчке Државе, фасцикла 156, 1969, бр. 416853, 13. мај 1969. Допис Југословенског информационог центра у Њујорку Савезном секретаријату за иностране послове СФРЈ у Београду, послат 7. маја 1969.
- Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. Политичка архива, фонд Сједињене Америчке Државе, фасцикла 156, 1969, бр. 442206, 21. новембар 1969. Шифровани телеграм Југословенског информационог центра у Њујорку Амбасади СФРЈ у Вашингтону и Савезном секретаријату за иностране послове СФРЈ у Београду, послат 17. новембра 1969. под бр. 893.
- Архив Југославије. Савез удружења драмских уметника Југославије, фонд 469, фасцикла 8 – Стенографске белешке Седмог конгреса Савеза удружења драмских уметника Југославије, 2–4. јул 1974, Скопље.

Усмена казивања

- Разговор са Лазаром Шећеровићем, 4. мај 2010.
- Разговор са Јованом Ристићем Рицом, 26. април 2011.

Штампа

- *Борба* (Београд)
- *Вечер* (Скопље)
- *Вечерње новости* (Београд)
- *Večernji list* (Zagreb)
- *Дневник* (Нови Сад)
- *Илустрована политика* (Београд)
- *Књижевне новине* (Београд)

- *Млад борец* (Скопље)
- *Mladina* (Ljubljana)
- *Mladost* (Београд)
- *НИН* (Београд)
- *Plavi vjesnik* (Zagreb)
- *Политика* (Београд)
- *Политика експрес* (Београд)
- *Pop express* (Zagreb)
- *Радио ТВ ревија* (Београд)
- *Свет* (Београд)
- *Filmski svet* (Београд)

Литература

- Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972-1975*. Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za savremenu istoriju, 2015.
- Vučetić, Radina. *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina 20. veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Vučetić, Radina. *Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*. Beograd: Clio, 2016.
- Димић, Љубодраг. *Историја српске државности: Србија у Југославији*. Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Беседа, Друштво историчара јужнобанатског и сремског округа, 2001.
- Janjetović, Zoran. *Od internacionale do komercijale: popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.
- Luković, Petar. *Bolja prošlost: prizori iz muzičkog života Jugoslavije 1940-1989*. Beograd: Mladost, 1989.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2003.
- Митровић, Момчило. „Студентске демонстрације у Београду 1968. године“, *1968 – четрдесет година после*, уредник Радмила Радић, 481-491. Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.
- Рашић, Феликс. *Gospođa iz velikog sveta: prilozi za biografiju Mire Trailović*. Beograd: Muzej pozorišne umetnosti Srbije, 2006.
- Раковић, Александар. *Рокенрол у Југославији 1956-1968: изазов социјалистичком друштву*. Београд: Архипелаг, 2011.

- Раковић, Александар. „Савез социјалистичке омладине Југославије и Музичка омладина Југославије у спору око рокенрола (1971–1981)“. *Токови историје* 3/2012, 159–189.
- Ratković, Zoran. *Nevideli dan: rediteljske promenade u 11 slika*. Београд: Ателје 212, 2003.
- Селинић, Слободан. „Економска емиграција из Југославије шездесетих година XX века“. *1968 – četrdeset godina posle*, уредник Радмила Радић, 549–573. Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.
- Subota, Minja. *Kako smo zabavljali Tita*. Београд: Ћигоја штампа 2006.
- Суша, Ања. „1968. и либерализација југословенског позоришта: БИТЕФ и *Коса*“. *1968 – четрдесет година после*, уредник Радмила Радић, 613–631. Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.
- Cvetković, Srđan. „Struktura političkih osuđenika u Srbiji i Jugoslaviji 1945–1985“. *Hereticus* 1–2/2009, 72–87.
- *Atelje 212: premladi za pedesete*, priredili Svetozar Cvetković, Gordana Gončić, Jasna Novakov, Jelena Mijović. Београд: Ателје 212, 2006.
- *BITEF: 40 godina novih pozorišnih tendencija: dokumenta Beogradskog internacionalnog teatarskog festivala (1967–2006)*, priredili Olga Latinčić, Branka Branković, Svetlana Adžić. Београд: Историјски архив Београда, 2007.
- *Конгрес културне акције у СР Србији*, уредник Милорад Гончин. Београд: Републичка конференција ССРН СР Србије, 1972.
- *Pre i posle „Kose“: savremena američka drama*, priredio Jovan Ćirilov. Београд: Zepther Book World, 2002.
- Hirschak, Thomas S. *Off-Broadway Musicals Since 1919: From Greenwich Village Follies to The Toxic Avenger*. Lanham, Toronto, Plymouth: Scarecrow Press, 2011.
- Wollman, Elizabeth L. *The Theater Will Rock: A History of the Rock Musical, from Hair to Hedwig*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2006.

Summary

Aleksandar Raković

Musical *Hair* at Atelje 212 (1969-1973)

Abstract: This paper shows the way the hippy musical *Hair* reached the repertoire of Atelje 212, its triumphant successes, expert compliments and criticisms, public opinion, the establishment of the *Hair* phenomenon and, finally, the ideological contest of the musical. It is based on the archival material of the Archives of Yugoslavia (AJ) and the Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia (DAMSP), domestic press (daily, youth, party, political, music, fun), talks with contemporaries, and domestic scientific and professional literature.

Key words: Musical *Hair*, Atelje 212, rock 'n' roll, avant-garde theatre, hippies, phenomenon

The musical *Hair* at Atelje 212 Belgrade theatre, which was a part of the great Yugoslav scene, and at the same time the carrier of the avant-garde, was staged on May 19, 1969 after the management of Atelje 212 saw the original version of *Hair* on Broadway scene while visiting New York in the summer of 1968. Yugoslav premiere of *Hair* was the seventh in the world, and it arrived just a year after it was staged on a large Broadway scene. Belgrade production was in line with the current state of affairs on a global political map – protests against the US aggression in Vietnam, the spreading of the political hippie movement and the strengthening of the engaged rock 'n' roll.

Since 1966, rock 'n' roll has been accepted as a youth culture in the Yugoslav socialist society, primarily because of the leftist political ideas it bore in the West since the second half of the 1960s. Therefore, rock 'n' roll culture did not oppose the ideology of self-managing socialism in Yugoslavia. These were the circumstances under which the Yugoslav production of *Hair* arrived to Atelje 212. It was quite revolutionary for a big scene, because most members of ensemble, the hippie tribe, involved amateur actors inclined to rock 'n' roll, with only a few professional young actors. Therefore, it could be said that *Hair* was a blend of the

phenomenon of the Yugoslav engaged rock 'n' roll and the avant-garde theatre.

The premiere of *Hair* at Atelje 212 was an unusual event in the cultural life of the Yugoslav capital because on that day it looked like every other social gathering of hippies. Watching *Hair* was a matter of prestige. It received more positive than negative reviews from theatre and music critics. Negative reviews mostly referred to the nakedness which thus invaded the great Yugoslav theatre scene and which was seen as an insult to the theatre as a temple of culture. Until 1973, nobody interpreted *Hair*, at least not publicly, as an ideological challenge. Even when being criticized for proneness to external influences, it was mainly due to the lack of quality. *Hair* was known as one of the carriers of the leftist counterculture against Western imperialism and was not seen as disturbance.

One scene from the musical was even played before the Yugoslav President Tito (May 24, 1969), and the authors of *Hair* Rado and Ragni stated – after taking a glimpse of the performance on June 20, 1969 – that the musical at Atelje 212 was really special because it introduced a great number of local elements and was played in the country of socialist organization where there was no need for such a form of protest reflected in an alternative way of life of American hippies, and characterized by the use of drugs. Some Yugoslav theatre experts and famous actors underlined that *Hair* in Yugoslavia was a work of art and not a phenomenon that was supposed to arouse the Yugoslav youth to protest against the authority as it was case in America.

Although the musical was played throughout Yugoslavia, filled theatres and even sports halls, it was typical of Belgrade. *Hair* did not go on a Yugoslav tour to be written and spoken about throughout the country. Although it attracted the attention of the Yugoslav public outside Belgrade, it was only in the Yugoslav capital that it was seen several times a month – four years in a row – and discussed only in Belgrade. Therefore, we can speak of *Hair* as a Belgrade phenomenon that has gained popularity on a broader Yugoslav plan.

The cleansing in Serbian cultural, which started in 1971, and became more intense in 1972 after the removal of the top of the League of Communists of Serbia, removed *Hair* from the repertoire in 1973, accusing it for insulting the personality of the Yugoslav president and advocating the avoidance of military service. At that time, there was indeed an increased tendency towards avoiding military obligation by going abroad, because of political reasons, but also because of the hippie attitudes. In

the first half of the 1970s, some Yugoslav rockers rather went to military prison than served a military service. After 210 performances, Hair was last staged on February 4, 1973. It was removed from the repertoire, and it is not incorrect to say it was forbidden.

Unlike the musical Hair and the rock opera Jesus Christ Superstar (which was also played at Atelje 212 and was also removed from the repertoire immediately after Hair), the long-haired hippy-like Yugoslav bands continued their unhindered musical development, with greater or lesser social engagement in favour of self-managing socialism. Hair lacked such an engagement because it was conceptually impossible. This may explain the lack of sympathy among the party censors towards this musical. The idea that the removal of Hair would increase the number of recruits was completely absurd. The Yugoslav public had to accept all kinds of decisions made as the result of the paranoia of the early seventies.

УДК 061.213(=411.16)(497.1)"1918/1941"(093.2)
323.13(=411.16)(497.1)"1918/1941"(093.2)

Кратко саопштење
Примљен: 20. 6. 2017.
Прихваћен: 13. 7. 2017.

Младенка ИВАНКОВИЋ
Институт за новију историју Србије
ivankovic_mladenka@yahoo.com

Преглед развоја јеврејских омладинских организација у међуратној Југославији*

Апстракт: Чланак даје преглед развоја јеврејских омладинских организација у међуратној Југославији. Оне су формиране у свим покрајинама. Њихов задатак је био да унесу дух модерности у јеврејску заједницу и убрзају напоре на развоју националне идеје. Рад јеврејских друштава је био интезиван на пољу спорта, културе и на припремама омладине за одлазак у Палестину.

Кључне речи: Краљевина Југославија, јеврејска омладинска друштва, спорт, позориште, омладинци, жене

Пре Првог светског рата, народи на Балкану су увек били подељени због супростављених сфера утицаја хришћанства (католичког и православног) и ислама, као и због ривалства између Аустро-угарске монархије и Османског царства. У периоду после Великог рата, наступила је ера стварања националних држава. Под утицајем пансловенске идеје, словенски народи су створили ембироне националних држава. Тако је на просторима настањеним јужнословенским народима настала држава Краљевина Срба Хрвата и Словенаца, касније названа Југославија.

---

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (No 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

На просторима који су ушли у састав Краљевине СХС живе-
ло је око 120.000-130.000 јеврејских становника.¹ Они су били лојал-
ни властима државе у којој су се историјским околностима нашли.
Јевреји нису изражавали жељу да на просторима Балканског полу-
острва оформе своју националну државу. Постојала су три основна
разлога за то: територијални разлог,² матична земља³ и национал-
ни разлог.⁴ Јевреји су били лојални грађани својим државама, али су,
у складу са тада модерном идејом национализма, желели да уобличе
и своју националну идеју – ционизам.⁵

-
- 1 Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, (Београд, ИСИ, 2008), 48.
  - 2 Јевреји су касно дошли у источну Европу и на северни Балкан, где су затекли народе који су већ имали формиране друштвене и својинске односе. Једноставно говорећи, територија, то јест земља је била већ заузета. За разлику од других националних заједница, које су углавном насељавале компактне територије унутар државних граница, јеврејско становништво је живело у малим скупинама. Оно је често, нарочито у почетку, чвршће било међусобно повезано у групе према земљи из које су дошли, него заједничком религијом и етничком особеношћу. Видети детаљније у: Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia: a quest for community*, (Michigan: Jewish Publication Society of America, 1979).
  - 3 Идеја матичне државе јеврејског народа била је оживљавање домовине на њиховом историјском постору Блиског истока. Овај простор је, географски, био на територији Палестине. У време пре избијања Првог светског рата, области Блиског истока, па тако и Палестина, биле су део Отоманског царства. Када су оне биле ослобођене, Палестина је била под мандатном влашћу Велике Британије. Jean-Baptiste Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, (Paris: Dalloz, 1990), 311–314.
  - 4 Јевреји су каснили са модерним концептом национализма. Већина осталих народа на територијама на које су дошли, потицала је из „историјских народа“ који су ту били насељени од средњег века или раније и код којих је већ био формиран модерни национализам.
  - 5 Требало би направити разлику између два различита садржаја речи ционизам. У првобитном значењу (које је до времена и напора да се успостави јеврејска држава било и једино), назив ционизам се искључиво употребљавао за назив јеврејске националне идеје. Јевреји су инсистирали на томе да јеврејство, односно јудаизам, не представља само религиозну већ и националну категорију. Назвали су своју националну идеју ционизам, по заветном брду Цион на којем је краљ Давид око 1010. г. п. н. е. саградио прву синагогу у Јерусалиму. Датум приступа 25. 6. 2017, <http://www.makabijada.com/dopis/znanje.htm>
Развојем и афирмисањем националне идеје појавио се и национално-политички покрет који је за крајњи и једини циљ имао жељу да се оснује матична јеврејска држава.

У периоду пре Првог светског рата, основна организациона јединица јеврејске заједнице је била јеврејска градска општина (кехила). Између два светска рата, на територији Краљевине СХС, односно Југославије, постојало је 117 градских општина, од којих је 105 било учлањено у јединствени Савез јеврејских вероисповедних општина, а 12 је било издвојено у Удружење ортодоксних јеврејских вероисповедних општина.⁶ Непосредно после завршетка рата, на иницијативу јеврејских првака из Београда и Осјека др Хуга Шпицера⁷ и др Фридриха Попса,⁸ обједињен је рад свих општина у новој држави. Оснивачки конгрес Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије (у даљем тексту Савез) је био одржан у Осијеку, првог и другог јула 1919. године. За седиште је био одређен Београд. Савез је одлучивао о свим битним питањима живота и био је представник Јевреја као колектива пред државним властима у целом међуратном периоду. Одиграо је веома важну улогу у заштити колективних и појединачних права Јевреја у Краљевини и служио је као узор организовања неким другим европским заједницама.⁹

Важан задатак Савеза, у идејној сфери, био је труд да се код Јевреја изгради концепт модерног национализма. Одређивање и став према националном питању имали су полазиште у личном разрешењу основне дилеме: да ли је јеврејство само вера или је и на-

---

6 Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia*, 54.

7 Адвокат из Осјека.

8 Фридрих Попс је рођен у Београду 25. новембра 1874; умро је 25. маја 1948. године. Завршио је студије на Правном акултету у Београду. После студија је краће веме радио у суду а затим у Министарству спољних послова. Као резервни официр учествовао је у Првом светском рату. За ратне заслуге одликован је Златном медаљом за храброст. Учествовао је у доношењу Закона о јеврејској верској заједници. Био је један од оснивача Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије и његов први председник. За време Другог светског рата скривао се у Београду и његовој околини. Одмах после ослобођења Београда реорганизово је рад Савеза. Група аутора, *Знаменити Јевреји Србије, библиографски лексикон*, (Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2011), 186–187.

9 Ivan Kon, „Najvažniji momenti u radu Saveza jevrejskih veroispovednih opština od njihovog osnivanja do danas“, *Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština*, broj 1, (Beograd, 1933), 12.

ција.¹⁰ Према одређењу по овоме питању профилисале су се три основне групе: интеграционисти,¹¹ асимилационисти¹² и ционисти.¹³

10 „Жидови су народ, а не (само) вјерска заједница, па је жид(овско) питање нац(ионално) питање.“ Датум приступа 25. 6. 2017, <http://www.hrleksikon.info/definicija/cionizam.html>

11 Интеграционисти су сматрали да Јевреји треба да инсистирају на томе да задрже своју религију, јудаизам, као битну одлику своје посебности, док су себе национално доживљавали као припаднике народа у чијој држави живе. Изјашњавали су се као „Срби мојсијеве вере“ или „Хрвати изрелитичке вероисповести“. Видети детаљније у: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, (Beograd: Nolit, 1988).

Интеграционисти су се, између осталог, залагали и за унитарно југословенство. Датум приступа 26. 6. 2017, https://sh.wikipedia.org/wiki/Buki%C4%87_Pijade

12 Асимилационисти су сматрали да је неопходно да се Јевреји одрекну сваког истицања својих религиозних и других посебности како би се што потпуније уклопили у средину у којој су живели, што је у крајњем исходу значило потпуно прекидање свих веза са јеврејством. Видети детаљније у: Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*.

13 Ционизам је национално-политички покрет којем је циљ био стварање независне јеврејске државе. Ционисти су инсистирали на томе да је потребно учинити све како би се основала јеврејска држава у Палестини. Први, оснивачки конгрес циониста је оржан од 29. до 31. августа 1897. у Базелу. Први председник Светске ционистичке организације је био Теодор Херцл (Theodor Herzl, 1860-1904). На конгресу у Базелу је било 200 посланика из 17 земаља. Тада је прихваћена као химна Ционистичке организације песма Хатиква (HaTiq'vah – дословно значење „нада“) која је касније постала химна државе Израел. За потпредседнике Ционистичке организације су изабрани Макс Нордау (Max Nordau) и Мозес Гаста (Moses Gaster). Теодор Херцл је био популарни позоришни писац и припадник отменог друштва, широког образовања и схватања. Херцл је био дописник водећег либералног бечког листа *Neue Freie Presse*. У време када је Француску потресала Драјфусова (Alfred Dreyfus) афера, он је био специјални извештач са овог суђења. Антисемитизам који је то суђење изазвало уверио га је да антијеврејство није појава пролазног карактера. Догађаји око Драјфусове афере су га подстакли да напише књигу *Јеврејска држава – покушај налажења савременог решења за јеврејско питање*. Интересантно је забележити да већина Јевреја није у почетку прихватила Светску ционистичку организацију, нити Херцла као вођу. Међутим, Светска ционистичка организација је, не обазирјући се на такав став, организовала своје филијале у Европи и у Америци. Она је основала Јеврејски национални фонд за куповину земљишта у Палестини и почела да ради на низу образовних и културних пројеката. Херцл се ангажовао на дипломатском пољу, тражећи најбољи начин да добије сагласност да се Ерец Израел реконструише управо на територијама своје древне постојбине. Два пута се срео са немачким царем Вилхелмом II (Friedrich Wilhelm Viktor Albrecht), са турским султаном, са руским министром за унутрашње послове, као и са британским секретарем за колоније Џозефом Чемберленом (Joseph Chamberlain) који му је понудио британске територије у британској Источној

Ционизам је јамчио опстанак јеврејске југословенске заједнице, њено јачање и спречавао њену деобу. Он је означавао изградњу и неговање модерног идентитета јеврејске националне заједнице.

Почетком 1919. године, на конгресу који је био одржан у Загребу, створена је јединствена ционистичка организација нове државе – Савез циониста Југославије.¹⁴ Њихови ставови су имали званичну подршку југословенских представника у Друштву народа и другим међународним форумима. Југословенска држава је ционизму давала подршку и током посета представника јеврејских организација Југославији и њеној јеврејској заједници.¹⁵ Ционистичка организација у Југославији је важила за једну од најбоље организованих у свету, што је било и званично признато од Светске ционистичке организације.

Седиште Савеза циониста је било у Загребу.¹⁶ Један од главних разлога за избор овог града био је то што су идеје ционизма биле спорије прихватане у Београду и Србији. Као основни разлог томе би се могао узети висок степен интегрисаности сефардског становништва у српско друштво.¹⁷ Ова интегрисаност је захватала јеврејско становништво у Старој Србији,¹⁸ док на територијама Јужне Србије то није био случај. Јевреји у Македонији су, у схватању ционизма, били ближи ционистима из западних покрајина Краљевине СХС/Југославије него Јеврејима из Србије.

За развој модерног јеврејског национализма на територији Југославије¹⁹ били су неопходни млади и школовани људи, као и

Африци (Уганда) за насељавање Јевреја. И сам Херцл је у почетку био склон да прихвати ову понуду, али је коначна одлука била да Јевреји изграде своју државу тамо откуда су потицали њихови историјски корени, у Палестини. Датум приступа 24. 6. 2017, <https://velikirecnik.com/2016/07/24/cionizam/>; Датум приступа 24. 6. 2017, <https://sh.wikipedia.org/wiki/Cionizam>; Датум приступа виђе-но 24. 6. 2017, https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Chamberlain

14 Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, (Zagreb, Novi Liber, 2004), 40.

15 Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia*, 134.

16 Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 40.

17 Видети детаљније у: Небојша Поповић, *Јевреји у Србији*, (Београд: ИСИ, 1997).

18 „Стара Србија” је назив за територију Србије пре мира у Букурешту. Мир је закључен 10. августа 1913. године. Овим мировним уговором Србија је добила, између осталог, и Вардарску Македонију. „Јужна Србија” је назив за територије Вардарске Македоније.

19 Србијанске, а касније и власти Краљевине СХС/Југославије су показивале примерено интересовање и благонаклон став према ционистичким идејама и циљевима. Оне су им пружале пуну подршку. Убрзо по објављивању декларације британског министра иностраних послова Артура Балфора (Artur Balfour)

заједнички језик којим би се радило на ширењу јеврејске националне културе и ционизма. Млади људи су пре Првог светског рата били окупљени у друштва „Бар Гиора“ и „Есперанза“, удружења јеврејских студената у Бечу. Долазили су из различитих средина, односно држава. Говорили су различитим језицима: ђудеизмо ђидио,²⁰ јидиш,²¹ македонски, српски, хрватски, мађарски или немачки. Ради лакшег споразумевања, студентска омладина је прихватила српски односно хрватски, као свима познат језик.

По настајању Краљевине СХС као службени језик усвојен је српскохрватски. Био је то језик југословенске државе који су сви чланови јеврејске заједнице углавном разумели. Српскохрватски је, као спона, развио везе између јеврејских омладинских организација и повезивао делове јеврејског народа на југословенској територији. Чињеница да је омладина говорила тај језик, читала и писала била је добра за њихово сложено деловање на развоју начела модерног јеврејског национализма.

Централна јеврејска омладинска организација створена је 1919. године под именом „Савез жидовских омладинских удружења“. Већина осталих јеврејских омладинских удружења, која формално нису припадала овој организацији, била је национална и левичарска. Веома снажна је била национална студентска организација на Загребачком универзитету.

Постојала су два основна стуба те националне оријентације јеврејске омладине: уверење да јеврејство није вера, већ да сви који припадају тој вери, иако расејани по читавом свету, чине један народ и уверење да је потребно створити политичку организацију која ће се изборити и омогућити поновно насељавање прадомовине јевреј-

---

2. новембра 1917. године, српски опуномоћени министар Миленко Веснић је потврдио да Србија прихвата садржај овог документа и у потпуности га подржава. У писму које је упутио Давиду Албали, који је био у мисији српске владе у САД-у, Веснић је изразио симпатије српске владе и народа према његовој јеврејској браћи за праведно настојање на оживљавању њихове вољене домовине у Палестини. На тај начин, србијанска влада је била прва која, после британске, подржала обнављање јеврејске државе у Палестини. Видети детаљније у: Milan Koljanin, „Druga misija dr Davida Albale u Sjedinjenim Američkim Državama 1939–1942“, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, broj 8, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2003), 7–76.

20 Јеврејско-шпански језик, односно ђудеизмо ђидио је језик којим говоре Сефаради. Он је језички варијетет језика Иберијског полуострва који се користио у Краљевини Југославији.

21 Јидиш је језик којим говоре Ашкенази. Он је настао у средњој Европи између 9. и 12. века као амалгам немачких дијалеката (70-80% речника је препознатљиво немачко) уз позајмљенице из хебрејског, арамејског и словенског језика.

ства.²² Један од главних задатака ових друштава је био припремање омладинаца за одлазак у Палестину, односно формирање младих људи који ће бити способни да тамо раде и изграђују нову земљу. Најбројнија и најорганизованија је била омладинска организација „Хашомер хацаир“, део истоимене међународне ционистичке омладинске организације чији је циљ био да припрема омладину за продуктивна занимања ради насељавања у кибуцима.²³ „Хашомер хацаир“²⁴ је био најрадикалнији у припремама повратка у Палестину (Ерец Израел).²⁵ Његови главни циљеви били су: неговање јеврејске културе, изградња и одбрана насеља у Палестини и борба против асимилације. На територији читаве Југославије су постојале основне ћелије покрета – кенови, који су радили на културном плану, свладавању модерног хебрејског језика, иврита и организовању хахшара, припрема за рад у кибуцу.²⁶ Постојала је разлика у брзини формирања јеврејских омладинских друштава. Најспорије су се организовала друштва из Македо-

22 „Ерец Израел” – јеврејски назив за прадомовину јеврејства.

23 Досељеници који су населили прве кибуце су стигли у Палестину осамдесетих и деведесетих година 19. века и основали двадесет пољопривредних насеља. Борили су се против маларије, неразвијене привреде и ометања од стране турске владе. Преживели су захваљујући донацијама и заштити барона Ротшилда и његових представника. У оквиру друге групе је дошло око 40.000 младих људи из Русије. Они су били заслужни што је идеолошка основа ционизма добила нови квалитет, спајајући у себи национализам и социјализам. Сматрали су да физички рад и развијање националне самосвести треба да буду основа за изградњу Ереца. Прва пољопривредна задруга „Деганија“ била је основана 1910. и постала је модел за изградњу свих наредних кибуца. Датум приступа 25. 6. 2017, <http://www.makabijada.com/dopis/kibuca.htm>

24 Хашомер хацаир (Hashomer Hatzair, חֲשׂוֹמֵר הַצַּיִר), који се преводи са „млади стражар”, јесте јеврејска левичарска омладинска организација формирана у годинама после Првог светског рата у Пољској, која је постепено обухватила јеврејску омладину у низу земаља. Датум приступа 26. 6. 2017, https://en.wikipedia.org/wiki/Hashomer_Hatzair

„Основни задатак Хашомера хацаира био је да васпитава, да припреми јевејску омладину за халучки, пионирски рад, на изградњи јеврејске домовине у Палестини, као бионационалној домовини Јевреја и палестинских Арапа. Тај рад, сматрало се у Хашомеру хацаиру, може да се обави само у колективима, у кибуцима, (...) где нема приватне својине. (...) Полазило се од тога, и то бескомпромисно, да изградња земље Израела (...) тражи целог човека, прожетог у потпуности јеврејским вредностима. (...) Јевејска омладина у Хашомер хацаиру, поред недвомисленог ционистичког васпињања, добијла је (...) озбиљно марксистичко васпитање.” Teodor Kovač, *Nešto o Hašomer hacairu i njegovom 'gnezdu' u Novom Sadu*, *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919–1941*, (Beograd: Jevrejski istoriski muzej, 1995), 27–29.

25 Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja, Fond Rukopisi, Emil Klajn, Sećanja jednog običnog Jevrejina iz života u galutu.

26 Исту улогу имале су и махане (логоровања). Логоровања су била намењена за све припаднике јеврејске омладине, на разним пољопривредним земљиштима

није. Прва омладинска организација са територије Македоније која се прикључила Савезу жидовских омладинских удружења 1923. године била је „Хатехија“ из Битоља.²⁷ Годину дана касније су се прикључила и сва остала омладинска удружења Македоније.

Васпитање и образовање били су следећи важни програмски задаци југословенске јеврејске омладине. Проблем патријархалности и традиционализма и отпора модерном виђењу националне јеврејске идеје је одиста постојао на свим територијама Краљевине Југославије, а нарочито на тлу Босне и Македоније. Друштвени живот је био дефинисан традиционалним правилима, патријархалним уређењем породице и религијом.²⁸ У Скопљу,²⁹ Битољу³⁰ и Сарајеву³¹ је постојало прилично интересовање радничке и интелектуалне омладине за ступање у омладинска друштва.

(како би се омладина навикла да ради на разним теренима). Махане су биле организоване и на мору, како би се омладина навикла да живи и ради у приобаљу.

- 27 Хатехија је била подељена на секције, од којих је најактивнија била спортска. Драмску секцију Хатехије је водио Анри Нахмијас. Све културне манифестације битолског јеврејства биле су праћене музиком оркестра Хатиква, али је у граду било и мањих дувачких састава. Овај вид музике најбоље је одговарао омладинцима, пре свега што су инструменти били лаки и могли су да се нађу на сваком месту и у свако доба. У оквиру Хатехије деловало је девојачко друштво Сара Аронсон. *Ženi Lebl, Plima i slom, Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*, (Gornji Milanovac: Dečije novine, 1990), 262–265.
- 28 Cvi Rothmüller, „S puta po Južnoj Srbiji: dojmovi i refleksije iz Bitolja“, *Židov*, 7. siječanj 1927, 2–3; Salomon Löwy, „Dojmovi iz Južne Srbije“, *Židov*, 22. lipanj 1928.
- 29 У Скопљу су постојале фудбалске екипе: „Жаботински“ и „Есперанса“. Оне су окупљале мушку омладину. Касније су се ујединиле и настала је екипа „Бене-Јисраел“. Они су играли не само против локалних омладинских тимова него су одлазили и на међуградска такмичења. Касније је основано Омладинско удружење „Макаби“ које је преузело све омладинске и спортске организације у Скопљу.
- 30 У Штипу, Битољу и Скопљу су организована друштва која су радила на подизању културног нивоа јеврејске заједнице. Била су то друштва: у Скопљу: Литерално друштво „Гидеон“, Драмска секција, „Хор Бјалик“ и „Јеврејско певачко друштво“; у Битољу: „Бнот Цион“ као организација за девојке и „Бене Цион“ за младиће, и једно и друго друштво је имало драмску секцију и певачко друштво; у Штипу: „Хумано друштво младих људи“, „Омладинска драмска секција“ и „Јеврејски омладински хор“. У Скопљу је основано омладинско друштво „Техијат Јисраел“ (Израелски препород) и окупљало је око себе скоро целокупну скопску омладину од 14 година навише, али је ускоро морало да прекине активност јер није имало подршку руководства заједнице. У Битољу је основано друштво „Макаби“ које је имало спортске секције. Друштво се 1923. године ујединило са културним друштвима „Бнот Цион“ и „Бене Цион“ у друштво „Хатехија“. *Lebl, Plima i slom*, 252–253.
- 31 Датум приступа 24. 6. 2017, <http://www.jobl.org/index.php/istorijat/jevrejska-udruzenja/>

Најстарије омладинско удружење у Сарајеву је „Литерално-културно друштво Јехуда Макаби“. Оно је окупљало мушку омладину. Женску омладину је окупљало девојачко удружење „Моријах“. Радничка омладина је организована у потпуно самосталном јеврејско-радничком удружењу „Поале-цијон“. Оно је врло слабо долазило у додир са удружењима младих интелектуалаца. Међу савременим Јеврејима, у кругу интелектуалаца су се образовале две групе омладине које су се залагале за различите циљеве. Једна група, окупљена око листа *Жидовска свијест*, залагала се искључиво за модрену националну идеју, односно за ционизам. Другу групу су чинили млади интелектуалци, Сефарди, који су се борили за признавање сефардског покрета. Од омладинских друштава која су окупљала радничку омладину, најзначајнију улогу имало је Јеврејско радничко друштво „Мататја“. Сефардска заједница у Босни је углавном прихватала српскохрватски језик.³² У Македонији је српскохрватски био прихватан доста тешко.³³ Деловање омладинских организација у Македонији је значило прогрес и кидање са превазиђеним назорима старих генерација. Прихватање модерног јеврејског национализма је на тим просторима било не само парола о стварању новог духовног центра у Светој земљи него и конкретно решавање и културног и социјалног јеврејског питања у тим крајевима.³⁴

Тежња омладине у економски заосталим крајевима Краљевине Југославије да ступа у омладинска удружења наилазила је на јак отпор старије генерације. За разлику од очева, који су углавном били конзервативнији, мајке су увек давале подршку младим генерацијама. Жене у јеврејској породици и друштву биле су увек и на свим пољима агилније и упорније од својих мужева, од одгоја деце до разних добротворних акција. Оне су, у прво време, наступале самостално, у оквиру женских секција својих заједница. Женска друштва су

32 Emil Kerenji, *Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish identity in a socialist state, 1944–1974*, Ph. D. diss., The University of Michigan 2008, датум приступа 15. 1. 2017, http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/60848/ekerenji_1.pdf;jsessionid=1A9AED092263B643EF46A0B950D6E9C5?sequence=1

33 „Иако су већ крајем 1912. године постали српски поданици, македонски Јевреји нису могли лако да се прилагоде новој ситуацији, јер нису знали ни језик нити обичаје нових господара земље. Одједном су повучене границе између држава, границе које су одвајале братске заједнице, па и породице. Тако су се Јевреји из 'Јужне Србије' нашли без Солуна, њиховог центра и залеђа.“ Lebl, *Plima i slom*, 208.

34 *Исто*, 251.

се прикључила „Светској организацији ционистичких жена“.³⁵ У свим великим градовима су постојале филијале ове организације. Најспорије су се организовала јеврејска друштва у Македонији. У Скопљу је постојала филијала „Светске организације ционистичких жена“.³⁶

Спорт је био један од важних задатака које је југословенска јеврејска омладина себи поставила. Одговор на питање зашто је спорт био у првом плану у раду јеврејских омладинских друштава дају речи доктора Јозефа Розенберга (Joseph Rosenberg) из текста „Друга Макабијада“ који је објављен 1935. године. У њему пише: „Национални покрет ставио у задатак не само обнову земље, него и обнову и јеврејског народа. Схватио је да без здравог појединца нема нормализације јеврејства ни у културном, ни у економском погледу“.³⁷ Макс Нордау, јеврејски првак, поставља захтев за физичком регенерацијом јеврејског човека.³⁸ Овај захтев је наишао на снажан одјек међу јеврејском омладином и он је био почетак оснивања Макаби група.³⁹ Најбројније и најорганизованије омладинско друштво „Макаби“ је било организовано у Загребу. Број чланова је током година растао, до 1941. било их је око 1.400, што је Макаби чинило једним од најјачих спортских омладинских друштава у Хрватској.⁴⁰ У оквиру

35 WIZO (Woman's Interntional Zionist Organization) – Светска организација цинистичких жена основана је у Лондону 1920. године.

36 „Године 1932, председница WIZO у Скопљу је била Буена Асео а у управи су се налазиле Олга Бити рођ. Молохо, Сарина Рубен рођ. Камхи, Ана Рубен рођ. Сасон, Ана Адигес рођ. Рубен, Хилда Цури рођ. Фукс, Мари Ергаз рођ. Аросети, Оро Конфорти рођ. Менахем, Стреја Албахри, Букица Нисим, Бела Навро, Тамар Коен и др.“ Lebl, *Plima i slom*, 261.

37 Kerenji, „Jewish citizens of socialist Yugoslavia“.

38 М. Mihailović, „Jevrejska omladinska društva u Jugoslaviji 1918–1926“, *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919–1941*, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 1995), 9.

39 Спортско друштво „Макаби“ је настало 1919. године уједињењем „Жидовског шпортског и гомбалачког друштва“ с Омладинским шпортским друштвом „Макаби“. Goldštajn, *Židovi u Zagrebu*, 272.

40 „Настарија, најважнија и најмасовнија дисциплина у Друштву била је гимнастика. (...) Ногометна секција те ногометни клуб основани су 1919. године и одмах је почела с радом јуниорска и сениорска момчад с више од 30 играча. (...) 'Макабијева' секција зимских спортова основана је 1920, у њој су најзаступљенији били скијаши (...) а остали су били 'родлаши' и склизачи. Неки чланови Жидовске опћине били су пионири скијања у Загребу (...) Атлетска селекција основана је 1921. године. (...) Одржаване су и cross-country утрке за загребачке клубове у организацији 'Макабија' (...) Тениска секција почела је с радом 1921, мачевалачка сљедеће године – мачевалаца има у просјеку 12 по тренингу, вјежбају 'по талијанској школи с лакхим сабљама'. Четири 'Макабијеве' мачеватељке биле су момчад-

друштва основан је 1922. Пјевачки збор. Делатност Макабија „указује на равнотежу – с једне стране, спорт као израз модерних друштвених трендова све је присутнији у жидовској зједници, с друге, загебачки Жидови и даље држе до својега идентитета.“⁴¹

Мање бројно је било чланство у јеврејским омладинским друштвима у Београду. Главни узрок релативно слабог организовања јеврејских омладинских друштава у Београду је лежао, највероватније, у чињеници да су идеје модерног јеврејског национализма далеко спорије прихватане у Београду. Као основни разлог томе би се могао узети висок степен интегрисаности у српско друштво сефардског становништва, које је међу јеврејским становништвом представљало већину.⁴² Јевреји су се на овим територијама одређивали као „Срби мосијеве вере“.

У Битољу је основано друштво „Макаби“ које је имало спортске секције. Године 1923. друштво се ујединило са културним друштвима „Бнот Цион“ и „Бене Цион“ у друштво „Хатехија“. У Бања Луци је основан фудбалски клуб традиционалног назива „Макаби“, који се редовно такмичио са локалним бањалучким и приједорским фудбалским клубовима. Он је постојао до 1930. Пионирску улогу у женском бањалучком колективном спорту су одиграле девојке „Макабија“, женског спортског клуба. Девојке су у овом граду тренирале хазену и тиме биле прве Бањалучанке које су почеле развијати екипно спортско такмичење. Убрзо након оснивања клуба, јула 1922, оне су одиграле прву званичну утакмицу против Женског спортског клуба „Макаби“ из Тузле и победиле. Девојке, као и момци, једном

ске првакиње Југославије у флорету. Тешка атлетика, хрвање и бокс покренути су 1923. године. (...) Столни се тенис почео играти вјероватно још 1928, а већ почетком 1929. наступило је 10 столнотенисача на првенству Загреба. (...) Шаховска је секција основана 1934. Најкасније је, 1940. почела с радом секција хокеја на трави. Зна се да је било организирано и пливање и веслање, јер је већ 1920. постојала кабина ‘Макабија’ на купалишту на Сави. (...) ‘Макаби’ дуго времена није имао игралишта (...) У вељачи 1926. ‘Макаби’ сели из ‘неугледне подрумске вјежбаонице Евангеличке школе у Гундулићевој улици у нову прекрасну гимнастичку дворану у Палмотићевој.’ (...) Око 1926. основна је и секција за хазену, којом су се бавила жене.“ Goldštajn, *Židovi u Zagrebu*, 272–274.

41 „Управо због потребе ‘културно-просвјетног ционистичког рада’ спорташи-макабејци су били подстицани да се изображавају у разним знањима о јудаизму и Палестини – поткрај 1932. основана је просвјетна секција загебачког ‘Макабија’, а већ почетком 1933. организирани течајеви – из ‘подручја палестинографије’ и ‘основа ционизма’“. Исто.

42 Детаљније у: Поповић, *Jevreji u Srbiji*, 149–154.

годишње су учествовале на спортском такмичењу јеврејских омладинских удружења Краљевине СХС/Југославије, које се одржавало у Загребу.⁴³

У Скопљу је основано омладинско друштво „Техијат Јисраел“ (Израелски препород) и окупљало је око себе скоро целокупну скопску омладину од 14 година навише, али је ускоро морало да прекине активност јер није имало подршку руководства заједнице.⁴⁴ Фудбалске екипе „Жаботинског“ и „Есперансе“ су се ујединиле и настала је екипа „Бене-Јисраел“. Они су играли не само против локалних омладинских тимова него су одлазили и на међуградска такмичења. Касније је основано Омладинско удружење „Макаби“ које је преузело све спортске организације у Скопљу.

Васпитање и образовање били су следећи важни програмски задаци југословенске јеврејске омладине. Најбројнија омладинска удружења која су се бавила културним радом су оснивана у Хрватској, али и у областима које су биле економски заостале, традиционалне и врло патријархалне. У Штипу, Битољу и Скопљу су организована друштва која су радила на подизању културног нивоа јеврејске заједнице.⁴⁵

После Другог светског рата, највећу заслугу за опстанак јеврејске заједнице имала је способност прилагођавања руководства Савеза јеврејских верских општина Југославије. Оно је, у свом напору да помогне јеврејској заједници, поступало са много опреза и дипломатске вештине, делајући индиректно и суптилно. Радило је у периоду нетолеранције према свему што је носило и истицало верске и националне особености. Захваљујући сталној политици прилагођавања Јевреји су у послератној Југославији имали пуну слободу

43 Датум приступа 16. 6. 2017, <http://www.jobl.org/index.php/istorijat/jevrejska-udruzenja/>

44 „1921. на челу овог друштва били су Хајим Мизрахи, Аврам Пелософ, Мориц Шалител, Јосеф де Мајо и Аврам Хасон. Омладинци су наступали поносно, марширали улицама Скопља певајући ционистичке корачнице на хебрејском и језику ђудеизмо, на задовољство њихових мајки, али на негодовање очева, из страха да би се такви иступи могли протумачити као недостатак родољубља према новој држави (...) (али је касније, ово друштво) морало да прекине све активности, јер није уживало подршку руководства заједнице, углавном патријархалних елемената, који нису прихватили заједничку, па макар то била и спортска, активност дечака и девојчица, младића и девојака, коју су они сматрали неморалном.“ Lebl, *Plima i slom*, 252–153.

45 Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja, Fond Rukopisi, Rafajilo Blam, „Jevrejska kulturno-umetnička društva i njihov značaj za održavanje jevrejstva u Jugoslaviji“.

избора и могућност да свој живот уреде на начин који су сами одабрали, под условом да поштују постојеће законске прописе. Југословенски оријентисано руководство Савеза је било одлучно у намери да пронађе најбољи начин за интеграцију јеврејског становништва у послератно друштво. Трудило се да јеврејско становништво задржи и сачува све своје националне и верске особености. Ма како то са стране изгледало, није желело да буде ликвидатор, већ конзерватор јеврејске заједнице, њених традиција и особености. Сматрало је да ће тај циљ бити најпре постигнут уколико буду била прихваћена одређена правила понашања у односу са новим властима.

Комунистички режим Југославије придавао је нарочити значај групама послератних циониста. Њихове напоре су врло успешно, дипломатски, неутралисали припадници вођства Савеза који су били чланови Комунистичке партије Југославије. Разлику између Јевреја који су по политичкој припадности били ционисти и Јевреја који су по политичкој линији били неционисти елаборирао је Алберт Вајс у једном од својих извештаја Политичком одељењу Савезног министарства иностраних послова: „Између ове две групе постоји (...) занимљива и значајна разлика (...) Ционисти добрим делом сматрају да остаци јеврејских заједница у европским земљама су сувише малобројни и ослабели, а да би били способни за успоставу једног интезивнијег јеврејског живота било у културном било у националном смислу. За оне Јевреје који ипак такав живот желе, једина је могућност одлазак у Палестину, дочим ће остали неминовно подлећи све бржој и бржој асимилацији ка средини у којој живе. Сходно томе а и свом начелном ставу, они полажу првенствену и скоро искључиву важност на Палестину, сматрајући је језгром будуће јеврејске државе и јединим могућим жариштем самосталног националног и културног живота јеврејства, као и јединим спасом од недаћа антисемитизма.

Јевреји-неционисти стоје на гледишту да је реконструкција јеврејског живота могућа у самим европским земљама, где су Јевреји толико векова живели и где желе и даље да живе, а та је реконструкција могућа под условом пуне и праве демократије у свим тим земљама. У таквој демократији моћи ће сваки Јеврејин слободно да бира, да ли ће изграђивати своју јеврејску заједницу у верском, културном или националном погледу, или ће се пак постепено и потпуно асимилувати народу своје отаџбине.

Ипак, неционисти данас не потцењују значај и важност Палестине, која по броју Јевреја претставља трећу највећу земљу на све-

ту /после Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза/ и у којој је у току последњих деценија створен јак и врло напредан јеврејски културни, национални и економски амбијенат. Неционици не гледају у Палестини решење целокупног т.зв. јеврејског питања и не желе међу Јеврејима у другим земљама створити једно опште расположење за иселјавање у Палестину. Али се слажу с тим да се Јеврејима који се онамо желе иселити, то треба и омогућити.⁴⁶

Савез циониста Југославије није имао услове да оживи свој рад после Другог светског рата. Он се није уклапао у модел уређења друштва, односно модел „братства и јединства“, који је подразумевао негирање сваког национализма, а на ком је инситуирала Комунистичка партија Југославије. Он је окарактерисан као грађански покрет.⁴⁷ Југословенски Јевреји присталице ционистичке идеје су се, при организовању алија,⁴⁸ први осетили позваним да се пријаве за иселјење.⁴⁹ У Југославији је, после 1952. године, остао да живи веома мали број присталица ове идеје.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Југославије. Фонд Комисија за међународне односе и везе ЦК СКЈ, 507.
- Архив Југославије. Фонд Политичка архива, фасцикла број 21, за 1945. годину.
- Архив Јеврејског историјског музеја. Фонд Рукописи.

Интернет извори

- Датум приступа 25. 6. 2017. <http://www.makabijada.com/dopis/znanje.htm>

46 Архив Југославије, фонд Политичка архива, фасцикла број 21, за 1945. годину.

47 Став КПЈ према идеологији и циљевима ционистичког покрета је био следећи: „Ционизам (...) по својој идеологији (је) грађански покрет (јер) не тежи успостављању државе са социјалистичким друштвеним уређењем, него му је циљ национални препород Јевреја (без обзира на класу или сталеж) И то путем освајања јединствене територије.“ Архив Југославије, фонд Комисија за међународне односе и везе ЦК СКЈ, 507, IX, 49/III-1-4/к. 1.

48 Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji 1944-1952, Kraj ili novi početak*, (Beograd: INIS, 2009), 299-347.

49 *Исто*, 130-132.

- Датум приступа 25. 6. 2017. <http://www.hrleksikon.info/definicija/cionizam.html>
- Датум приступа 26. 6. 2017. https://sh.wikipedia.org/wiki/Buki%C4%87_Pijade
- Датум приступа 24. 6. 2017. <https://velikirecnik.com/2016/07/24/cionizam/>
- Датум приступа 24. 6. 2017. https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Chamberlain
- Датум приступа 24. 6. 2017. <https://sh.wikipedia.org/wiki/Cionizam>
- Датум приступа 25. 6. 2017. <http://www.makabijada.com/dopis/kibuca.htm>
- Датум приступа 26. 6. 2017. https://en.wikipedia.org/wiki/Hashomer_Hatzair
- Датум приступа 24. 6. 2017. <http://www.jobl.org/index.php/istorijat/jevrejska-udruzenja/>

Штампа

- Löwy, Salomon. „Dojmovi iz Južne Srbije“. *Židov*, 22. lipanj 1928.
- Rothmüller, Cvi. „S puta po Južnoj Srbiji: dojmovi i refleksije iz Bitolja“. *Židov*, 7. siječanj 1927.

Литература

- Група аутора. *Знаменити Јевреји Србије, библиографски лексикон*. Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2011, 186–187.
- Duroselle, Jean-Baptiste. *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*. Paris: Dalloz, 1990.
- Goldstein, Ivo. *Židovi u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber, 2004.
- Ivanković, Mladenka. *Jevreji u Jugoslaviji 1944–1952. Kraj ili novi početak*. Beograd: INIS, 2009.
- Kerenji, Emil. *Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish identity in a socialist state, 1944–1974*. Ph. D. diss., The University of Michigan, 2008. Датум приступа 15. 1 2017. http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/60848/ekerenji_1.pdf;jsessionid=1A9AED092263B643EF46A0B950D6E9C5?sequence=1
- Кољанин, Милан. *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*. Београд: ИСИ, 2008.

- Koljanin, Milan. „Druga misija dr Davida Albale u Sjedinjenim Američkim Državama 1939–1942“. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, broj 8, (Beograd), 2003.
- Kon, Ivan. „Najvažniji momenti u radu Saveza jevrejskih veroispovednih opština od njihovog osnivanja do danas“. *Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština*, broj 1, (Beograd), 1933.
- Kovač, Teodor. „Nešto o Hašomer hacairu i njgovom ‚gnězdu‘ u Novom Sadu“. *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919–1941*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 1995.
- Lebl, Ženi. *Plima i slom, Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*. Gornji Milanovac, 1990.
- Mihailović, Milica. „Jevrejska omladinska društva u Jugoslaviji 1918–1926“. *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919–1941*. Beograd, 1995.
- Pass Freidenreich, Harriet. *The Jews of Yugoslavia: a quest for community*. Michigan: Jewish Publication Society of America, 1979.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Beograd: Nolit, 1988.
- Поповић, Небојша. *Јевреји у Србији*. Београд: ИСИ, 1997.

Summary

Mladenka Ivanković

Review of Development of Jewish Youth Organizations in Interwar Yugoslavia

Abstract: This article studies the development of Jewish youth organizations in interwar Yugoslavia. Youth organizations were established all over the country with a task to bring the spirit of modernity into the Jewish community and stimulate the development of a national idea. Jewish community was particularly engaged in the field of sports, culture and preparation of youth for departure to Palestine.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, Jewish youth organizations, sports, theatre, youth, women

Jewish youth organizations were established to physically and culturally improve the life of the Jewish youth in the territory of the Kingdom of Yugoslavia. They were established all over the country. In some territories, they were more numerous and established earlier, whereas in others they were not so numerous and were established later. Youth organizations supposed to physically engage younger generations of Jewish youth who, due to religious initiatives, constant reading, discussing and studying the Torah, were insufficiently physically active. Youth sports organizations included young intellectuals and young workers, both male and female. Youth organizations had two main missions: to physically and culturally influence the development of the youth and build their national identity in accordance with their modern national idea, Zionism, and to fight against assimilation. Youth organizations differed in origin and composition. Some were primarily sports organizations, others were literary and artistic, but there were also those of national or revisionist character. They encouraged the social inclusion of young women and contributed to the creation of a modern identity of the Jewish national community. Following the modern idea of nationalism, their members wanted to shape their own national idea through the development of spiritual values and sports.

Оригинални научни рад
Примљен: 17. 3. 2017.
Прихваћен: 12. 6. 2017.

Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
Институт за новију историју Србије
uransp@gmail.com

**Однос Градског поглаварства у Шапцу према
имовини шабачких Јевреја и Јевреја из кладовског
транспорта 1941–1944.***

Апстракт: Рад представља покушај да се укаже на улогу коју је Градско поглаварство у Шапцу, на челу са ратним градоначелником Бранком Петровићем, као део колаборационистичке управе оличене у Комесарској управи Милана Аћимовића и Влади Милана Недића, посредством Комисије за попис и процену јеврејске имовине и Комесаријата за јеврејску имовину, на челу са Јефтом Кујунџићем, играло у процесу узурпације права на имовину шабачких и Јевреја из кладовског транспорта.

Кључне речи: окупациона управа, колаборационистички режим, шабачки Јевреји, кладовски транспорт, Градско поглаварство у Шапцу, Комисија за попис и процену јеврејске имовине, Комесаријат за јеврејску имовину, Шабачка филијала Државне хипотекарне банке, грађани

Грађани „другог реда“

Одузимање права на имовину Јеврејима представљало је део званичне политике Трећег рајха која је дефинисана формулацијом „коначно решење јеврејског питања“. Оно је представљало једну

---

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (Но 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

фазу у спровођењу Холокауста на тлу читавог европског континента, па и на територији немачке окупационе зоне у Србији, без које се не може разумети динамика геноцида који је спроведен над Јеврејима у периоду од 1933. до 1945. године. Може се рећи да је аризација, односно превођење имовине Јевреја у посед аријеваца, била виђена као једна од првих ствари „коју је потребно урадити“. Иако је дискриминативна пракса према Јеврејима била присутна у Немачкој и пре 1935, њену легализацију представљало је увођење расних односно Нирнбершких закона 15. септембра 1935. којима су Јевреји означени као грађани „другог реда“. Нирнбершки закони представљали су извориште више од 250 закона, уредби, одредби које су званични државни органи донели током постојања Трећег рајха а којима су Јеврејима укинута елементарна грађанска права – између осталих и право на имовину.¹ На тај начин одузимање права Јеврејима на поседовање, како непокретне тако и покретне имовине, постало је део званичне политике Трећег рајха која се спроводила у свим деловима окупираних Европе, самим тим и на територији немачке окупационе зоне у Србији. Пошто је колаборационистичка управа у Србији, оличена најпре у Комесарској управи Милана Аћимовића а затим у Влади Милана Недића, представљала један од најзначајнијих ослонаца у спровођењу званичне политике окупатора, може се претпоставити да су, одмах после Априлског рата, обновљени органи званичног државног апарата морали узети активну улогу у спровођењу свих сегмената окупационе политике па и у спровођењу одузимања права на имовину домаћим и свим оним Јеврејима који су се затекли на тлу немачке окупационе зоне у Србији априла месеца 1941.

Разматрање улоге Градског поглаварства у Шапцу, али и грађана који су били спремни да се ставе на располагање окупационом режиму у процесу развлашћивања Јевреја и преласку њихове имовине у руке окупатора, представља фокус интересовања овога рада из више разлога. Пре свега ради се о граду који је у тренутку напада Немачке и њених савезника на Југославију настањивала бројна јеврејска заједница. Поред локалних, шабачких Јевреја, односно староседелаца којих

---

1 Види више у: Милан Кољанин, Олга Манојловић Пинтар, Радмила Радић, Сања Петровић Тодосијевић, Зорица Ивановић, *Последње одредиште Аушвиц*, каталог изложбе, (Београд: Историјски музеј Србије, 2015).

је у тренутку када је почео рат у Југославији било око 70,² у Шапцу је од септембра 1940. живела група од преко 1.200 Јевреја емиграната који ће у историјографији остати упамћени као Јевреји из кладовског транспорта.³ Друго, ради се граду који су службеници Специјалне полиције Управе града Београда већ у јуну 1941. препознали као „центар комунистичке акције“ у овом делу Србије.⁴ Ова и сличне оцене, као и успостављање шпијунске мреже међу локалним становништвом коме је политика окупационог режима била блиска,⁵ допринели су томе да Шабац већ у августу 1941. буде изложен фашистичком терору. Активност полицијско-безбедоносних служби на терену у великој мери је осујетила партизанско-четничку акцију у јесен 1941. Заједнички напад партизана и четника на Шабац у септембру окончан је муњевитом акцијом немачке војске и казненом експедицијом која је ушла у град 24. септембра, што је имало за последицу масовно страдање ма-

- 2 По подацима из 1921. године Шабац је имао 9.231 становника, од тога, 8.430 (91,32%) грађана је било православне вероисповести, муслимана је било 437 (4,73%), римокатолика 273 (2,96%) и „мојсијеваца“ односно Јевреја 70 тј. (0,76%). Група аутора, *Шабац у прошлости IV*, (Шабац: РНИРО „Глас подриња“ – Шабац, 1984), 218.
- 3 У историографији се под именом *кладовски транспорт* (Кладово) мисли на групу аустријских, немачких тј. углавном берлинских и данцишких, као и чехословачких Јевреја који су новембра месеца 1939. напустили Беч, пошто су се као припадници јеврејске популације нашли на удару антисемитског законодавства из октобра 1935. (Нирнбершки закони) и Централног бироа Рајха за јеврејску емиграцију, да би лађама низ Дунав и преко Црног мора, без сертификата британске мандатске владе стигли у Палестину. Почетак Другог светског рата у Југославији затекао их је у Шапцу, где су по наређењу југословенских власти досељени септембра 1940. године. Видети више у: Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovo-transport“ na putu za Palestinu 1939–42*, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2004); *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitrović, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006); Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, (Beograd: Službeni list SRJ, 2007); Živana Vojinović, *Avramova deca*, (Beograd: Orion Art, 2015).
- 4 Историјски архив Београда, Управа града Београда, Специјална полиција IV–48, к. 289/12, Комунистичка акција у Мачви и Поцерини.
- 5 Одељење Специјалне полиције Управе града Београда тражило је од начелника поцерског среза 20. октобра 1941. да „у смислу наређења Министарства унутрашњих послова о централној евиденцији комуниста у Србији“ провери 132 особе које су раније означене, пре свега на основу предатних полицијских података и дојава полицијских шпијуна у Шапцу, као „познати комунисти у Шапцу и околини“ и да за њих достави опште и личне податке „у што краћем року“. Исто.

чванских сељака у центру града на месту познатом под називом Бенска бара,⁶ формирање логора у Јарку⁷ и оснивање концентрационог логора у Шапцу на Сави.⁸ Сви ови фактори, посебно „пацификација“ града путем масовног застрашивања и масовних стрељања, оснивање Концентрационог логора на Сави, чему је предходило оснивање Јеврејског а затим Транзитног логора у Касарским ливадама, допринели су томе да окупациони режим у Градском поглаварству Шапца тражи лојалног савезника који ће бескомпромисно служити спровођењу политике окупатора. Анализа рада Градског поглаварства Шапца на „словима“ отуђења и поновног „удомљавања“ јеврејске имовине у значајној мери указује на степен колаборације Поглаварства као дела обе колаборационистичке управе. Поред тога, предочавање механизма „преузимања“ и „бриге“ о јеврејској имовини осветљава улогу не само злочинаца и домаћих сарадника у спровођењу Холокауста на тлу немачке окупационе зоне у Србији већ и улогу „обичних“ грађана односно посматрача, без које се не могу разумети размере терора и злочина који је извршен над припадницима јеврејског народа у раздобљу Другог светског рата.

Прва наредба војног заповедника у Србији која је, између осталих, угрожавала и право Јевреја на поседовање имовине је била *Наредба која се односи на Јевреје и Цигане* од 30. маја 1941. године. Шабачким Јеврејима и Јеврејима из кладовског транспорта, које је почетак рата у Југославији затекао у Шапцу, наредба је предочена посредством Градског поглаварства почетком јуна месеца.⁹ Градско поглаварство је, уз помоћ жандармеријске чете, која је већ од 1. маја била под пуним

6 29. и 30. септембра 1941.

7 Све мушко становништво Шапца између 14 и 70 година старости изведено је из града 26. септембра 1941. године. До 30. септембра 1941. држано је у импровизованом логору под отвореним небом у сремском селу Јарак, када је враћено у град и упућено у новоосновани логор на Сењаку или у Касарским ливадама, где је требало извршити проверу и селекцију грађана на оне који се могу пустити кућама и на оне који су сумњиви, због чега их је требало задржати у логору. Више о логорима за време Другог светског рата у Шапцу и околини у: Stanoje Filipović, *Logori u Šapci*, (Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967).

8 Шабачки логор на Сави основан је у другој половини јануара 1942. године. Његова претеча био је Јеврејски логор на Сави који је постојао од средине јула 1941. до друге половине јануара 1942. Шабачки логор на Сави постојао је све до ослобођења града октобра 1944. године. *Исто*.

9 Међуопштински историјски архив у Шапцу (МИАШ), Градско поглаварство 161/1941.

наоружањем¹⁰ у циљу очувања окупационог поретка, било дужно да „обезбеди“: да Јевреји морају у року од десет дана¹¹ „преко надлежне општине свога места становања или пребивања пријавити Окружној команди свој иметак са назначењем где се овај налази“, да се сва „јеврејска привредна предузећа“ пријаве надлежним окружним командама до 15. јуна 1941,¹² да се поред „јеврејских привредних предузећа“ пријаве и сва „правна лица“ која нису привредна предузећа али имају више од једне трећине Јевреја међу својим члановима или у управи, да се послови из времена после 5. априла 1941. засновани на располагању иметком пониште¹³ и да се на чело свих „јеврејских привредних предузећа“ постави комесар-управитељ.

Наредба војног заповедника Србије од 30. маја 1941. узурпирала је право Јевреја да својом имовином располажу на начин на који је то било дозвољено осталим грађанима. Она је означила почетак одузимања имовине свим припадницима јеврејског народа на територији немачке окупационе зоне у Србији, па и онима који су живели или који су се затекли у Шапцу. Захваљујући сачуваном фонду Међуопштинског историјског архива у Шапцу, у коме се чува грађа Градског поглаварства¹⁴ из ратног периода, није тешко установити да су шабачки Јевреји¹⁵ пријавили своју имовину 10. јуна 1941. године. У истом дану у просторијама поглаварства затекли су се: др Алфред Бата Коен, Соломон Медина, Наталија Гилсбергер рођена Машић, др Лаза-Лајош Крисхабер, Мориц Морено, Алтарац Мајер, Спигел Симон¹⁶ и многи други,¹⁷ док је њихов сународник и суграђанин Бернат Ветендорф то учинио претходног дана.¹⁸

10 Група аутора, *Шабац у прошлости IV*, 492.

11 Од 30. маја 1941.

12 Јевреји су били дужни да пријаве и привредна предузећа која су имала седиште изван територије немачке окупационе зоне у Србији.

13 Ову врсту послова је поништавао главни опуномоћеник за привреду Србије.

14 Живана Војиновић, новинарка и сценаристкиња филма *Шабачки јевреји* (2011) који је режирао Стеван Маринковић, прва је, у својој књизи *Аврамова деца*, указала на значај грађе која се чува у оквиру фонда Градског поглаварства Међуопштинског историјског архива у Шапцу.

15 Јевреји емигранти нису поседовали непокретности.

16 МИАШ, Градско поглаварство 163/1941, Пријаве имовине: Алфреда Коена, Соломона Медине, Наталије Гилсбергер рођене Машић, Лајоша Лазе Крисхабера, Морица Морена, Алтарац Мајера, Симона Спигела, 10. април 1941.

17 Нахама Аврамовић, Сара Абинун, Влада Гринбаум, Нисим Адигес, Самуило Н. Меламед, Исак Амар. *Vojinović, Avramova deca*, 427–435.

18 *Исто*, 429.

Одвођење шабачких Јевреја и Јевреја из кладовског транспорта у логор на Сави средином јула, односно крајем августа месеца 1941. било је предуслов за прелазак власништва над њиховом имовином у руке Трећег рајха. Уредбом од 22. јула 1941. сва јеврејска имовина је била конфискована у корист Трећег рајха. Општу јурисдикцију над јеврејском имовином добило је посебно Старатељство у оквиру Канцеларије генералног опуномоћеника за привреду Србије, на чијем се челу налазио Франц Нојхаузен. Надлежност над покретном имовином Јевреја, односно личном имовином и драгоценостима имала је немачка оперативна група Sipo-SD.¹⁹

Логорисање Јевреја који су се затекли у Шапцу када је почео рат у Југославији окончано је само делимично до 20. јула 1941,²⁰ када су у један од првих логора који је основан на територији немачке окупационе зоне у Србији, Јеврејски логор на Сави код Шапца, смештени Јевреји емигранти. Њима ће се врло брзо, већ 22. августа придружити неколико десетина шабачких Јевреја²¹ који су до тада остали у својим кућама. Логорисање свих Јевреја који су се затекли у Шапцу априла месеца 1941. биће окончано стрељањем свих мушкараца Јевреја у мачванском селу Засавици 12. и 13. октобра 1941. и гушењем свих жена и деце у камиону покретној гасној комори (душегупки) у Београду, до 10. маја 1942.²² Њихово логорисања а затим и трагичан крај представљали су почетак конкретних радњи на пословима „удомљавања“ њихове имовине.

Комесаријат за јеврејску имовину Градског поглаварства у Шапцу

„Последице“ физичког одвајања шабачких и Јевреја емиграната и њихове имовине након одвођења у логор 22. августа 1941. први пут се помињу у допису председника Градског поглаварства

19 Датум приступа 12. 3. 2017, <http://www.novimagazin.rs/vesti/arizacija-i-holokaust-pljacka-jevreja-u-srbiji>. Видети више у: Vesna Aleksić, „The Political role of financial institution: Bankverein AG and Aryanization of Jewish property in Serbia“, *Limes+ XII (2)/2015*, 51–63.

20 Григорије - Глиша Бабовић, *Дневник 1941–1945*, (Рума–Шабац: Српска књига, Шабачко-ваљевска епархија, ЈИП „Глас Подриња“, 2005), 90.

21 *Исто*, 113.

22 Шабачке Јеврејке и њихова деца, као и Јеврејке емигранткиње и њихова деца су 26. јануара 1942. пребачене из Јеврејског логора на Сави у Јеврејски логор Земун.

у Шапцу Бранка Петровића Управи шабачких Јевреја од 21. августа 1941. којим се Јевреји обавештавају да се током наредног дана морају „безусловно преселити у лагер-бараке код шабачког Града“ и да са собом могу понети „најнужније постелне ствари, пресвлаке-веш, и потребан прибор за храну“, „док ће све остале ствари које су остале у кућама и становима, а за које им је скренута пажња да их не смеју „склањати и отуђивати“, „пописати одређена комисија“.²³

Комисија за попис и процену јеврејске имовине основана је 22. августа 1941. године,²⁴ истога дана када су преостали, односно шабачки Јевреји упућени у Јеврејски логор на Сави, где су се већ месец дана налазили њихови сународници емигранти. Не треба занемарити чињеницу да је Комисија основана и у дану када су се Шапчани суочавали са размерама првог акта фашистичког терора у граду на чијим су улицама осванула обешена тела претходне ноћи стрељаних грађана Шапца и околних места, међу којима је било и обешено тело познатог шабачког лекара и Јеврејина др Алфреда Бате Коена. Његово тело висило је испред карикатуре која је на прочељу зграде Народне банке у Шапцу насликана 6. августа 1941. На карикатури је био представљен Јеврејин који на повоцу држи Стаљина, Черчила и Рузвелта.²⁵

Комисија која је основана на основу Закона о градским општинама ради „обезбеђивања“ јеврејске „заостале имовине“ имала је три члана и то су били дотадашњи службеници шабачког поглаварства: Јефта Кујунџић, Стеван Јовичић и Бранислав Синђелић. Задатак Комисије је био да попише и процени јеврејску имовину која је остала у становима и да попис у преводу на немачки достави немачкој команди. Станове је требало запечатити и закључати. Истим наређењем било је предвиђено да се станове издају избеглицама којима је накнадно требало одредити висину закупа. Избеглице које су улазиле у јеврејске станове као закупци биле су дужне да „ствари јеврејске приме на чување под законском одговорношћу“ све док се не

23 МИАШ, Градско поглаварство 164/1941, Допис председника Градског поглаварства у Шапцу Управи шабачких Јевреја, 21. август 1941.

24 МИАШ, Градско поглаварство 165/1941, Наређење председника Градског поглаварства у Шапцу о образовању Комисије за попис и процену јеврејске имовине, 22. август 1941.

25 Бабовић, *Дневник 1941-1945*, 96. - Карикатура је скинута са фасаде зграде Народне банке 27. априла 1942. *Исто*, 343.

донесе одлука о „заједничком смештају свих јеврејских ствари заосталих и пописатих по јеврејским становима“.²⁶

Иако је општа јурисдикција над јеврејском имовином била поверена Старатељству у оквиру Канцеларије генералног опуномоћеника за привреду Србије, анализа архивске грађа која је остала иза Градског поглаварства у Шапцу указује на то да је продаја, као и „одржавање“ јеврејских непокретности, била поверена Комисији за попис и процену јеврејских ствари, која је у међувремену прерасла у Комесаријат за јеврејску имовину. Задатак Комесаријата за јеврејску имовину, који је Градско поглаварство у Шапцу основало почетком септембра 1941. и на чије чело је, као „надзорника над јеврејском имовином“ или „комесара-управитеља“ јеврејске имовине, поставило бившег члана Комисије за попис и процену Јефту Кујунџића за плату од 3.000 динара месечно, био је да „осигурава јеврејску имовину и приходе од њихових непокретности“.²⁷ Заправо је задатак Комесаријата за јеврејску имовину био да свакога месеца на рачун Државне хипотекарне банке, која је имала своју филијалу у Шапцу,²⁸ уплаћује новац који се приходовао од закупа имања и продаје ствари.

Свакога месеца, од септембра 1941. до јула 1942. године, Градско поглаварство је, након што би службеници Комесаријата за јеврејску имовину наплатили закупе и износе од продаје „јеврејске имовине“, уплаћивало сакупљене суме новца на рачун Јеврејског фонда код филијале Државне хипотекарне банке у Шапцу. Септембра месеца 1941. је уплаћено 19.657 динара „на име закупа 14 јеврејских кућа“.²⁹ Наредног месеца износ је био исти, с тим што је председник Градског поглаварства замолио Филијалу Државне хипотекарне банке у Шапцу да новац књижи на имена³⁰ тада већ у највећем броју

26 МИАШ, Градско поглаварство 165/1941, Наређење председника Градског поглаварства у Шапцу о образовању Комисије за попис и процену јеврејске имовине, 22. август 1941.

27 МИАШ, Градско поглаварство 172/1941, Допис председника Општинске управе Окружној команди 847 у Шапцу, 5. септембар 1941.

28 Историчарка Весна Алексић наводи како се сав новац од закупа, продаје и ранијих потраживања дужника Јевреја сливао у Банкарско друштво Bankverein A. G. (домаћу банку која је 1941. постала филијала Deutsche Bank у Србији). Датум приступа 12. 3. 2017, <http://www.novimagazin.rs/vesti/arizacija-i-holokaust-pljacka-jevreja-u-srbiji>

29 Vojinović, *Avramova deca*, 436–437.

30 *Исто*, 437.

случајева убијених људи.³¹ Историчарка Весна Алексић је скренула пажњу на праксу пословања у вези са давањем под закуп и продајом имовине Јевреја. Основи полагања тј. продаје имовине су били одговарајућа вредност нпр. продате робе, фирме или непокретности.³² Целокупно пословање везано за поменуте радње је, иако под управом комесара, што је у случају Комесаријата за јеврејску имовину у Шапцу био Јефта Кујунџић, вођено на име правих власника, односно Јевреја и преко њихових одвојених текућих рачуна. Председник Градског поглаварства Бранко Петровић је доставио шабачкој филијали Државне хипотекарне банке 20. октобра 1941. године 19.657 динара.³³ Већ новембра месеца приходи који су остварени од имовине Јевреја су били далеко већи јер су поједини Шапчани, али и остали заинтересовани, два месеца након одвођења Јевреја у логор, почели да купују куће својих бивших комшија. Приходи од „кирије“ и од продаје имања шабачких Јевреја били су новембра 1941. пет пута већи него приходи остварени у октобру и износили су 105.790 динара. Највећи део износа, чак 90.000, приходован је од „продаје покретности у Поп Лукиној 61 извозника из Београда Рихарда Н. Фрелиха“.³⁴ У наредним месецима различите врсте прихода од имовине, пре свега шабачких Јевреја, варирале су и износиле: у децембру 14.380 динара,³⁵ у јануару 1942. године 10.590 динара,³⁶ у фебруару 12.161 ди-

31 Шабачки Јевреји мушкарци и мушкарци Јевреји из кладовског транспорта стрељани су у мачванском селу Засавици 12. и 13. октобра 1941.

32 Датум приступа 12. 3. 2017, <http://www.novimagazin.rs/vesti/arizacija-i-holocaust-pljacka-jevreja-u-srbiji>

33 МИАШ, Градско поглаварство 168/1941, Обавештење Градског поглаварства у Шапцу о уплати 19.657 динара на име Јеврејског фонда Шабачкој филијали Државне хипотекарне банке са молбом да се новац књижи на наведена имена, 20. октобар 1941.

34 Vojinović, *Avramova deca*, 440.

35 МИАШ, Градско поглаварство 175/1941, Извод рачуна о кретању прихода и расхода у месецу децембру 1941. године са јеврејских имања у Шапцу, 31. децембар 1941.

Новац је књижен на имена: Алфреда Коена, Јакова Меламеда, Нахаме Аврамовић, Саре Абинун, Јосифа Абинуна, Аврама Барарона, Саре Албахари, Јеврејске црквене управе, Ребеке Медине, Берната Ветендорфа, Жака Јакова, Моше Аврамовића, Рихарда Фрелиха. Сви приходи били су од закупа имовине.

36 Vojinović, *Avramova deca*, 437-438.

нар,³⁷ у марту 141.727,5 динара,³⁸ у априлу 231.737,³⁹ у мају 15.053,⁴⁰ у јуну 129.981,5⁴¹ и у јулу 12.254 динара.⁴²

„Преузимање“ имовине шабачких и Јевреја из кладовског транспорта

Августа месеца 1942. дошло је до значајних промена у вези са располагањем непокретном имовином Јевреја. Влада Милана Недића донела је 28. августа 1942. године *Уредбу о припадању јеврејске имовине Србији*.⁴³ Све јеврејске непокретности које до тада нису распродате стављене су на располагање Недићевој управи.⁴⁴ Преузимању власништва над преосталом имовином грађана јеврејског порекла или „поклањању“ имовине Јевреја претходило је доношење *Уредбе о обештећењу Немаца за ратне штете* од 15. августа 1942.⁴⁵ Овом уредбом је било одређено да Србија мора исплатити ратну штету коју су Немци и припадници немачке националне мањине претр-

37 МИАШ, Градско поглаварство 179/1942, Обавештење Градског поглаварства у Шапцу о уплати 12.161 динара на име Јеврејског фонда Шабачкој филијали Државне хипотекарне банке са молбом да се новац књижи на наведена имена, 10. фебруар 1942.

Новац је књижен на имена: Лудвиг Бергер, Нахама Аврамовић, Бернат Ветендорф, Јосиф Абинун, Ребека Медина, Рихард Фрелих, Моша Аврамовић, Соломон Албахари, Жак Јаков, Сара Абинун, Аврам Барарон, Јеврејска црквена општина, Алфред Коен, Јаков Меламед. Сви приходи су били од закупа имовине.

38 Војиновић, *Avramova deca*, 441. Марта месеца 1942. друге Градско поглаварство у Шапцу је уплатило на рачун шабачке филијале Државне хипотекарне банке 19.407,5 динара од закупа и 122.300 од продаје 28 бакарних казана и две децималне ваге Рихарда Фрелиха, извозника из Шапца.

39 Војиновић, *Avramova deca*, 442. Априла месеца 1942. Градско поглаварство у Шапцу је уплатило на рачун шабачке филијале Државне хипотекарне банке 134.906 динара од продатих покретности Рихарда Фрелиха, 42.767 од продатих покретности Наума Гидића, 10.100 од продаје покретности „др Крисхабера“ и 18.800 динара од закупа непокретности.

40 Војиновић, *Avramova deca*, 442.

41 Исто. Јуна месеца 1942. Градско поглаварство у Шапцу је уплатило на рачун шабачке филијале Државне хипотекарне банке 129.981,5 динара и то: 11.121,5 динара од закупа и 118.860 од продаје покретности: Јакова Меламеда, Жака Јакова, Берната Ветендорфа, Хајда и Ернеста Крисхабера, Хаима Руса, Саре Абинун, Јосифа Абинуна, Самуила Меламеда, Наума Гидића, Лазара Крисхабера.

42 Војиновић, *Avramova deca*, 442.

43 *Службене новине*, бр. 69, 28. август 1942.

44 Датум приступа 12. 3. 2017, <http://www.novimagazin.rs/vesti/arizacija-i-holokaust-pljacka-jevreja-u-srbiji>

45 *Лист уредаба Заповедника Србије*, бр. 38, 15. август 1942.

пели током Априлског рата 1941. године у висини од 360 милиона динара. „Поклон“ у виду имовине грађана јеврејског порекла је био нека врста компензације за суму коју је Србија требало да исплати. Колаборационистичка управа је у складу са уредбом од 28. августа 1942. преузела 1.223 јеврејске некретнине, од којих је 443 продала у бесцење Недићевим сарадницима и симпатизерима на провизорним лицитацијама.⁴⁶ Председник Градског поглаварства у Шапцу Бранко Петровић је био један од оних који су на овакав начин успели да „стекну“ имовину на адреси Карађорђева 36.⁴⁷ Новац добијен од продаје непокретности, пошто су оне пренете у власништво српске државе, књижен је на рачун под именом *Управни штаб јеврејске имовине – непокретности*.

Записник о примопредаји непокретне имовине шабачких Јевреја сачињен је 28. фебруара 1943. у Филијали Државне хипотекарне банке у Шапцу. Као комесар задужен за јеврејску имовину Кујунџић је управу предао с дејством од 1. фебруара. Том приликом формиран је Одбор за управљање над имовином који су чинили: члан управе банке Никола Скрбић и два чиновника шабачке филијале Гојко Поповић и Миливоје Марушић. Градско поглаварство је предало управу над имовином Државној хипотекарној банци званично тек 18. марта 1943, када се на рачуну Јеврејског фонда налазило 2.664.173 динара.⁴⁸

Без обзира на чињеницу што је Комесаријат за јеврејску имовину престао да постоји, бивши комесар јеврејске имовине Јефта Кујунџић наставио је да врши функцију управника јеврејске имовине у име Градског поглаварства Шапца.

Посматрачи

Анализа односа колаборационистичке управе према имовини грађана јеврејског порекла отвара још једно значајно питање а то је питање односа шире заједнице тзв. „обичних грађана“, односно по-

46 Датум приступа 12. 3. 2017, <http://www.novimagazin.rs/vesti/arizacija-i-holokaust-pljacka-jevreja-u-srbiji>

47 МИАШ, Градско поглаварство 224/1943, Допис Фелдкомандантуре 816 у Шапцу Јефти Кујунџићу на име предмета: Управљање јеврејском имовином, 23. фебруар 1943.

48 МИАШ, Градско поглаварство 224/1943, Рекапитулација о изводу уписаних и познатих дугова власника ниже означених јеврејских имања у Шапцу и њихова чиста вредност, а која су имања предата на управу Државној хипотекарној банци – филијала Шабац дана 1. II 1943, 18. март 1943.

сматрача, како према „јеврејској имовини“ тако и према Холокаусту као геноциду који је извршен над јеврејским народом у Другом светском рату.

У раду који представља покушај анализе улоге коју је Градско поглаварство у Шапцу, као орган домаће управе, имало у одузимању права на имовину шабачким и Јеврејима из кладовског транспорта, указивање на антисемитску пропаганду којој су били изложени Шапчани и Шапчанке, њихово посредно искуство понижења којем су били изложени Јевреји, као и злочина који се десио над некадашњим комшијама, представља само једним делом контекст који се не може занемарити када се говори о односу грађана према имовини Јевреја, оних грађана који по службеној дужности нису били ангажовани на пословима узурпирања туђег права на поседовање имовине. Увођење посматрача у анализу улоге коју је Градско поглаварство у Шапцу, као део колаборационистичке управе, имало у узурпирању права Јевреја на поседовање имовине неопходно је због тога да би се указало на процес нормализације злочина који се, са једне стране, спроводио под околностима антифашистичког устанка и бруталног терора над свима, али је са друге стране био предуслов за „прихватање судбине“ јеврејског народа као подразумевајућег дела окупационе сценографије.

Као први корисници имовине која је остала, пре свега из шабачких Јевреја, помињу се српске избеглице из Независне Државе Хрватске, којих је у јуну 1941. било у граду око 2.000.⁴⁹ Према подацима за јули месец 1941. године на ручак у Црвени крст долазила је чак 941 избеглица.⁵⁰ Крајем истог месеца процењивало се да за смештај избеглица у Шапцу треба обезбедити бар 600 станова.⁵¹ Колико су станови за избеглице били дефицитарни, указује податак да је крајем јула и почетком августа 1941. године, дакле баш у време када је почело одвођење Јевреја у логор на Сави, намештена соба у граду коштала између 400 и 600 динара док се за стан у предграђу Шапца, који је пре рата издаван за највише 200 динара, плаћало између 400 и 700 динара.⁵² Због тога је један од првих задатака Коми-

49 Бабовић, *Дневник 1941-1945*, 76. - Највећи број избеглица долазио је са територија које су улазиле у састав НДХ (Босна, Срем, Хрватска) док је значајан број избеглих био из Бачке.

50 *Исто*, 86.

51 *Исто*, 95.

52 *Исто*, 93. - У исто време службеничка плата је износила између 2.000 и 4.000 динара. *Исто*, 350.

сије за пописивање и процену јеврејске имовине, формиране у исто време када су шабачки Јевреји одведени у логор на Сави, био да станове запечати и закључа а затим их изда избеглицама, којима је накнадно требало одредити висину закупа. Избеглице које су улазиле као закупци у „јеврејске станове“ биле су дужне да, као што је раније наглашено, „ствари јеврејске приме на чување под законском одговорношћу“ све док се не донесе одлука о „заједничком смештају свих јеврејских ствари заосталих и пописатих по јеврејским становима“. Издавање станова шабачких Јевреја је представљало значајан допринос „решавању“ избегличке проблематике због чега му је Градско поглаварство у Шапцу дуго прибегавало.

Избеглице су биле корисници не само јеврејских непокретности већ и јеврејских покретности, које су се добрим делом распродале до краја јуна 1942. године. Председник градског поглаварства у Шапцу је наредио комесару јеврејске имовине 12. јуна 1942. да, у складу са „усменим наређењем Фелдкомандантуре“, организује распродају преосталих јеврејских покретности, уз напомену да „на сваки начин“ гледа „да се имовина распрода избеглицама, које се већ служе са овом имовином,⁵³ а потом оним лицима чија је имовина изгорела, за време напада комуниста на Шабац“.⁵⁴ За распродају јеврејске покретне имовине, која је у Шапцу била организована у другој половини јуна, били су заинтересовани и Шапчани и Шапчанке. Покретну имовину Јакова Меламеда је купио Рада Илић, трговац из Шапца. Покретну имовину Жака Б. Јакова, Берната Ветендорфа, Александра Хајде, Ернеста Крисхабера и Хаима Руса су купили трговци Дражић и Трифуновић из Шапца. Покретну имовину Абинун Саре и Јосифа су купили Ђока Тољевић, Владан Дачић и Александар Дачић. Покретности Самуила Меламеда дошле су у посед Ивана Рутара, полицијског стражара из Шапца и избеглице који се овим стварима већ служио. Покретну имовину Наума Гидића купила је Олга Јовичић из Шапца. Покретну имовину Лазара Крисхабера купио је Света Павловић, такође из Шапца.⁵⁵

---

53 Ради се о покретностима које су се налазиле у становима Јевреја које су закупљивале избеглице. МИАШ, Градско поглаварство 192/1942, Наређење председника Градског поглаварства у Шапцу Јефти Кујунџићу, чиновнику Градског поглаварства и управнику јеврејске имовине према усменом наређењу Фелдкомандантуре у Шапцу у вези са распродајом заостале јеврејске покретне имовине, 12. јун 1942.

54 Септембра 1941. Исто.

55 Vojinović, *Avramova deca*, 442.

Завидна количина покретне имовине која је остала иза Јевреја представљала је значајан „резервоар“ „потрепштина“, које су се најпре налазиле у поседу немачке државе, али је њима заправо располагало Градско поглаварство у Шапцу посредством Комесаријата за јеврејску имовину, које је захваљујући ажурности Јефте Кујунџића до 10. јануара 1942.⁵⁶ имало потпуни увид у комплетну имовину Јевреја. Различити државни органи су се у годинама велике оскудице обраћали Поглаварству, односно Комесаријату како би их опскрбио потребним покретностима, од којих су се многе могле наћи само међу „јеврејском имовином“. Потраживане покретности углавном су се издавале, односно уступале на реверс или су се реквирирале. Може се претпоставити да је већина овако прибављених покретности заувек остајала у поседу оних који су их потраживали. Новембра месеца 1941. Водоводу у Шапцу достављен је електрични мотор јачине 2,5 коњске снаге који је претходно пронађен у згради Лудвига Бергера на адреси Масарикова 89. Изузимање електромотора из „јеврејске имовине“ правдано је: потенцијалном опасношћу од реке Саве с „обзиром на велики водостај“, немогућношћу Водовода да мотор купи или да га набави, као и чињеницом да ова врста мотора „није потребна у поменутој згради“.⁵⁷ Априла месеца 1942. године, за потребе Граничног одреда Српске државне страже издвојена је из „јеврејске имовине“ „слика Његовог Величанства Краља Петра II“.⁵⁸ „Јеврејска имовина“ послужила је истога месеца и Команди Српске државне страже у Шапцу, којој је затребао „округли политирани астал“.⁵⁹ Јуна месеца 1942. Грађевинском одељењу Градског поглаварства у Шапцу зафалило је тридесет осам буради „за смештај туршије-купуса за исхрану избеглица и избегличке деце“. Неопходна бурад издвојена су из имовине Лудвига Бергера и Карла Шосбергера која се налазила на адреси Масарикова бр. 98.⁶⁰ Јула месеца 1943. Силовина А. Д. Београд купила је 300 кг старе хартије од Комесаријата

56 МИАШ, Градско поглаварство 176/1942, Допис Јефте Кујунџића председнику Градског поглаварства, 10. јануар 1942.

57 МИАШ, Градско поглаварство 222/1941, Молба шефа Грађевинског одсека председнику Градског поглаварства, 26. новембар 1941.

58 МИАШ, Градско поглаварство 216/1942, Реверс на једну слику његовог величанства краља Петра II, 8. април 1942.

59 МИАШ, Градско поглаварство 216/1942, Реверс на један округли политирани астал, 29. априла 1942.

60 МИАШ, Градско поглаварство, Наређење председника Градског поглаварства, 10. јун 1942.

за јеврејску имовину у Шапцу, коју је он претходно прикупио по јеврејским становима и магацинима.⁶¹ Употребљива хартија је пренета у Градско поглаварство ради даљег коришћења.⁶² Шабачка кланица снабдела се, септембра 1943, неопходним бројем цакова који су претходно издвојени из имовине шабачких Јевреја.⁶³

Обавезе Градског поглаварства, односно Комесаријата за јеврејску имовину према имовини шабачких Јевреја биле су вишеструке. Поред тога што се требало старати о издавању непокретности, требало је бринути и о њиховом одржавању, као и о одржавању покретне имовине коју је тек требало распродати. Одржавање имовине захтевало је ангажовање грађана који су за надокнаду обављали одређене послове. Новац за обављање различитих послова на „јеврејским имањима“ обезбеђивао се од издавања ових имања. Захваљујући сачуваном „изводу рачуна о кретању прихода и расхода у месецу децембру 1941. године са Јеврејских имања у Шапцу“ може се закључити да је Комесаријат за јеврејску имовину наплатио кирију од издавања имовине: Алфреда Коена, Јакова Меламеда, Нахаме Аврамовић, Саре Абинуна, Јосипа Абинуна, Аврама Барарона, Саре Албахари, Јеврејске црквене управе, Ребеке Медине, Бернарда Ветендорфа, Жака Јакова, Моше Аврамовића и Рихарда Фрелиха. Наплаћена кирија у потпуности је финансирала месечну надокнаду комесара јеврејске имовине.⁶⁴ Поред тога, кирија која се наплаћивала од рентирања имовине служила је за финансирање свих „непланираних“ трошкова јеврејске заједнице која се од августа 1941, налазила у Јеврејском логору на Сави. Тошкови израде мртвачког сандука за Рашелу Адигес,⁶⁵ ћерку шабачког рабина, која је умрла у Логору

61 МИАШ, Градско поглаварство, Допис управника јеврејске имовине председнику Градског поглаварства, 2. јул 1943.

62 МИАШ, Градско поглаварство, Допис председника Градског поглаварства управнику јеврејске имовине, 2. јул 1943.

63 МИАШ, Градско поглаварство 227/1943, Допис председника Градског поглаварства управнику јеврејске имовине, 24. септембар 1943.

64 МИАШ, Градско поглаварство 175/1941, Извод рачуна о кретању прихода и расхода у месецу децембру 1941 године са Јеврејских имања у Шапцу, 31. децембар 1941.

65 Рашела Адигес је умрла услед запаљења плућа и трбушне марамице у Јеврејском логору на Сави децембра месеца 1941. године. Обдукцију тела је извршио специјалиста за унутрашње болести и рентген др Манојло Стојановић. Др Стојановић је издао умрлицу 20. децембра 1941. године. Умрлица је издата за потребе израде мртвачког сандука, односно организовања сахране, која је о трошку прихода „јеврејских имања“ уприличена (без икаквог церемонијала)

на Сави у зиму 1941. године, у висини од 400 динара, наплаћени су од кирија које су се скупиле на име „јеврејских имања“ у децембру 1941. године. Ставка трошкови и „награде Комесара“ за месец децембар 1941. износила је 3.790 динара. Ако се зна да је на име кирија од којих су одузимани трошкови и „награда Комесара“, истога месеца наплаћено 14.380 динара, може се закључити да је на плате службеника Градског поглаварства у Шапцу (комесара) и хонораре локалног становништва одлазило више од четвртине прихода које је доносила имовине шабачких и Јевреја из кладовског транспорта.

Послови око одржавања непокретне и покретне имовине шабачких и Јевреја из кладовског транспорта захтевали су ангажовање локалног становништва које је за одређену надокнаду вршило различите услуге. На основу увида у сачуване признанице које је издавао Комесаријат за јеврејску имовину, може се претпоставити да је висина хонорара износила између 20 и 900 динара, у зависности од врсте и тежине услуге. Ниједан од исплаћених хонорара није био у висини просечне службеничке плате која је износила између 2.000 и 4.000 динара. Ови хонорари могли су, у зависности од висине износа, покрити неке од трошкова свакодневног живота.⁶⁶ Износ од 20 динара исплаћен је у неколико наврата и то за: „оправку браве и набавку новог кључа на ординацији доктора Алфреда Коена у Масариковој улици бр. 3“,⁶⁷ „чишћење и паљење оџака у згради Јеврејске црквене општине бивше из Шапца која се налазила у улици Владе Јовановића бр. 7“,⁶⁸ „процену покретности - робе покојног Наума Гидића, бившег трговца из Шапца, која је покретност смештена у магацину у Масариковој бр. 98“.⁶⁹ Хонорар од 30 динара исплаћен је за израду „кљу-

---

на Јеврејском гробљу у Шапцу. МИАШ, Градско поглаварство 192/1942, Умрлица Рашеле Адигес, 20. децембар 1941.

- 66 Према Глиши Бабовићу, цене животних намирница су износиле: хлеб са 60% курузног брашна 4,5 динара, пшенични хлеб 5 динара, литра млека 4 динара, 1 кг јагода или 1 кг трешања од 6 до 10 динара, 1 кг крушки од 6 до 8 динара, диња 10 динара, лубеница 20 динара, 1 кг грожђа 25 динара, једно пиво 10 динара, литар вина од 18 до 20 динара, литар комовете ракије 26 динара, литар љуте ракије 45 динара, 1 кг говедине 33 динара, 1 кг свињетине 35 динара, пар пилића од 50 до 70 динара, пар гусака 160 динара, пар ћурки 240 динара, маст 70 динара, 1 кг кафе 400 динара, хват дрва од 850 до 1.000 динара, пар опанака од 700 до 800 динара, ципеле 1.500 динара. Видети у: Бабовић, *Дневник 1941-1945*.
- 67 Хонорар је исплаћен бравару Живану Новаковићу. МИАШ, Градско поглаварство 175/1941, Признаница, 2. јануар 1942.
- 68 МИАШ, Градско поглаварство, Признаница, 15. мај 1942.
- 69 МИАШ, Градско поглаварство 175/1941, Признаница, 21. новембар 1941.

ча за браву на лабораторијуму доктора Којена⁷⁰ и за „вештачко отварање врата⁷¹ на радњи Соломона Албахарија трговца из Шапца и набавку новог књуча у улици Карађорђевој бр. 46“⁷² Хонорар од 60 динара исплаћен је Петру Костићу за „изношење троја кола ђубрета из дворишта куће Јеврејске црквене општине у Шапцу у улици Владе Јовановића бр. 7“⁷³ Нешто већи хонорар, односно износ од 100 динара исплаћен је за „вршење пописа покретне имовине код г. Ветендорфа“⁷⁴ Хонорар у висини од 140 динара исплаћен је за „оправку“ на кући Ребеке Медине у улици Карађорђевој бр. 7.⁷⁵ Петар Кујунџић и Петар Гавриловић из Шапца зарадили су 200 динара за попис и процену имовине Рихарда Фрелиха која се налазила у Поп Лукиној улици бр. 61.⁷⁶ Хонорари од 300 динара исплаћивани су за: „вођење књига имовине шабачких Јевреја“⁷⁷ „надзор над непокретном имовином шабачких Јевреја“⁷⁸ и за „рад око осигурања од евентуалне штете од пожара (...) зграда јеврејских“⁷⁹ Хонорар у висини од 400 динара је исплаћен столару Јосипу Продановићу за израду мртвачког сандука за Рашелу Адигес.⁸⁰ Хонорари за „изношење нечистоће из клозета“ наплаћивани су у висини од 360 до 540 динара. За изношење два бурета „нечистоће“ из клозета у „јеврејској кући“ Нахаме Аврамовић у улици Цара Душана бр. 32 наплаћено је 360 динара,⁸¹ док је за изношење три бурета „нечистоће“ из клозета у „јеврејској кући“ Лудвига Бергера у улици Милоша Поцерца бр. 4 наплаћено 540 динара.⁸² Васа Радић је наплатио 500 динара хонорара за „извршену дезинсекцију једног стана против стеница у дворишту јеврејске Синагоге“.⁸³ Хонорар за штампање 200 комада Уредбе од 10. априла 1942. која је

70 Хонорар је исплаћен Нинку Јовановићу, бравару из Шапца. МИАШ, Градско поглаварство, Признаница, 6. фебруар 1942.

71 Обијање.

72 Хонорар је исплаћен Живану Новаковићу, бравару из Шапца. МИАШ, Градско поглаварство, Признаница, 15. децембар 1941.

73 МИАШ, Градско поглаварство 197/1942, Признаница, 15. јун 1942.

74 МИАШ, Градско поглаварство, Признаница, 7. децембар 1941.

75 МИАШ, Градско поглаварство 221/1942, Признаница, 10. јануар 1942.

76 МИАШ, Градско поглаварство, Признаница, новембар 1941.

77 МИАШ, Градско поглаварство, Признаница, 13. октобар 1941.

78 МИАШ, Градско поглаварство, Признаница, 30. новембар 1941.

79 МИАШ, Градско поглаварство 233/1943, Признаница, 28. јануар 1943.

80 МИАШ, Градско поглаварство 175/1941, Рачун, 22. децембар 1941.

81 МИАШ, Градско поглаварство 221/1942, Рачун, 29. август 1942.

82 Исто.

83 МИАШ, Градско поглаварство 221/1942, Рачун, 2. септембар 1941.

била допуна Наредбе од 30. маја 1941. износио је 600 динара.⁸⁴ Два највиша хонорара наплатили су: Светозар Трифуновић, у висини од 800 динара, за „рад на обезбеђивању јеврејске имовине“⁸⁵ и заступник Осигуравајућег друштва „Југославија“, у висини од 899 динара, „на име исплате осигурања од пожара јеврејског имања г. др Алфреда Коена“ у Масариковој улици у Шапцу.⁸⁶

Закључак

Одузимање права на поседовање имовине и одузимање имовине припадницима јеврејског народа представљало је једну од фаза у спровођењу Холокауста на тлу читаве Европе па и у окупираној Србији. Политика оличена у фрази „коначно решење јеврејског питања“ представљала је део званичне политике коју је окупатор спроводио у Србији од априла 1941. до ослобођења у октобру 1944. године. Колаборационистичка управа оличена у Комесарској управи Милана Аћимовића и Влади Милана Недића представљала је значајан ослонац окупационог режима у реализацији званичне политике Трећег рајха, и у сегменту који је био уперен против припадника јеврејског народа. Градско поглаварство у Шапцу, као део колаборационистичке управе, активно се укључило у реализацију званичне политике окупационог режима, и у процес узурпирања права на имовину и одузимање имовине шабачким и Јеврејима из кладовског транспорта. Рад најпре Комисије за попис и процену јеврејске имовине а затим и Комесаријата за јеврејску имовину указује на улогу Градског поглаварства у спровођењу једне од фаза у реализацији Холокауста на тлу немачке окупационе зоне у Србији. Службеници Комесаријата имали су значајну улогу не само у пописивању и процени „јеврејске имовине“ већ и у њеној „експлоатацији“, која је почела чином логорисања свих шабачких и Јевреја из кладовског транспорта крајем августа 1941. године. Сви послови око закупа и продаје имовине Јевреја обављани су преко институције Градског поглаварства, односно Комесаријата за јеврејску имовину, најпре у корист Трећег рајха а од августа 1942. и у корист српске државе. Анализа деловања „домаћег“ органа на пословима узурпирања елементарних људских

84 МИАШ, Градско поглаварство 183/1942, Рачун, 24. април 1942.

85 МИАШ, Градско поглаварство 174/1941, Признаница, 18. октобар 1941.

86 МИАШ, Градско поглаварство 228/1943, Признаница, 10. фебруар 1943.

права „бивших“ грађана, дојучерашњих суграђана, колега, комшија, осветљава ону страну Холокауста која често „пада са стола“, али недвосмислено указује на капацитет Холокауста као пацификованог злочина, оног кога је савременицима, у годинама радикалног терора, али и антифашистичке борбе, беде, немаштине и глади, требало представити као један, ни по чему посебан сегмент окупационог пејзажа.

Извори и литература

Необјављени извори

- Међуопштински историјски архив Шабац, Градско поглаварство 1941–1944.
- Историјски архив Београда. Управа Града Београда, Специјална полиција.

Објављени извори

- Бабовић, Григорије - Глиша. *Дневник 1941–1945*. Рума–Шабац: Српска књига, Шабачко-ваљевска епархија, ЈИП Глас Подриња, 2005.

Литература

- Aleksić, Vesna. „The Political role of financial institution: Bankverein AG and Aryanization of Jewish property in Serbia“. *Limes+* XII (2)/2015, 51–63.
- Anderl, Gabriele i Walter Manoschek. *Neuspelo bekstvo. Jevrejski Kladovo-transport na putu za Palestinu 1939–42*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2004.
- Vojinović, Živana. *Avramova deca*. Beograd: Orion Art, 2015.
- Група аутора. *Шабац у прошлости IV*. Шабац: РНИРО Глас подриња – Шабац, 1984.
- Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. Beograd: Službeni list SRJ, 2007.
- *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, ur. Andrej Mitrović. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.
- Кољанин, Милан, Олга Манојловић Пинтар, Радмила Радић, Сања Петровић Тодосијевић, Зорица Ивановић. *Последње одре-*

диште Аушвиц, каталог изложбе. Београд: Историјски музеј Србије, 2015.

- Filipović, Stanoje. *Logori u Šapcu*. Novi Sad: Novinsko preduzeće Dnevnik, 1967.
- Датум приступа 12. 3. 2017. <http://www.novimagazin.rs/vesti/ari-zacija-i-holokaust-pljacka-jevreja-u-Srbiji>

Summary

Sanja Petrović Todosijević

Attitude of Municipal Authorities in Šabac towards the Property of Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941-1944

Abstract: This paper aims to highlight the role of the Municipal Authorities in Šabac, headed by Branko Petrović, the wartime mayor of Šabac which were a part of the collaborationist administration embodied in Milan Aćimović's Commissariat Administration and Milan Nedić's Government, in the process of usurping the property of the Jewish people from Šabac and the Kladovo Transport, initially through the Committee for Registration and Evaluation of Jewish Property, and later through the Commissariat for Jewish Property, headed by Jefta Kujundžić.

Key words: the occupation regime, collaborationist administration, Jewish people from Šabac, the Kladovo Transport, the Municipal Authorities in Šabac, the Committee for Registration and Evaluation of Jewish Property, the Commissariat for Jewish Property, the branch office of the State Mortgage Bank in Šabac, citizens

Depriving the Jewish people of their right to possess property and confiscating their property represented a phase in the implementation of the Holocaust in the territory of entire Europe, and consequently in the territory of occupied Serbia. Collaborationist administration established in the German-occupied zones in Serbia provided a significant support to the occupation regime in the realization of the official policy of the Third Reich. Since they were a part of the collaborationist administration, the Municipal Authorities in Šabac actively participated in the realization of the official policy of the occupation regime, which also included the process of usurping the right to property and confiscating the property of the Jewish people from Šabac and the Kladovo Transport. The work of the Committee for Registration and Evaluation of Jewish Property and the Commissariat for Jewish Property indicates that the Municipal Authorities played an active role in the implementation of one of the phases in the realization of the Holocaust in the German-occupied zones in Serbia.

The Commissariat clerks had a significant role not only in registering and evaluating "Jewish property", but also in its "exploitation" which started with the act of sending all Jewish people from Šabac and from the Kladovo Transport into concentration camps at the end of August 1941. All business activities concerning renting and selling the property of the Jewish people were conducted through the institution of the Municipal Authorities, i.e. the Commissariat for Jewish Property, initially to the benefit of the Third Reich, and starting from August 1942 to the benefit of the Serbian state as well.

УДК 314.151.3-054.72(=411.16)(497.1:569.4)"1945/1952"(093.2)
323.13:314(=411.16)(497.1)"1945/1952"(093.2)

Прегледни рад
Примљен: 5. 8. 2016.
Прихваћен: 12. 6. 2017.

Милан РАДОВАНОВИЋ
mradowanovic@gmail.com

Емиграција јеврејске деце из Југославије у Израел (1945–1952) – три личне историје

Апстракт: Рад је посвећен специфичностима учешћа деце у послератном исељавању Јевреја из Југославије у Палестину и после 1948. године новостворену државу Израел. Пажња је превасходно посвећена малолетним лицима која су током рата остала без родитељског старања. На основу примера три исељеника, једног који је Југославију покушао да напусти непосредно по завршетку рата и двоје који су се пријавили за организовано исељавање, преиспитани су општи оквири две засебне фазе миграционог процеса и њихова међузависност. Уопштена решења при томе су суочена са специфичним околностима исељавања појединаца. Рад је написан на основу грађе која се чува у Архиву Јеврејског историјског музеја у Београду.

Кључне речи: исељавање, Јевреји, Југославија, Израел, деца, лична историја

Увод

Током међуратног периода и Другог светског рата европски Јевреји били су приморани да се на различите начине довијају како би стигли до територије мандатног подручја у Палестини.¹ Период непосредно по завршетку рата донео је тек делимичну модифика-

---

1 Британске мандатне власти су током међуратног периода биле пре свега оријентисане на ограничавање јеврејске имиграције у Палестину. Својеврсни симбол овакве политике била је такозвана „Бела књига“, унилатерално усвојена у мају 1939. а чије су одредбе формално укинуте тек стварањем независне државе Израел. Видети: „The British White Paper of 1939“, датум приступа 4. 8. 2016, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/brwh1939.asp

цију миграционе политике британских власти.² Административни зидови подигнути како би се спречила имиграција јеврејског становништва коначно су пали тек 14. маја 1948. године.³ Од проглашења независности до краја 1951. у новостворену државу Израел уселило се више од 700.000 Јевреја из свих крајева Европе и света.⁴ Своје место у оквирима једног од најопсежнијих миграционих покрета двадесетог века потражили су и припадници јеврејске заједнице послератне Југославије.

У сарадњи Савеза јеврејских вероисповедних општина и надлежних државних институција организовано је укупно пет таласа исељавања из Југославије у Израел Јевреја, који су земљу напустили између 1948. и 1952. године.⁵ У новостворену државу на Блиском истоку упутило се укупно 7.739 југословенских Јевреја.⁶ Приближно петину овог броја чинила су лица млађа од осамнаест година.⁷

-
- 2 Richie Ovendale, *Britain, the United States and the end of the Palestine mandate (1942-1948)*, (Woodbridge-Wolfeboro: Royal Historical Society, 1989), 111-112.
- 3 У Декларацији о оснивању државе Израел, новоформирана држава дефинисана је као дуго прижељкивани национални дом јеврејског народа. Аналогно овој идеји, у Декларацији се доследно истиче спремност Израела да прихвати досељенике из читавог света. Текст Декларације доступан је на адреси: „The Declaration of the Establishment of the State of Israel, May 14, 1948“, датум приступа 12. 7. 2016, <http://www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/declaration%20of%20establishment%20of%20state%20of%20israel.aspx>
- 4 Itzhak Alfassi, *Immigration and Settlement*, (Jerusalem: Keter Publishing House, 1973), 56; Shoshana Neumann, *Aliyah to Israel: Immigration under Conditions of Adversity*, (Bonn: Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit, 1999), 1-5.
- 5 Прва организована емиграција у Израел реализована је у децембру 1948, односно јануару 1949. године. Током јуна и јула 1949. Југославију су напустила три транспорта јеврејских емиграната, у склопу другог организованог исељавања. Марта 1950. из ријечке луке испловио је брод са исељеницима трећег таласа. Четврто организовано исељавање уследило је нешто више од годину дана касније, крајем маја 1951. Пети, уједно и последњи талас емиграната Југославију је напустио октобра 1952. године. Видети: Милан Радовановић, „Поједини статистички аспекти организованог исељавања Јевреја из Југославије у Израел (1948-1952)“, *Годишњак за друштвену историју* 2 (2015), 54.
- 6 Исто, 68.
- 7 У оквирима прва три таласа организоване емиграције, лица старости до осамнаест година била су заступљена са 21%, 23,1%, односно 21,5%. Услед смањења броја исељеника, удео најмлађих емиграната се током последња два таласа повећао на 26,2%, односно 27%. Исто, 77.

У оквиру организованог исељавања, деца су Југославију могла напустити са породицом или самостално.⁸ Највећи део малолетних лица која су у Израел стигла између 1948. и 1952, из Југославије је кренуо са преосталим члановима своје породице. Процедура која је при томе поштована постала је током пет таласа организоване емиграције стандардна.⁹ Пунолетно лице које је било носилац пријаве за исељење уносило је у њу имена малолетних лица која је водило са собом и било задужено за решавање административних питања која су пратила њихово прикључење емиграцији.

Исељење сирочади представљало је коначни резултат дугогодишњег настојања Савеза да трајно збрине децу која су током рата остала без старатеља.¹⁰ Највећи број ове деце непосредно по завршетку рата смештен је у јеврејске породице. Претпоставка је била да ће на тај начин малолетна лица, поред одговарајуће бриге, добити и васпитање у складу са јеврејском вером и културом. Јеврејске породице су, међутим, после рата углавном живеље јако оскудно. Челници централне организације југословенских Јевреја били су стога приморани да децу на старање препусте чак и нејеврејским породицама које би се показале вољним да се о њима брину. По правилу је последица оваквог, принудног решења била одаљавање од традиционалног јеврејског начина живота, а посебно од кошер исхране.¹¹ Управо су из овог разлога чланови Верске секције при Савезу почели да

8 Милан Радовановић, „Исељење јеврејске деце из Југославије у Израел 1948/9“, *Наша прошлост* 14 (2013), 164.

9 Видети: Архив Јеврејског историјског музеја (АЈИМ), Алија (Ал.) 1948–1951, привремена кутија (п. к.) 768, Допис СЈВОЈ свим јеврејским вероисповедним општинама у Југославији, Предмет: Одлазак у државу Израел, 7. август 1948, Пов. бр. 1132/48; АЈИМ, Ал. 1948–1951, п. к. 880, Друго исељење у државу Израел, 19. фебруар 1949, Пов. бр. 342/49; АЈИМ, Ал. 1949, п. к. 1288, Треће исељење у државу Израел (Циркулар бр. 1), 23. октобар 1949, Пов. бр. 3481/49; АЈИМ, Ал. 1948, п. к. 827, Четврто групно исељење у државу Израел (Циркулар бр. 1), 29. јануар 1951, Пов. бр. 184/51; АЈИМ, Ал. 1948, п. к. 855, Пето групно исељење у државу Израел (Циркулар бр. 1), 12. април 1952, Пов. бр. 604/52.

10 Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952), Kraj ili novi početak*, (Beograd: INIS, 2009), 207.

11 Често се при томе није радило о циљаном поступању нејеврејских старатељских породица, већ о објективној немогућности да се потребама детета изађе у сусрет. Видети: *исто*, 207–209. Специфичан је, у овом смислу, пример одређеног броја јеврејске деце која су током рата уочиштења пронашла у католичким манастирима. По сведочењу званичника Савеза, до завршетка ратних операција ова су малолетна лица постала „добри католици“, АЈИМ, п. к. 781 (Архив Перера 2-3), Записник са VII седнице АО СЈВОЈ, 10. октобар 1945.

инсистирају на формирању дома за јеврејску сирочад.¹² Привремено Дечије прихватилиште основано је у августу 1945. У септембру исте године прихватилиште је претворено у Дечији дом за ратну сирочад. Првих осморо питомаца дома била су деца која су се по окончању рата вратила из логора Берген-Белзен.¹³ До половине 1946. године, као последица спровођења акције проналажења и прикупљања јеврејске ратне сирочади на територији Југославије, број питомаца дома порастао је на деветнаесторо.¹⁴

Упоредо са настојањем да се за ратну сирочад обезбеде што бољи услови за живот у послератној Југославији, вођени су и интензивни преговори о могућности њиховог циљаног исељавања у Палестину. Непосредно по завршетку рата, југословенски Јевреји насељени на територији британског мандатног подручја иницирали су емиграцију својих малолетних рођака који су током Холокауста остали без родитеља.

Почетком марта 1946. године Фридриху Попсу, председнику Савеза, обратио се Ханс Бејт (Hans Beyth), извршни директор Бироа за имиграцију деце и омладине (Child and Youth Immigration Bureau) при Јеврејској агенцији (Jewish Agency).¹⁵ Бејт је од Савеза, у име организације Алија Ханоар,¹⁶ тражио прецизне податке о броју деце старости до седамнаест година, односно броју штићеника Дечијег

12 О раду Дечијег дома видети опширно: Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, 209-217.

13 Ових осморо је највероватније било део групе од тринаесторо деце, старе између 3 и 12 година, која је стигла у Београд непосредно пред Јом Кипур (17. септембар) 1945. године, АЈИМ, п. к. 781 (Архив Перера 2-3), Записник VII седнице АО СЈВОЈ, 19. септембар 1945.

14 Ари Керканен наводи да је, непосредно по завршетку Другог светског рата, у Дому било смештено чак шездесеторо деце, мада не и тачан тренутак на који се овај податак односи. Видети: Ari Kerkkänen, *Yugoslav Jewry: Aspects of post-World War II and post-Yugoslav developments*, (Helsinki: Societas Orientalis Fennica, 2001), 57.

15 АЈИМ, Ал. 1951-1952, п. к. 801 (Архив Перера 40), Писмо Ханса Бејта, 11. март 1946.

16 Организацију која ће се нешто касније претворити у *Алија Ханоар* (хебр. עליה חנואר - омладинска алија), основала је Реха Фрајер (Recha Freier), јануара 1933. у Берлину. До краја Другог светског рата, „Омладинска алија“ је успела да спаси неколико хиљада јеврејске деце, пребацујући их у Палестину, где су по завршетку основне школе похађала различите курсеве и образовне програме. Програм организације здушно је подржао и Светски јеврејски конгрес. Делатност Алије Ханоар настављена је и после рата, када је ова организација постала саставни део Јеврејске агенције. У новостворену државу Израел, у такозвана „омладинска села“, где је започињала њихова интеграција у израелско друштво, преба-

дома и оних смештених у хранитељске породице. Желео је да зна и да ли је Савез већ предузео конкретне кораке у смеру организовања исељавања сирочади у Палестину.¹⁷ Сачувани извори не пружају детаљнији увид у даљи ток преговора вођених између централне организације југословенских Јевреја и Бироа за имиграцију деце и омладине. До краја 1946. године идеја о циљаном исељавању сирочади из Југославије у Палестину извесно није реализована.¹⁸

Када је већ било јасно да преговори вођени са Јеврејском агенцијом неће дати жељене резултате, Савез је питање емиграције деце без родитеља покушао да реши у директној сарадњи са Удружењем југословенских исељеника у Палестини (Хитахдут Олеј).¹⁹ Мимо настојања да се јеврејској сирочади на овај начин изнова омогући да живе у оквирима породице, челници две организације руководили су се и финансијским аспектима преузимања одговорности за децу без родитеља у дужем временском периоду.²⁰ За буџет Савеза, који је после рата скоро у потпуности зависио од донација из иностранства,²¹ емиграција сирочади представљала је преко потребно растерећење. Начелни договор добио је формални карактер у мају 1946. године када је у посету Београду дошао представник Хитахдут Олеја Хилел Ливни.²²

И поред постојања различитих иницијатива, нема назнака да су у годинама непосредно по завршетку рата направљени било

цивана су угрожена јеврејска деца из преко двадесет земаља света. *History*, датум приступа 17. 2. 2017, <http://www.youthaliyah.org/about/history>

17 АЈИМ, Ал. 1951–1952, п. к. 801 (Архив Перера 40), Допис Jewish Agency for Palestine (Hans Beyth, acting Director, Child and Youth Immigration Bureau), Фридриху Попсу, председнику СЈВОЈ, 11. март 1946, 195/46.

18 АЈИМ, Ал. 1951–1952, п. к. 801 (Архив Перера 40), Допис Jewish Agency for Palestine (Hans Beyth, acting Director, Child and Youth Immigration Bureau), Фридриху Попсу, председнику СЈВОЈ, 2. август 1946.

19 АЈИМ, Ал. 1948, п. к. 820 (Архив Перера 2-3), Допис Хитахдут Олеј Југославије, Савезу јеврејских вероисповедних општина Југославије, април 1946.

20 Радовановић, „Исељење јеврејске деце из Југославије“, 165.

21 Опширно о финансирању јеврејске заједнице у Југославији после рата видети: Emil Kerenji, *Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia: Politics of Jewish Identity in a Socialist State, 1944–1974*, A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (History) in The University of Michigan 2008, 96–179, датум приступа 22. 1. 2017, <https://www.marxists.org/subject/jewish/jews-yugoslavia.pdf>. Перспектива коју нуди Керењи унеколико је специфична, пошто питање финансирања заједнице посматра у ширем контексту питања интеграције Јевреја у послератно југословенско друштво.

22 Радовановић, „Исељење јеврејске деце из Југославије“, 165.

какви конкретни кораци у смеру исељења деце без родитељског старања. Њихов ће статус остати формално нерешен све до почетка организоване емиграције у новостворену државу Израел. Питање није наново посебно разматрано. Чини се да је полазна претпоставка била да организовано исељавање из Југославије представља идеалан оквир за реализацију већ постојећих планова како Савеза тако и свих других заинтересованих страна. Управо из овог разлога се емиграције деце, мада је у питању извесно био крајње специфичан „процес унутар процеса“, тиче тек ограничен број докумената.

На седници Аутономног одбора за помоћ,²³ одржаној средином октобра 1948. године, најављено је да ће из Дечијег дома у оквирима првог таласа организоване емиграције за Израел кренути двадесет и петоро сирочади и изванредан број деце са једним родитељом.²⁴ Преостали штићеници Дома земљу су напустили у јуну 1949, после чега је ова институција формално престала да постоји.²⁵

У прикључивању јеврејске сирочади исељавању, кључну улогу одиграли су њихови рођаци у Израелу. У овом се смислу грубо може говорити о три врсте интеракције.²⁶ Деца без родитеља Југославију су углавном напустила са преживелим члановима својих породица. Одређен број деце остао је без родбине у послератној Југославији, али су их чланови породице чекали у Израелу. Коначно, мада је забележено свега неколико оваквих случајева, децу су рођаци у Југославији могли пријавити за исељење, а да при томе сами нису намеравали да напусте земљу.

Релативно мали број јеврејске сирочади Југославију је између 1948. и 1952. године напустио у оквиру посебно осмишљених, такозваних „дечијих транспорта“.²⁷ Ови транспорти су извесно

23 Аутономни одбор за помоћ формиран је почетком лета 1946. године, када су у Југославију стигли представници Светског јеврејског конгреса, односно JOINT-а, као једног од радних тела Савеза јеврејских вероисповедних општина. Аутономни одбор био је задужен за расподелу помоћи која је стизала из иностранства, налажење нових извора финансирања и представљање југословенске заједнице пред јеврејским организацијама у иностранству. Видети: Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, 117–118.

24 АЈИМ, п. к. 781 (Архив Перера 2-3), Записник LIV седнице АО СЈВОЈ, 14. октобар 1948.

25 Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, 216–217.

26 Радовановић, „Исељење јеврејске деце из Југославије“, 165–166.

27 Начин на који је термин „дечији транспорт“ употребљаван у спрези са организованом емиграцијом југословенских Јевреја у Израел, а који ће у даљем тексту бити детаљно образложен, не одговара оригиналном садржају овог пој-

чинио саставни део организоване емиграције, али сачувани документи пружају тек ограничен увид у њихову стварну функцију.²⁸ Како нису били физички одвојени од осталих исељеника, сва њихова специфичност лежи у административној процедури која је пратила прикључење деце организованом исељавању. Мада превасходно намењени сирочади и „полусирочади“ (деца чији је само један родитељ страдао током рата),²⁹ сачувана документа недвосмислено показују да су у оквирима „дечијих транспорта“ земљу могле напустити и целе породице.³⁰ Било каква претпоставка о њиховом затвореном карактеру стога је неодржива.

Како би се могло сагледати учешће јеврејске деце у организованој емиграцији из Југославије у Израел и на одговарајући начин приступити личним историјама учесника у овом процесу, исељавање је деконструисано и разматрано на три засебна, али међусобно повезана хоризонтална нивоа.³¹ Овим методолошким моделом деца

ма. Израз „дечији транспорт“ (нем. Kindertransport) односи се на спасилачке мисије које су британске власти спроводиле уочи почетка Другог светског рата. Британске власти прихватиле су 10.000, углавном јеврејске, деце до 17 година старости из Немачке, Аустрије, Чехословачке и слободног града Данцига (Гдањска). После такозване „Кристалне ноћи“, британске власти олакшале су имиграцију одређених категорија јеврејских избеглица, конкретно деце до 17 година, из Немачке и територија које су се налазиле под немачком управом. Евакуација деце вршена преко лука у Холандији, одакле су она стизала у Харвик на британској обали. Одатле су ишла у породице које су се добровољно пријавиле да их приме или пак у одговарајућа прихватиштва. Први „дечији транспорт“ у Енглеску је стигао 2. децембра 1938. године, док је последњи транспорт Немачку напустио на дан избијања Другог светског рата. О томе видети: Wolfgang Benz, „Emigration als Rettung und Trauma“, *Die Kindertransporte 1938/9*, (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 2003), 9–16.

28 На основу до датог тренутка познатих докумената, а ограничавајући се на први талас организованог исељавања, аутор је претпоставио да је суштинска сличност у употреби појма „дечији транспорт“ у предвечерје Другог светског рата и током организоване емиграције Јевреја из Југославије у Израел била далеко већа. Радовановић, „Исељење јеврејске деце из Југославије“, 165. Разматрањем ширег оквира исељавања ова првобитна претпоставка је оповргнута.

29 АЈИМ, Ал. 1949, п. к. 753, Допис АО при СЈВОЈ, Управи Дечијег дома ЈВО Београд, 17. март 1949.

30 АЈИМ, Ал. 1948, п. к. 907, Допис СЈОЈ, ЈВО Ријека, 2. децембар 1948.

31 О наведеном методолошком оквиру опширно видети: Milan Radovanović, „The State, the Organization and the Individual – A three-level Approach to Migration”,

су посматрана као засебна група, у склопу другог нивоа деконструкције.³² Са друге стране, личне историје малолетних лица која су напустила Југославију да би се населила у Палестини, односно Израелу припадају последњем, микроисторијском нивоу анализе.³³

Овај рад посвећен је сагледавању личних историја деце без родитеља која су Југославију напустила у првим годинама по завршетку Другог светског рата, односно у оквирима организованог исељавања. Као гранични феномен, који је у подједнакој мери саставни део два засебна нивоа деконструкције миграционог процеса, пример сирочади пружа увид у специфичност позиције појединца, али и у резултате настојања да се општи оквири процеса исељавања прилагоде потребама групе.

Највећи број извора релеватних за послератне миграције југословенских Јевреја настао је током рада Савеза јеврејских вероисповедних општина. При томе су, сасвим разумљиво, емигранти који су се уочи напуштања земље суочавали са специфичним проблемима завредели нешто већу пажњу централне организације југословенских Јевреја. Сразмерна малобројност деце, а посебно сирочади, која су организовано исељавана и специфични услови под којима су напустила земљу, унеколико су олакшали њихово издвајање из општих оквира процеса. У континуитету су, међутим, могле бити испраћене судбине само три малолетна исељеника.

Владо Заблудовски

Where is Civil Society in Central Europe heading to?, (Košice: Michael Vaško Press, 2015), 169-187.

- 32 Појам групе у оквирима предложеног методолошког модела може се посматрати као својеврсна комбинација дефиниције коју користи социологија (видети: Judy Gahagan, *Interpersonal and Group Behaviour*, (London: Methuen young Books, 1975), 100) и појма „мале групе“ каквим се служи психологија (Никола Рот, *Психологија група*, Изабрана дела, том IV, (Београд: Завод за издавање уџбеника, 2010), 52-53). Коначно, групе које су као такве учествовале у организованој емиграцији Јевреја из Југославије у Израел имале су две заједничке особине – немогућност да директно учествују у дефинисању организационог оквира исељавања и потребу да се основна процедура прикључивања емиграцији унеколико њима прилагоди.
- 33 Укратко о основама микроисторијског истраживања и „bottom up“ перспективе у сагледавању историје видети: Andrew Port, „History from Below, the History of Everyday Life, and Microhistory“, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, Volume 11 (2015), 108-113.

Неуспех Савеза јеврејских вероисповедних општина и Хитахдудт Олеј Југославије у настојању да ратној сирочади омогуће заједничку емиграцију непосредно по завршетку рата, навео је рођаке ове деце који су већ били насељени у Палестини да затраже индивидуалне дозволе за исељавање на територију британског мандата. Ни трагичне последице Холокауста нису навеле британске мандатне власти да у потпуности одустану од ограничавања имиграције Јевреја у Палестину, али се ипак делимично изашло у сусрет захтевима ционистичког покрета.³⁴ Крајем јануара 1946. године донета је одлука о додељивању 1.500 усељеничких виза европским Јеврејима на месечном нивоу.

Договор између Савеза јеврејских вероисповедних општина и Јеврејске агенције предвиђао је да ће југословенској заједници на годишњем нивоу бити додељено педесет сертификата за усељење.³⁵ Овај број је извесно био недовољан да намири потребе свих лица заинтересованих за емиграцију. При том први контингент од педесет сертификата, послат непосредно по ослобођењу Београда, због разрушених саобраћајница и отежаних услова транспорта никада није стигао. Јевреји из Југославије, у нади да ће жељени сертификат моћи да обезбеде посредством Хитахдудт Олеја, за помоћ су се у великом броју обратили рођацима у Палестини.³⁶ Саставни део ове основне динамике сачињавао је и процес индивидуалног исељавања јеврејске деце без родитеља у првим годинама непосредно по завршетку Другог светског рата.

Јуна 1946, Хитахдудт Олеј Југославије обратио се Армину Боровицу из Винковаца, распитујући се за судбину малолетног Владе Заблудовског.³⁷ Максо Боровиц, један од Арминових рођака, већ се налазио у Палестини, одакле је покренуо иницијативу да му се Заблудовски придружи. Пошто су сертификати за имиграцију били из-

34 Ovendale, *Britain, the United States*, 111–112.

35 Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, 307.

36 Видети, на пример: АЈИМ, Ал. 1950–1951, п. к. 801 (Архив Перера), Писмо Славка Вајса, СЈВОЈ-у, 22. август 1946; АЈИМ, Ал. 1950–1951, п. к. 801 (Архив Перера), Писмо Игњата Грина из Бача, Фридриху Попсу, 22. децембар 1946, Пов. бр. 776/46.

37 АЈИМ, Ал. 1951–1952, п. к. 801 (Архив Перера 40), Допис ХОЈ, Армину Боровицу из Винковаца, 24. јун 1946.

губљени,³⁸ представници Хитахдут Олеј заинтересованим странама су могли да понуде само уопштене гаранције помоћи.³⁹

Свесни да Заблудовски највероватније неће на редован начин моћи да се прикључи индивидуалној емиграцији, челници јеврејске вероисповедне општине у Винковцима обратили су се Савезу у нади да би индиректним путем ипак могли да му омогуће да напусти земљу.⁴⁰ Како је Максо Боровиц био добро познати активиста ционистичког покрета током међуратног периода, руководство винковачке општине сматрало је да би требало уложити посебан труд како би се његовом рођаку омогућило да напусти земљу.

Владо Заблудовски није био у прилици да се у Палестину упутује непосредно по завршетку рата. У новостворену државу Израел стигао је са првим таласом организоване емиграције, крајем 1948. године.⁴¹ Њега и извесну Наду Керпнер дочекао је и бригу о њима преузео Максо Боровиц, на чије је инсистирање првобитно и покренуто питање исељења.⁴²

Бланка Пинто

Међу невеликим бројем малолетних емиграната чија се судбина у оквирима организованог исељавања из Југославије у Израел може испратити у континуитету, два случаја посебно јасно показују колико су општи оквири процеса били у супротности са његовом суштинском дифузношћу и хетерогеношћу. Дословна индивидуализација процедуре која је пратила емиграцију извесно није била могућа, али чак и у стандардизованом контексту, доживљај сваког појединца био је суштински јединствен. При томе би требало истаћи да су два исељеника чије ће личне историје бити разматране земљу покушала да напусти са последњим, уједно и далеко најмалобројнијим таласом организоване емиграције. Челници Савеза су у так-

38 Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, 307.

39 АЈИМ, Ал. 1951-1952, п. к. 801 (Архив Перера 40), Допис ХОЈ, Армину Боровицу из Винковаца, 24. јун 1946.

40 АЈИМ, Ал. 1951-1952, п. к. 801 (Архив Перера 40), Допис ЈВО Винковци, СЈВОЈ-у, 22. јул 1946, Пов. бр. 493/46.

41 АЈИМ, Ал. 1948, п. к. 1288, Списак исељеника за Израел XII 1948 – I 1949.

42 Радовановић, „Исељење јеврејске деце из Југославије”, 165. У изворима је наведено да ће бригу о малолетним лицима у Израелу, у својству старатеља, преузети извесни Хоровиц. Може се, међутим, поћи од претпоставке да је у питању грешка у куцању.

вим околностима били у могућности да посвете далеко већу пажњу сваком исељенику. Са друге стране, због малобројности исељеника мора се унеколико опрезније приступити екстраполацији закључака донетих на основу управо ових примера на ниво процеса организоване емиграције у целини.

Уочи петог таласа исељавања Јевреја, који ће Југославију напустити октобра 1952, Савезу се обратила Бланка Пинто, петнаестогодишња радница фабрике сапуна у Осијеку.⁴³ Док су њени родитељи и ближа родбина током Другог светског страдали у логору Ђаково, Бланка је пуштена на изричито инсистирање локалне јеврејске вероисповедне општине. До краја рата и непосредно по његовом завршетку била је смештена у хранитељску породицу, након чега је, у договору са челницима ЈВО Осијек, постала питомац Дечијег дома у Београду.

Пошто је неколико месеци провела у дому, Бланку Пинто је из Београда у Вршац одвео неименовани појединац који се представио као њен ујак и због тога био именован за њеног старатеља.⁴⁴ Током следећих месеци трпела је константно злостављање, да би коначно некако побегла из Вршца и вратила се у Осијек. Смештена је у исту хранитељску породицу којој је додељена и непосредно по окончању рата. Како се чланови ове породице према Пинтовој више нису односили као раније, преселила се у локални Научнички дом, где је живела са девојкама избеглим из Грчке.⁴⁵ Преживљене трауме у одређеној мери су нарушиле њено ментално здравље,⁴⁶ али је ипак успела да пронађе посао у осијечкој фабрици сапуна. Стекавши углед вредне и способне раднице, у фабрици се задржала све до 1952. године.

Савезу се Бланка Пинто обратила у нади да ће централна организација југословенских Јевреја покрити трошкове њеног прикључења петом таласу масовног исељавања. Због њеног оскудног материјалног стања, молбу Пинтове здушно је подржала и ЈВО Осијек.⁴⁷ Како је била једина чланица локалне заједнице која се пријавила за последњи талас масовне емиграције, осијечка општина је покренула

43 АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Допис Пинто Бланке, Главној комисији за исељење при СЈВОЈ, 29. мај 1952.

44 Исто.

45 Опширно о грчкој деци која су после рата пребегла у Југославију видети: Milan Ristović, *Dug povratak kući: deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji: 1948–1960*, (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 1998).

46 АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Пинто Бланка, 24. јун 1952, Пов. бр. 1195/52.

47 АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Допис ЈВО Осијек, СЈВОЈ-у, 16. јул 1952.

акцију прикупљања материјалне помоћи. Челницима Савеза су уз то предложили да се заложе код Хитахдут Олеја и Хистадрута⁴⁸ те младој исељеници пронађу одговарајући посао.⁴⁹ Требало је на овај начин предупредити негативан развој догађаја какав је уследио пошто је Пинтова повучена из Дечијег дома у Београду. У овом је смислу ЈВО Осиек од Савеза чак затражио мишљење о томе да ли би поднету пријаву уопште требало уважити. Локална заједница и Савез коначно су се сложили⁵⁰ и у септембру 1952. године прихватили пријаву Бланке Пинто за прикључење последњем таласу организоване емиграције.⁵¹

Свега неколико дана пошто је од Министарства унутрашњих послова Југославије добила дозволу за исељење у Израел,⁵² челници осиејечке општине обавестили су Савез да се Бланка Пинто вратила некадашњој хранитељској породици.⁵³ Када је престала да долази до општине, па чак и да се њеним челницима јавља на улици, Савез је поништио дозволу за исељење. Тачне околности овако неочекиваног расплета остају нејасне.

Случај Бланке Пинто по неколико основа искаче из унапред дефинисах правила која су поштована приликом прикључивања малолетних лица организованог емиграцији из Југославије у Израел. Како после рата није имала живих рођака, Пинтова је, у суштини, требало да се исели под окриљем Савеза или Хитахдут Олеја, а у сарадњи са Алијом Ханоар. Међутим, чини се да је петнаестогодишњакиња емиграцији требало да се прикључи као еманциповани малолетник, под потпуно истим условима као остали исељеници. Сачувани извори ову претпоставку ипак не потврђују изричито.

48 ХаХистадрут ХаКлалит шел ХаОвдим Б'Ерец Јисраел (хеб. תילכה תורדתסה. לש חיללכה תורדתסה - Генерална организација радника у Израелу), познатија под именом Хистадрут, јесте унија синдиката у Израелу. Организацију је основао Давид Бен Гурион у децембру 1920. да би временом постала једна од најутицајнијих институција самосталне државе Израел.

49 АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Пинто Бланка, 24. јун 1952, Пов. бр. 1195/52.

50 АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Допис СЈВОЈ, ЈВО Осиек, 30. јун 1952, Пов. бр. 1135/52.

51 АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Допис СЈВОЈ, ЈВО Осиек, 26. септембар 1952, Пов. бр. 1881/52.

52 Исто.

53 АЈИМ, Ал. 1951-1952, п. к. 801 (Архив Перера 40), Допис ЈВО Осиек, СЈВОЈ-у, 1. октобар 1952, Пов. бр. 1929/52.

Бенвенида Бахар

Исак Асуз, рабин из Тел Авива, обратио се Савезу јеврејских вероисповедних општина Југославије уочи четвртог таласа организованог исељавања, распитујући се за судбину своје малолетне унучке Бенвениде Бахар.⁵⁴ Асузова сестра Сара живела је пре рата у Скопљу са својим супругом, свештеником Моше Бахар Ароном, и троје деце. Сарин син Аврам у предвечерје рата сарађивао је са извесним Александром Тодоровим. Тодоров ће од сигурне смрти у Холокаусту спасити Аврамову ћерку Бенвениду.⁵⁵ Како се девојчици по завршетку рата изгубио сваки траг, Исак Асуз се Савезу обратио желећи да сазна где је, те да је усвоји и доведе себи у Израел.⁵⁶

Према подацима којима је Савез у датом тренутку располагао, Александар Тодоров се после рата настанио у Риједи, те је упућен допис локалној заједници.⁵⁷ Како је Тодоров у међувремену послат на одслужење затворске казне, бригу о Бенвениди је преузела његова супруга Блага. Са новом старатељком, девојчица се настанила у Опатији. Савез је челнике општине у Риједи замолио да ступе у контакт са Бенвенидом и утврде да ли се још увек сећа својих родитеља, односно да ли се осећа делом јеврејске заједнице. Од ријечке општине стигла је информација да је Блага Тодорова, заједно са девојчицом, Опатију напустила крајем фебруара 1951. године и вратила се у Скопље.⁵⁸ Молба Савеза стога је преусмерена на скопску заједницу.

Пошто су коначно ступили у контакт са старатељком малолетне Бенвениде Бахар, представници Савеза утврдили су да девојчица није свесна свог порекла.⁵⁹ Упитана да ли би изашла у сусрет жељи Исака Асуза и Бенвениду препустила старању њеног деде, Блага Тодорова је рекла да ће се девојчице одрећи само уколико је надлежне државне власти на то буду приморале. Уз оцену да би било какво накнадно сазнање о трагичној судбини њених родитеља за Бенвениду „значило пропаст“,⁶⁰ одбила је да на било који начин по-

54 АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Допис СЈВОЈ, ЈВО Скопље, 20. јануар 1951, Пов. бр. 133/51.

55 АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Допис ЈВО Скопље, СЈВОЈ-у, 3. јун 1952, Пов. бр. 1002/52.

56 АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Допис СЈВОЈ, ЈВО Скопље, 20. јануар 1951, Пов. бр. 133/51.

57 АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Допис СЈВОЈ, ЈВО Ријека, 8. фебруар 1951, Пов. бр. 254/51.

58 АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Допис СЈВОЈ, ЈВО Скопље, 5. март 1951, Пов. бр. 363/51.

59 АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Допис СЈВОЈ, Исаку Асузу из Тел Авива, 5. април 1951.

60 Исто.

средује у комуникацији Савеза са њом. Пошто је овакав расплет ситуације саопштен Исаку Асузу, челници Савеза су оставили заинтересованим странама да самостално реше питање евентуалног прикључења Бенвениде Бахар организованој емиграцији у Израел.⁶¹ Централна организација југословенских Јевреја номинално се повукла из улоге посредника и одрекла положаја надлежне институције у овом спору. Сплет објективних околности онемогућио је, међутим, да ова одлука макар и начелно заживи.

Свега два месеца после формалног повлачења, јеврејска вероисповедна општина у Скопљу обратила се Савезу са новим сазнањима о случају Бенвениде Бахар.⁶² Девојчица се појавила у просторијама скопске општине и челницима заједнице саопштила да је адоптивни родитељи злостављају, те да жели што пре да напусти домаћинство брачног пара Тодоров и придружи се Исаку Асузу у Израелу.⁶³ У тренуцима када је припреман четврти талас организоване емиграције из Југославије у Израел, Бахарова је имала свега четрнаест година и била законитим путем усвојена. Челници општине у Скопљу стога су најпре морали да се обрате надлежним институцијама. Постављало се питање да ли дете, у датим околностима, уопште може бити одузето од адоптивних родитеља и прикључено организованом исељавању у Израел.⁶⁴

Савез је првобитно одбацио могућност да малолетно лице напусти земљу без пристанка старатеља. Када су се појавиле информације о злостављању, скопској општини је наложено да ове наводе провери и, уколико се покажу тачним, покрене поступак за по-

61 На допис Савеза о томе где се налази његова унука и констатацију да њени адоптивни родитељи одбијају да је препусте његовом старању, Исак Асуз није одговорио. Сходно томе је изостала и реакција на предлог Савеза да у директној комуникацији са брачним паром Тодоров реши питање будућег старатеља малолетне Бенвениде Бахар. АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Допис СЈВОЈ, ЈВО Скопље, 4. јун 1952, Пов. бр. 1002/52.

62 АЈИМ, Ал. 1953, п. к. 754, Допис ЈВО Скопље, СЈВОЈ-у, 3. јун 1952, Пов. бр. 1002/52.

63 Како је изричито наведено у допису ЈВО Скопље упућеном Савезу, Бенвенида Бахар је „категорички плачући изјавила да не жели више остати у тој кући и да је спасемо како год знамо (руководство ЈВО Скопље – прим. М. Р)“. Исто.

64 Локални адвокат саветовао је руководство јеврејске вероисповедне општине у Скопљу да покуша брачни пар Тодоров да наведе да се добровољно одрекну старатељства над Бенвенидом Бахар у корист Исака Асуза. Свако посредовање надлежних државних власти у том би случају било у потпуности избегнуто. Исто.

ништавање усвајања.⁶⁵ До коначног разрешења читавог случаја, о девојцици би бригу преузела локална јеврејска заједница. Како поступак поништавања усвајања није могао бити окончан до поласка последњег таласа организоване емиграције, скопска општина је поново званичним путем од брачног пара Тодоров затражила да девојчицу препусте њеним рођацима у Израелу. Пошто Бенвенида Бахар није била међу исељеницима који су Југославију напустили октобра 1952. године,⁶⁶ може се поћи од претпоставке да ова молба није уродила плодом. Расположиви извори не пружају никакве податке о њеној даљој судбини.

Закључак

Разматране у контекстима ужег, индивидуалног и масовног исељавања, односно општег оквира миграције Јевреја из Југославије у Палестину, а затим Израел, три овде издвојене личне историје у различитој се мери уклапају или одударају од општих карактеристика процеса чији су саставни део биле. Пример Владе Заблудовског, мада је у питању једини малолетни исељеник из периода непосредно по завршетку рата чију судбину сачувани документи одговарајуће прате, може се сматрати сасвим типичним. Са друге стране, околности под којима су Бланка Пинто и Бенвенида Бахар покушавале да се прикључе организованом исељавању биле су јединствене у сваком смислу те речи. Чињеница да ниједно од ова три лица није успело да земљу напусти у оквирима ужег миграционог контекста коме су припадала, њихове примере повезује на јединствен начин.

У тренуцима када су Савез јеврејских вероисповедних општина и Хитахдут Олеј тек разматрали могућност циљаног исељавања ратне сирочади из Југославије у Палестину, заједница је већ активно радила на реализацији ове идеје. Међу малобројним југословенским исељеницима који су у првим послератним годинама успели да легалним путем стигну до територије британског мандатног под-

65 Челницима јеврејске вероисповедне општине у Скопљу при томе је саветовано да, у циљу поништавања усвајања, посебно нагласе да се Александар Тодоров, адоптивни отац Бенвениде Бахар, већ налази на одслужењу затворске казне. Исто.

66 АЈИМ, Ал. 1951–1952, п. к. 801 (Архив Перера 40), Списак пријављених лица за пето групно исељење, јул 1952.

ручја на Блиском истоку требало је да буде и одређен број деце без родитеља. Као што је индивидуална емиграција послератног периода представљала својеврсни увод у организовано исељавање, тако се и мали број сирочади који се у Палестину упутио између 1945. и 1948. мора посматрати као увод у њихово систематско исељавање у Израел. Пример Владе Заблудовског, који је био пријављен за индивидуално исељење, да би земљу напустио са првим таласом организоване емиграције, демонстрира везу која је постојала између две фазе миграционог процеса који је југословенске Јевреје водио на Блиски исток.

Општи оквир организоване емиграције требало је да олакша реализацију идеје међународних, односно организација југословенских Јевреја, о циљаном исељавању деце без родитеља у Израел. Мада је прикључење сирочади масовној емиграцији посматрано као идеално решење питања покренутог непосредно по завршетку рата, чак ни потпуна посвећеност свих укључених страна није значила да ће исељење сваког детета које је током рата остало без родитељског старања бити успешно приведено крају. Примери Бланке Пинто и Бенвениде Бахар можда и најбоље показују колико су начелна решења била непримењива у јединственим околностима под којима су јеврејска сирочад напустила Југославију, односно колико је делање појединаца тежило да негира сваки унапред осмишљени оквир процеса. Мада је оваква улога индивидуалног исељеника карактеристична за процес организоване емиграције у целини, чини се да је у овом контексту, а услед безусловне жеље челника Савеза да се помогне ратној сирочади, посебно јасно дошла до изражаја.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив јеврејског историјског музеја: Алија 1948; Ал. 1948-1951; Ал. 1949; Ал. 1950-1951; Ал. 1951-1952, Ал. 1953; 781 - Архив Перера 2-3.

Литература

- Alfassi, Itzhak. *Immigration and Settlement*. Jerusalem: Keter Publishing House, 1973.

- Benz, Wolfgang. „Emigration als Rettung und Trauma“. *Die Kindertransporte 1938/9. Rettung und Integration*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 2003, 9–16.
- Gahagan, Judy. *Interpersonal and Group Behaviour*. London: Methuen young Books, 1975.
- Ivanković, Mladenka. *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952). Kraj ili novi početak*. Beograd: Institut za noviju istoriju, 2009.
- Kerenji, Emil. *Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia: Politics of Jewish Identity in a Socialist State, 1944–1974*. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (History) in The University of Michigan 2008. Датум приступа 22. 1. 2017. <https://www.marxists.org/subject/jewish/jews-yugoslavia.pdf>
- Kerckänen, Ari. *Yugoslav Jewry: Aspects of post-World War II and post-Yugoslav developments*. Helsinki: Societas Orientalis Fennica, 2001.
- Neumann, Shoshana. *Aliyah to Israel: Immigration under Conditions of Adversity*. Bonn: Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit, 1999.
- Ovendale, Richie. *Britain, the United States and the end of the Palestine mandate (1942–1948)*. Woodbridge-Wolfboro: Royal Historical Society, 1989.
- Port, Andrew. „History from Below, the History of Everyday Life, and Microhistory“. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, Volume 11 (2015), 108–113.
- Радовановић, Милан. „Исељење јеврејске деце из Југославије у Израел 1948/9“. *Наша прошлост* 14 (2013), 161–170.
- Радовановић, Милан. „Поједини статистички аспекти организованог исељавања Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)“. *Годишњак за друштвену историју* 2 (2015), 53–81.
- Radovanović, Milan. „The State, the Organization and the Individual – A three-level Approach to Migration“. *Where is Civil Society in Central Europe heading to?*, 169–187. Košice: Michael Vaško Press, 2015.
- Ristović, Milan. *Dug povratak kući: deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji: 1948–1960*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 1998.
- Рот, Никола. *Психологија група*, Изабрана дела, том IV. Београд: Завод за издавање уџбеника, 2010.
- *History*. Датум приступа 17. 2. 2017. <http://www.youthaliyah.org/about/history>
- „The Declaration of the Establishment of the State of Israel, May 14, 1948“. Датум приступа 12. 7. 2016. <http://www.mfa.gov.il/mfa/fo->

reignpolicy/peace/guide/pages/declaration%20of%20establishment%20of%20state%20of%20israel.aspx

- „The British White Paper of 1939“. Датум приступа 4. 8. 2016. http://avalon.law.yale.edu/20th_century/brwh1939.asp

Summary

Milan Radovanović

Emigration of Jewish Children from Yugoslavia to Israel (1948–1952) – Three Personal Histories

Abstract: This paper deals with specific aspects of the emigration of Jewish children from post-war Yugoslavia to Palestine and, after 1948, to the newly established state of Israel. The attention is primarily focused on the minors who were left without parental care during the war. Based on the personal histories of three emigrants, one who tried to leave Yugoslavia immediately after the end of the war and two who applied for organized emigration, this paper studies the general framework of the two separate phases of the migration process and their interdependence. General solutions were modified to meet individual needs of emigrants. The paper is written on the basis of the material of the Archive of the Jewish Historical Museum in Belgrade.

Key words: emigration, Jews, Yugoslavia, Israel, children, personal history

This paper deals with specific aspects of the emigration of Jewish children from post-war Yugoslavia to Palestine and, after the proclamation of an independent state in 1948, to Israel. Although it deals with the migration of minors in general, the main focus lies on the children orphaned by the Holocaust. In order to appropriately analyse the migration process the “Three-Level” method was applied. The emigration of children, and their personal histories, were viewed as a phenomenon between the second (collective and group) and third (individual) level and were analysed accordingly. Personal histories were confronted with the general context to allow a better understanding of the position of children within the complex circumstances of mass migration and the way the individuals perceived this complex process. Vlado Zabudovski originally intended to leave Yugoslavia in 1946, but ended up taking part in the first wave of organized emigration to Israel instead. His example

demonstrates a direct link between the individual emigration of Jews from Yugoslavia to Palestine within the first post war years and mass emigration that followed between 1948 and 1952. The examples of Benvenida Bahar and Blanka Pinto best demonstrate how the proposed organizational framework of mass emigration was modified to meet the needs of individuals.

ИСТОРИОГРАФИЈА
Historiography

Оригинални научни рад

Примљен: 25. 1. 2017.

Прихваћен: 12. 6. 2017.

Тодор КУЉИЋ
Филозофски факултет, Београд
todorunbg@ptt.rs

Појмовна историја – извори, теорија и критике –

Апстракт: У овом раду су приказани идејни извори појмовне историје, теорија појмовне историје и њене критике. Највише пажње је посвећено њеном оснивачу немачком историчару Рајнхарту Козелеку. Размотрена је његова теза да плуралну историју треба писати са становишта које је такође плурално и његов рефлексивни историзам близак конструктивизму и релативизму. Приказане су и неке критике Козелека. Упркос критикама, појмовна историја је као научна дисциплина подстакла лингвистички заокрет у историјским истраживањима, истакла важност херменеутичког истраживања смисла и продуктивно сажимајући прошлост мање или више поуздано редуковала сложеност дешавања у њој.

Кључне речи: појмовна историја, појам, дискурс, Рајнхарт Козелек, рефлексивни историзам

Човек је биће надарено језиком и живи у групи која има властите интересе. Обе чињенице одређују његов однос према прошлости: прошлост се дефинише семантичким категоријама и тумачи у складу са групним интересима. Слика прошлости није непроменљива него је у перманентној промени и увек је зависна и од језика и од интереса. Појмовна историја истиче прве чиниоце, а социјална историја друге, али се обе дисциплине прожимају и допуњавају.

Истраживачкополитички гледано, појмовна историја, која се бави променама значења важних појмова у мисли о друштву, настала је као алтернатива „великим причама“ и то пре свега у идиографској и херменеутичкој традицији разумевања смисла и намера историјских актера, а затим и у склопу објашњења друштвених услова промена значења појмова. Историјска семантика је аутентични контекст појмовне историје, али не као гола лексиколошка пракса лишена теоријске позадине. Појмовна историја истражује важне планске промене друштвенонаучних и идејнополитичких термина, а оне су, по правилу, повезане са променама свакодневног језика. Реч је о релативној самосталности, али и о повезаности научног и свакодневног језика и о чиниоцима посредовања између ове две семантике. Истражује се спонтана засићеност старим језиком, али и планско стварање новог. Ови приоритети су повезани са трагањем за центрима политичке и семантичке моћи. Од самих зачетака новог приступа прошлости лагано је сазрела сагласност да нема чисте појмовне историје него да је она само једна од могућности употребе историјске семантике, сплетена са идејном историјом и метафорологијом.¹ Нова дисциплина се одмах приближила историјској епистемологији, а потом и историји културног памћења. Настала је као помоћна историјска дисциплина, али је увек била склона интердисциплинарности и методској експанзији. Премда су непрегледна сећања сређена појмовима везивана за место и за време, увек је анализу пратила рефлексивна опомена да тумачење прошлости није завршено јер слику историје стално модификују нова искуства и нова очекивања. Појмови су сажимали искуство и разликовали важну од споредне прошлости. Рана историографија је била хронологија дешавања, али су у позадини нарације биле општије вредности, осе опојмљавања ране друштвене непрегледности.

Зачеци

Иако је на неки начин била латентно присутна још у антици, ипак се о томе шта појмовна историја није може прецизније говорити тек од њеног скорашњег конституисања у 20. веку. Најпре треба рећи да се код ове верзије историје не ради само о етимологији и

---

1 Ernst Müller, Falko Schmieder, *Begriffsgeschichte und historische Semantik – Ein kritisches Kompendium* (Frankfurt: Suhrkamp, 2016), датум приступа 2. 12. 2016. <https://books.google?isbn=351873850X>

генеалогички појмова нити о уобичајеном ширем лексикону појмова. Није реч ни о редукованој догађајној историји, као ни о дијалектички згуснутим компонентама социјалне историје. Просто речено, више се ради о новом алату за проучавање друштвеноинтегративне улоге прошлости, али оне прошлости која је згуснута у важном кључном појму који повезује ширу мрежу сродних појмова, односно о историји употребе појмова који правдају или критикују моћ. Реч је о једном аспекту оне рефлексивне историје коју је још Хегел дефинисао у уводу *Филозофије историје*, а у чијем је средишту појам који уоквирује догађај апстракцијом, али при томе не нарушава веродостојност догађаја. Ради се о историји идеја и проблема згуснутих у водећим појмовима. Зашто баш појмовима? Зато што се дух времена не исказује само у бљештавим збивањима него и у сувој обради истих догађања, а оквир обраде јесу управо појмови. Дакле, не преко важних датума и преломних догађаја него се преко појмова, мисаоних категорија које уопштавају и истичу суштину разнородних појава, редукује и објашњава сложеност прошлости, она повезује са садашњицом, али се и намеће корисна прошлост. Свест о вишефункционалности појмова не сме никада да се изгуби из вида, па је и отуда нужно истраживање друштвенополитичког контекста као узрока померања значења основних појмова. У ширем склопу настанка важних појмова треба распознавати различите интересе који искривљавају знање. Социологија сазнања је врло значајна у овом поступку размађивања употребе појмова јер се током историје мењају владајуће групе и смењују разни интереси који обликују хегемону друштвеноинтегративно знање. Ово знање се може пратити приказом главних садржаја идеологија које се смењују, али и праћењем само једног њиховог кључног сегмента, појма који сажима њену визију пожељног друштва и слику јавног непријатеља. Поуздани одабир важних појмова из друштвеноинтегративне мисли, а у којој се прожимају мисао о друштву и идеологија, и праћење промена значења ових појмова кроз време јесте задатак појмовне историје. Носећим појмовима мења се обим, садржај и вредновање, а тиме не само сазнајни домаћај него и вансазнајна улога (револуција се из астрономског контекста Коперника помера у социјални склоп Робеспјера и Маркса). Процес измене значења појма није условљен само другачијом природом и усложњавањем све развијенијих друштава и њихове организације, чему је ваљало прилагодити аналитичку функцију појма, него још више од тога напором за прилагођавањем појма визији друштва коју

треба наметнути. Да значења појмова нису више обликовала нова очекивања него нова искуства, појмовна историја би се могла свести на лексикон једнозначних одредница.

Али није тако. Већ из реченог се види да је историјски појам више од логичке категорије са јасним садржајем и прецизним обимом. За разлику од научних појмова који су једнозначни, историјски појам има више значења и то у разним контекстима. Није реч о прецизној него о растегљивој и прилагодљивој мисаоној категорији. Већа значења и контекста није увек јасна јер се плански замагљава разним ирационалним наслагама (магијским, верским, расним, националистичким).

У сазнајном погледу појмовна историја настоји да сложеност прошлости згусне и редукује на апстракцију, на појам, а да при томе не потцени непоновљивост дешавања. Како избећи опширност која замара и како оно важно што би се расплинуло у забраву учврстити спонама апстракције, појма? Овај проблем је отворио Хегел у уводу *Филозофије историје* разматрајући природу рефлексивне историје,² а потоњи појмовни историчари су исти напор даље осмишљавали. Отуда је можда боље рећи да је Хегел деда појмовне историје, а Козелек (Koselleck) њен отац. И то не само зато што је први користио наведену синтагму. Појмовна историја у ширем друштвенонаучном смислу систематизовања знања има традицију и пре Хегела, још од првих енциклопедија филозофских појмова. Али сам израз је први користио Хегел у *Филозофији историје* када је говорио о „појамној повијести као врсти рефлектиране повијести” која је „прелаз на филозофску свјетску повијест”.³ Важнија је његова опаска да је у „повијести која рефлектира” реч о обрађивању историјске грађе „до које обрађивач долази својим духом, који је различит од духа садржаја”.⁴ Овде је већ наговештена променљивост појма новим контекстом. Али се овај ипак не релативизује. Ту се збивања, пише Хегел, скраћују апстракцијама, „не просто у томе смислу да ваља изоставити догађаје и акције, него у другом смислу да мисао остане најмоћнији епитоматор”.⁵ Другим речима, мисаона активност епитоматора чини изводе из већег дела уз помоћ појмова. На пример да опис конкретног судара војски није уоквирен општим појмом битке, тешко

2 Георг Фридрих Хегел, *Филозофија повијести*, (Загреб: Култура, 1951), 21–64.

3 *Исто*, 26.

4 *Исто*, 23.

5 *Исто*, 24.

би се савременом читаоцу дочарала прошлост. Није тешко уочити да је продор појмова у историографију још тешње повезао прошлост са садашњицом и ублажио историцистичко истицање непоновљивости дешавања.

Козелекове појмовне историје

Да је историја увек плурална, било је полазиште оснивача појмовне историје, немачког историчара Рајнхарта Козелека (1923–2006). Козелекова мисао се пружала од семантике до филозофије политике, као веза ових дисциплина којима је заједничко проблематизовање основних појмова политике. Мисао о прошлости сваког доба има своје хегемоне појмове, а анализа језика је интегрални део сваког социолошкоисторијског истраживања. Политички појмови имају своју семантику, примену и употребу, сазнајну и друштвеноинтегративну улогу. Појмови су рефлексивна и саморефлексивна доба којима историја своје изазове дефинише и покушава да реши. Без анализе ових појмова историја се не може искусити, излагати нити тумачити. Овде би требало критички размотрити појмовноисторијску страну Козелекове теорије историје.

Пре тога треба поменути неке податке из његове биографије. Рођен је у Герлицу, на самој граници са Пољском 1923. у образованој грађанској породици. Отац му је био историчар и припадник нацистичких јуришних одреда, а Рајнхарт је био члан Хитлерове омладине. Као деветнаестогодишњак се добровољно пријавио у Вермахт и стигао на фронт код Кијева већ 1941. године. Од 1942. је био у Француској,⁶ а на крају рата 1945. доспео је у руско заробљеништво и 15 месеци провео у Казахстану. Оба брата су му страдала у рату. Говорио је да га је искуство из рата подстакло да студира историју и да постане одбојан према патосу нације, хероизма и домовине, али и да посумња у напредак.⁷ После рата је студирао историју и филозофију и био под утицајем Хајдегерове историје бића, Карла Шмита (Schmitt), Гадамера (Gadamer) и Алфреда Вебера (Weber). Са Шмитом је водио преписку и посећивао га у његовом кућном изгнанству у Плетенбергу. Шмит му је био важан узор. Припадао је скептичној генера-

6 Niklas Olsen, *History in the Plural: An Introduction to the Work of R. Koselleck*, (New York: Berghahn Books, 2012), 12, датум приступа 5. 12. 2016, <https://books.google.rs/books?isbn=0857452959>

7 Olsen, *History in the Plural*, 13.

цији изашлој из рата која се по Хелмуту Шелском (Schelsky) разочарала у политику и идеологију и имала два крила: старије, учеснике у рату рођене почетком 20-их, и млађе Flakhelfere (помагаче у противавионској артиљерији), рођене крајем исте деценије (Х. Mommsen, W. Mommsen, Н. U. Wehler, G. Ritter). Први су се борили у рату ван Немачке, а други су искусили само бомбардовање и хаос у земљи. За оба крила скептичне генерације (која обухвата рођене између 1922. и 1933) слом нацизма је био прекретница и формативна тачка развоја, а задатак је био истражити идејне изворе немачке катастрофе.⁸ Пuteви трагања су били различити: старији, којима је припадао Козелек, због пораза су сумњали у могућност напретка, за разлику од млађих који су били жешћи критичари пута у катастрофу и веровали у напредак. Ови последњи, леви либерали, у својим радовима су истицали немачки *Sonderweg*, али у негативном смислу. Хабермас је Козелека називао конзервативцем, а Олсен либералним конзервативцем.⁹ Треба поменути да је Козелек преузео од Карла Шмита идеју да поражени пишу плоднију историју од победника зато што покушавајући да прераде негативно искуство развијају нови методолошки апарат и ново виђење историје. Олсен додаје да је Козелека управо Шмит усмерио у правцу критике сваког патоса и утопије политичких појмова.¹⁰ Једва да је потребно додати да није посреди било само разочарање у нацизам него и примордијални антикомунизам конзервативаца. Гадамер је Козелеку помогао да семантику укључи у историју, а Хајдегер (Heidegger) да осмисли историју у плуралу.¹¹ Властити плурализам је сматрао антитезом утопизму и релативизму. Након рата је био политички уздржан чак и у познатој свађи немачких историчара (*Historikerstreit*) 1985/86.¹² У интервјуу датом годину дана пред смрт¹³ Козелек је тврдио да је Аушвиц за њега био изненађење о коме није ништа знао за време рата. Тек када су га заробили Руси, каже, сазнао је за Аушвиц. За њега лично 8. мај није био Дан победе него почетак ропства код Руса. А ни за Немце, како је при-

8 Исто, 15.

9 Исто, 16.

10 Исто, 25-26.

11 Исто, 29.

12 Karlheinz Weissman, „Den Fortschritt hat er in Verruf gebracht“, *Junge Freiheit*, 10. 2. 2006.

13 Christian Esch, „Der Historiker R. Kosseleck über die Erinnerung an den Krieg, sein Ende und seine Toten“, *Berliner Zeitung*, 7. 5. 2005.

знао, овај датум не може бити ослобођење јер они нису били жртве него починиоци злочина.

Вероватно није случајна веза између разноврсног животног искуства и аналитичког оквира Козелековог дела које је комбинација садржаја опречних струја. При томе и самовиђење писца треба узети у обзир. Козелек је властиту мисао називао теоријски рефлексивним историзмом¹⁴ и упозоравао да о историји треба говорити изван утопије. Био је убеђен да је немачка историја због свог федерализма увек била истовремено пренационална и посленационална.¹⁵ Докторат „Критика и криза“ је 1954. писао под снажним утицајем Карла Шмита (иако му Шмит због сарадње са нацизмом није могао бити формално ментор) и Гадамеровог херменеутичког тумачења Дилтаја.¹⁶ Уз речене утицаје у његовим књигама које се баве појмовном историјом,¹⁷ упадљива је и дијалектичка категорија Ернста Блоха (Bloch) о истовремености неистовременог.¹⁸ Ова категорија је важна иако је на разне начине коришћена. За Блоха је истовременост неистовременог била додатни образац за објашњење фашизма, док код Козелека иста категорија означава слојеве времена уопште, тј. у временском погледу снаге различитих извора чије се опречне логике и динамике прожимају унутар заједничке структуре. Реч је о нехармоничном сапостојању друштвених процеса различите старости који се означавају са: већ, још не и још увек. Ово стање које рађа нове неравномерности и динамичке противречности јесте за Козелека основно искуство свих историја. При томе се позива на Маркса који је у својим раним радовима упозоравао да немачко стање из 1843. по француском рачунању времена још није ни у 1789. години.¹⁹ Иако се код Козелека среће критика идеологије, Маркс је био далеко од његовог узора. Напротив, када је тврдио да „и речи могу уништавати“

14 Stephan Schlak, „Am Erwartungshorizont der Begriffsgeschichte. R. Koselleck und die ungeschriebenen Grundbegriffe der Bundesrepublik, Zeitgeschichtliche Forschungen“, *Theorie in der Geschichtswissenschaft. Einblicke in die Praxis des historischen Forschens*, Jens Hacke, Matthias Pohlig, hg., (Frankfurt: Campus, 2008), 174.

15 Schlak, „Am Erwartungshorizont der Begriffsgeschichte“, 176.

16 Maria Pia Lara, *The disclosure of Politics*, (New York: Columbia Univ. Press 2013), 9, датум приступа 4. 12. 2016. <https://books.google.rs/books?isbn=0231162804>

17 Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft – Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, (Frankfurt/M: Suhrkamp 1989); Reinhart Koselleck, *Begriffsgeschichten – Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, (Frankfurt: Suhrkamp, 2006).

18 Koselleck, *Vergangene Zukunft*, 125.

19 *Исто*, 325.

Козелек није мислио пре свега на Хитлерову народњачку реторику него на оне који су Марксов *Kapital* схватили као преднацрт за деловање и покушали да га остваре, али су завршили у злочинима. *Сит grano salis*, како би другачије бивши добровољац са Источног фронта и могао мислити о режиму против кога се борио?

За разумевање идејних извора појмовне историје важна су још нека Козелекова филозофскоисторијска гледишта преузета из разних струја. Прошлост и будућност су овремењена садашњост, прошлост живи у менталитетима, а не у библиотекама. Свако тумачење прошлости из перспективе садашњице шири јој и мења значење. Козелек сумња у веродостојност писаних извора прошлости, разликује реалну прошлост и језички посредовану прошлост, али је и свестан да прве нема без друге, па је и историја појмова упућена на резултате других посредника. По њему дистанца не јача објективност историчара, зато што реална прошлост доступна у прерађеном облику јесте увек мање или више фикција. Нема чак ни истинитог и погрешног јер се реална аутентична прошлост никада није догодила онако како је записана. Ова гледања су блиска истористичком виђењу непоновљивости проживљеног које се може разумети једино сличним искуством, али не и до краја објаснити. Упадљив је и релативизам, премда се од њега Козелек ограђивао, као и теза да је свака историографија писање, дописивање и преписивање историје. Како било, реч је о сложеном и на нови начин осмишљеном релативизму. Унутар наведених премиса Козелек је јасније формулисао начела властите појмовне историје у постхумно објављеној књизи која већ у наслову *Појмовне историје*²⁰ не садржи случајно плурал. Не једна, него више историја.

И још више од тога, опомињао је Козелек, плуралну историју треба писати са становишта које је такође плурално. Промене ваља проучавати на темељу разних тумачења из прошлости, али и са становишта садашњице која их такође тумачи. Осим плурализма и прилично оригиналног релативизма, који јесте у неким тумачењима врло близак конструктивизму (што је Козелек такође негирао), наредна важна премиса је да су друштво и језик метаисторијске датости без којих се ниједна историја не може замислити, па су отуда социјална историја и историја појмова тесно везане.²¹ Појмови као згуснути израз хегемоних теорија о друштву су језички израз

20 Koselleck, *Begriffsgeschichten*.

21 Исто, 12.

друштвених односа, системи тумачења и креатори смисла. Упркос томе, постоји непремостива разлика између сваке социјалне историје и историје њеног тумачења. Оно што си учинио показаће тек наредни дан, а оно што кажеш постаће догађај тек када се од тебе раздвоји. Зато што постоји разлика између онога што се дешава и онога што се о томе прича, тотална историја је немогућа.²² Ово гледање је на трагу Манхајмовог (Mannheim) истористичког поимања целине као збира партикуларних перспектива, а блиско је и Лумановој (Luhmann) феноменолошкој категорији редукције сложености. Речене утицаје не треба схватати као недостатак. Напротив, као и у низу других примера и овде је услов теоријске иновације била хибридикација, плодан спој различитих струја.

У назначеном сложеном синтетичком, а никако еклектичком идејном полазишту Козелек је разлучио три врсте политичких и социјалних појмова: трајне (традиционални појмови чије је значење углавном непромењено), променљиве (којима се мења значење) и нове (неологизми чије значење указује на нове политичке и социјалне склопове). Ова подела је важна за социјалну историју и није само констатовање лингвистичког преокрета. Унутар ње Козелек је уочио епохалну промену од „искуствених појмова“ ка „појмовима очекивања“.²³ Ови други, нововековни „појмови покрета“, исказују из своје перспективе мање искуства а више „политичке захвате у будућност“. У духу ове Козелекове опаске може се додати да се данас нпр. класи намеће прескриптивни нормативни језик Другога (транзиција, социјално искључивање) који никако не треба поистовећивати са у сазнајном погледу нужним појмовним иновацијама које сажимају нове склопове и односе 21. века. Наиме, ако је капитал као друштвени однос остао у суштини исти, и ако је само драстично разголићен у неолиберализму, онда ни класични појмови центрирани око дискурса о капитализму нису још неактуелни. Ако делом и јесу, то је отуда што њихову субвезивност владајуће снаге данас неутрализују новом хегемом семантиком (значањима која су изражена у најфреквентнијим терминима) која окупира и на други начин вреднује старе појмове да би им смањила делатни потенцијал. Нормативну компоненту класичних критичких појмова који су тражили промену (револуција, легализација, еманципација) хегемона семантика реакцентује и у „кастрираној“, најчешће националној верзији

---

22 Исто, 13.

23 Исто, 68.

намеће, чиме противничке појмове окупира или потискује. У економској сфери је семантика неолиберализма отворена окупација и прогон антикапиталистичких садржаја. Њој насупрот, задатак критичке семантике је да (1) испита актуелну сазнајну вредност прогнаних појмова и да (2) сачува диференцирану слику прошлости, тј. да објашњава историјска доба не само данашњим актуелним него и прогнаним појмовима који су некада били хегемони.

Ово је могуће само уколико се исторично реконструише основна дијалектичка појмовна антитеза. У сваком добу, наиме, постоји напетост између појмова који својим значењем исказују опречне намере и вредности. У Француској је опозиција појмова *citoyen* и *bourgeois*, коју је Дидро (Diderot) унео у Енциклопедију, структурисала политички дискурс пре револуције,²⁴ али је постала још актуелнија након ње исказујући разголићени антагонизам између грађанских права и буржоаских интереса. Маркс је ову напетост преформулисао у антагонизам између пролетаријата и буржоазије. Реч је о важном примеру да се језик спорије мења него ланац дешавања које језик покреће. У језику згуснута и фиксирана напетост збивања је надмоћна над оним што се реално збило, а нарочито онда уколико је вешто саображена потребама групе, па борбени појам тумачи дешавања и покреће на акцију. Међутим, на исти активистички начин се исти појам може неутралисати и превредновати другим борбеним појмом. У нацистичкој Немачкој је антикапитализам преусмерен у антисемизам, а након пораза Хитлера на Западу је антинацизам на сличан начин преко појма тоталитаризам каналисан у антикомунизам. Ове трансформације наравно са Козелекове конзервативне осматрачнице нису изгледале занимљиве.

Код ових промена се не ради само о томе да се прошлост увек неизбежно чита новим наочарима и изнова тумачи него се увек траже и нови извори. Историчари не улазе у архиве лишени априорних циљева, него често смишљено траже материјал за властите хипотезе. Ретко се у архив улази без јасне намере. Из архива, по правилу, историчари не излазе изненађени, него наоружани изабраном грађом за властита предубеђења. Што је употреба прошлости акутнија, то је и однос између грађе и тумачења предвидљивији. Бољи доказ за горњу тврдњу тешко да се може наћи од грађанског рата сећања који у нашем региону не посустаје. Реч је, заправо, о ономе

---

24 Исто, 42.

што је констатовао још грчки стоичар Епиктет: не потреса људе оно што се десило него оно што је о томе речено. А реченом значење и вредност дају управо кључни појмови. Другим речима, појмови интегришу минуло искуство у језик и у наше понашање.²⁵ Или, кантовски речено, нема искуства без појмова ни појмова без искуства. У мисли о друштву појмови не издвајају нити згушњавају увек оно што је у сазнајном погледу најважније, него чешће оно друго што је са становишта епохалне свести најупотребљивије. Као што новине истичу вести које су тиражне, тако и ангажовани историчари код сажимања прошлости користе оне појмове који јачају њену употребљивост: ослобођење, окупација, холокауст, геноцид и сл. Па ипак, колико год била емоционализована, прагматичка компонента појмова није статична. На превару ухваћени и посечени српски кнезови, жртве Турака из 1804, нису симболички капитал у 21. веку нити су корисна прошлост као што су то иначе били у Србији све до изгона Турака. Широки скуп тадашњих неправди обухваћен појмом зулум лагано је губио актуелност. Фигуре зулумћара и измећара из 19. века је заменио појам терористе у нашем веку, а између ових визија непријатеља у 20. на истом простору била је делатна разноврсна леза другачије опојмљених негативних јунака. Дакле, појмови могу трајати, мењати се или нестајати. Броделовски речено, процеси дугог трајања нису понављање истих збивања него континуирано понављање сличних услова различитих дешавања. Дакле, иако се догађаји разликују, њихови услови и структуре се понављају. Значења структурама дају нови или модификовани стари појмови. Различите су брзине њихових промена, убрзања и успоравања темпа. Унутар самог појма се један слој значења може мењати брже од другог.²⁶ И овде се могу дати примери изван Козелекове осматрачнице: социјални капитализам и дивљи капитализам, плански и самоуправни социјализам. При томе се отвара и питање који део стварности треба којим појмом тумачити? Наиме, има и међупојмова: између револуције и трансформације, појмова који означавају структурну промену, стоји транзиција као процес. Такође има ситуација да се појмови не мењају чак ни онда када се стварност изменила. Козелек наводи пример совјетског појма империјализам који је означавао последњу фазу капитализма. А када се ова последња фаза није збила, онда је фашизам подведен под исти појам да се револуционарно учење не

---

25 Исто, 58.

26 Исто, 61.

би напустило. Након 1945. у исти појам је укључен и САД. На крају се стварност толико изменила да су ови догматски појмови напуштени²⁷ јер је нестала држава која их је одржавала. Слично је било са не мање борбеним појмом тоталитаризам чија еволуција Козелеку није била занимљива. Најпре је био ознака Мусолинијевог режима, а затим је њиме поистовећивана Стаљинова и Хитлерова пракса. Када је Стаљин умро, појам је растегнут на остале нове социјалистичке режиме, а након урушавања социјализма у Европи остао је и даље као борбени појам за стигматизовање левице и социјалистичке прошлости. Данас је тоталитаризам нека врста превентивног негативног појма у резолуцијама ЕУ. И појам револуције се може пратити другачије од Козелека. Немачки историчар тачно запажа да се он мењао од 18. века иако су се токови збивања понављали на сличан начин. Али, не каже да су се као дуги процеси одржавали слични услови беде који су подстицали социјално незадовољство 1789, 1848, 1871, 1917, 1945. и 1975. године. Козелеку је код праћења овога појма у одељку "Историјски критерији нововековног појма револуције"²⁸ важнија логика грађанског рата него социјални услови беде. Истини за вољу, у овом широком временском распону мењале су се визије пожељног друштва и код левице, па се део значења овог појма нужно саображавао духу времена. У визији друштвене једнакости коју је нормирао појам социјална револуција мењала се сразмера између утопијског и могућег. А можда су још више сличне нијансе видљиве код појма либерализам. Постоје разлике између конзервативних либерала, антиклерикалних либерала и тржишних ултралиберала. У најнеразвијеним регионима постоји и клептократски либерализам. Реч је о различитој наглашености разних компоненти једног вишеслојног појма, буржоаског либерализма, и о различитим начинима владавања напетости унутар овог појма. Биће да то има везе с тим што се појмови и разне реалности из којих су извирали нису мењали истим ритмом него различитом брзином. Најпосле, мењала су се значења, делом или у целини, код још једног централног појма – државе. У нововековном смислу овај појам значио је пре свега порески, полицијски и војни механизам за одржавање поретка, правне заштите грађана и суверенитета у међународном праву, али је био и оличење моралне идеје и апарат владајуће класе. При томе је различита нормативна компонента појма држава подразумевала различит де-

---

27 Исто, 64.

28 Koselleck, *Vergangene Zukunft*, 67-87.

латни однос према њеном бићу: бранити је или рушити. За сваког националисту је држава светиња, за анархисте није. Држава код Фихтеа (Fichte) васпитава грађане, а код Маркса их експлоатише. Овде је важно упозорење да сваки појам има дубоке наслаге значења из прошлости, али да крије и нова различита очекивања, а тиме и потенцијале промена.²⁹

Лако је појмљиво да се са променом искуства мењају и делатни појмови: уместо племства користи се појам елита, класа замењује сталез, а прекаријат ступа на место пролетаријата. Нису се мењали само појмови него и начин њихове примене. И само питање о начину избора кључних појмова који су у језгру мреже ширег дискурса и са којима се редукује сложеност стварности и намеће слика историје, у току историје се увек на нови начин постављало и на њега се на нови начин одговарало. У облику просте формуле могло би се рећи да је избор између друштвеноинтегративних или субверзивних појмова зависио од друштвених супротности и начина њихове регулације. Ова опаска није безобални релативизам него указује на околност да нова искуства траже и нове начине појмовног суочавања са њима. Хришћанске цркве су дуго браниле властите привилегије користећи негативне појмове јерес и светогрђе (а исламске и данас), а световна држава је штитила властиту легалност стигматизујући отпор грађана као буну, жакерију или хајдучију. У сваком случају, прошлост појмова свакако није пре свега условљена језичким него друштвено-кономским чиниоцима, а унутар ових других политичка и социјална семантика такође може имати мањи или већи утицај на историјске процесе. Код тога не треба заборавити да у ширим оквирима нејезичких чинилаца и сам језик на особен начин намеће приоритете истраживању правде или неправде. Данас се неправда опојмљује као маргинализација, а пре неколико деценија иста је била експлоатација. Што су ови важни заокрети остали изван Козелековог хоризонта појмова, такође сведочи о границама рефлексивности ове струје историјске семантике.

Као ни делатну тако ни сазнајну моћ појмова не треба прецењивати. Упркос згуснутости и вишеслојности, појмови не могу до краја „скенирати“ стварност. Оно што се реално десило, једнако као и оно шта се могло десити и оно што је требало да се деси, не може се увек подједнако поуздано дешифровати из прошлих појмова колико

---

29 Koselleck, *Begriffsgeschichten*, 68.

год они били систематски реконструисани и семантички сложени. Могло би се чак рећи да су ударни појмови (устанак, битка, монархија, република) пре јасан и важан индикатор прекретничких тачака прошлости него што су показатељ подземних невидљивих токова. Историјски извори су често непотпуни, а историја није само бљесак него је и невидљива кртица. Дуго је слика прошлости била сума појединачних прича и извештаја, да би тек од 18. века историјско излагање почело систематичније да се своди на појам теоријским уопштавањем шароликих збивања. Историја је постала колективни сингулар, а појмови су почели да навиру и да се мењају. Историја је постала метапојам из ког су извођени теорија историје, филозофија историје и логика историје.³⁰ Речју, историја је постала рефлексивна тек онда када је постала властити објект и тек када је почело појмовно сажимање. А пошто је прошлост нужни део сваке друштвеноинтегративне мисли, већ самим тим су у њој појмови постали још активније и борбеније идејно оружје. Свака идеологија тражи борбене појмове, а не голу причу и низање догађаја. Иако и драмски срочена наративна прича може будити осећања и покретати на акцију (као библија), ипак тек прошлост сабијена у борбени појам може интегрисати и мобилисати просторно удаљене групе које се не познају. Исламска држава се бори против атеизма, демократије, САД-а, блуда и алкохола.

Дакле, да би били употребљиви у делатном смислу, политички појмови морају бити врло апстрактни. Морају се обраћати људима из разних слојева и са разних простора са често дијаметрално супротним искуствима. Да би мобилним појмовима обухватила шаролико реално искуство у глобализованом свету које се отима уопштавању, политика мора користити све апстрактније појмовне антитезе између жељеног и нежељеног. Оно што је у социологији дуго била антитеза између заједнице и друштва, отуђења и прогреса, у 21. веку јесте антитеза између хуманизма и филантропије, револуције и транзиције, природног и позитивног права. Није реч само о напетостима између појмова које репродукују старе напетости у новим контекстима него о сукобу дискурса који у различитој мери распознају моћ.

Када је у питању историјат ове плодне закавжености, онда није на одмет подсетити да се изворна нововековна верзија напетости између делатних појмова конституисала тек када се теолошком

---

30 Исто, 74.

profectus успротивио световни *progressus*. Пад Бастиље није отворио нову судбину, него суштински нову будућност, димензију времена на коју се могло утицати. Још је Паскал (Pascal) упозорио да је најбољи од свих светова само онда најбољи када се може поправљати. Паскалова одредба *progressus est in infinitum perfectionis* била је у језгру појма перманентне револуције коју је преко просветитељства прихватио Маркс. Али истовремено су настајали и други делатни појмови. Из Аристотеловог појма *koinoia politike* који су римски правници преводили као *societas civilis* (а у оба случаја су робови стајали изван овог појма) настало је грађанско друштво, затим буржоаско друштво и на крају цивилно друштво. Сваки појам је имао више временских слојева.³¹ Напоредо са овим током је распад сталешког друштва праћен и настанком појмова-покрета: патриотизам, либерализам, социјализам, комунизам, национализам. У свим модерним измима била је присутна напетост између искуства и очекивања, аутентична основа њиховог делатног потенцијала. Појмови су настајали пре настанка оне реалности коју су обележавали: либерализам је настао око 1810, а социјализам и комунизам су развијени двадесетак година касније.

Критике Козелека

Премда се приговори центрирани око релативизма директно или индиректно провлаче у критикама разних верзија историзма, ипак нису толико упадљиви кад је реч о појмовној историји. У онтолошком смислу је појмовна историја ознака за теоријскоисторијска истраживања која језик не посматрају као епифеномен стварности него као методски несводиву крајњу инстанцу без које једнако не би било ни искуства ни науке о свету и друштву. Козелек је подвлачио да је значење језички посредовани смисао и увек додавао да је реч једнозначна, док је појам вишезначан. Као централне структурне категорије унутар којих су се обликовале промене раног нововековног језика у језик модерне уочио је искуство и очекивање. Упозоравао је да треба истражити шта је појам значио у сваком добу (простор значења), затим која значења су му претходила (простор искуства), које садржаје је имплицитно подразумевао и какве је наде будио (хоризонт очекивања). Дакле, појам се смешта у контекст настанка, затим се истражује његово трајање, промене и утицај.

---

31 Исто, 90.

Са формулисањем ових начела стигле су и критике. Критичари су уочили да Козелекова појмовна историја истражује само планске, смишљене промене идејноисторијских и политичких термина, али да постоје и друге промене значења. Затим да се мења и свакодневни, а не само службени и научни говор, и да стога појмовној историји измиче реконструкција ненамераваних услова праксе. За ово друго је требало оштрије разликовати свакодневни од научног језика. Када је 1972. почео да излази осмотомни лексикон *Историјски основни појмови* који су уређивали О. Брунер (Brunner), В. Конце (Conze) и Р. Козелек (у ком су на око 9.000 страна анализирана 122 историјска појма са тежиштем на добу између 1770. и 1900), одмах су се јавили приговори да приступ којим се руководи овај подухват пати од својеврсних амнезија и деконтекстуализација и да му је регистар селективан. Критичарима није промакло да је позадина лексикона истористичка, а амбиције појмовнополитичке.

Важну критику појмовне историје изнео је у два наврата лингвиста из Диселдорфа Дитрих Бусе,³² који је у њој видео савремену парадигму историјске семантике и историјску методу. Упозорио је да у њеном средишту не треба да буду појединачни појам и његове термилошке варијације, него целина појмовног света чији се делови, како је запазио Гадамер, узајамно подржавају и међу собом ослањају.³³ Домишљајући Бусеа, може се додати да су кључни појмови само делови сазнајне мреже и на неки начин постулати из којих се изводе апстракције нижег реда. Конкретније речено, из природног права се изводи друштвеноекономска једнакост, хуманизам, револуција, а из позитивног права формална једнакост пред законом, конкуренција, правна држава, процедура. Зато је умесна примедба да је разликовање појмова према ступњу општости корисније од Козелековог истицања вишезначности коју имају основни појмови.³⁴ Други приговор Козелеку скреће пажњу на то да се историја не може дефинисати само као језички конституисана свест о прошлости на једној страни, а на другој тврдити да постоји прејезички след догађања

32 Dietrich Busse, *Historische Semantik – Analyse eines Programms*, Kapitel 2, (Stuttgart: Klett-Cotta, 1987), 43–76; Dietrich Busse, „Begriffsgeschichte oder Diskursgeschichte“, *Herausforderungen der Begriffsgeschichte*, Carsten Dutt hg. (Heidelberg: Winter Verlag, 2003), 17–38, датум приступа 4. 12. 2016, www.germanistik.hhu.de/.../Busse/.../Busse-2003-, 1–17.

33 *Исто*, 40.

34 *Исто*, 41.

као предмет историјске науке.³⁵ Управо је ова разапетост дефицит појмовне историје. Дакле, две су различите тезе у Козелековом поимању појмовне историје: једна да је историја оно што се у појмовима као средствима прераде искуства испољава и друга да сами појмови имају историју која се може пратити кроз времена. Изнет је приговор да он у њима недовољно разликује речи од појма.³⁶ Није, дакле, питање да ли су појмови само неутрални когнитивни ентитети или су и борбени идеолошки појмови, него када која функција претеже и да ли се може стриктно раздвојити сазнајна и друштвеноинтегративна улога.

Још у току излагања лексикона *Основни историјски појмови* од 1972. до 1992. Бусе је указивао на апстрактну фикцију која у овом подухвату не може успешно реконструисати искуства историјских појединаца. Опочињао је да историјска семантика треба да буде историја свести, а не историја идеја.³⁷ У лексикону се историјска семантика бави само нормативним значењима, а заборавља се да се она испољава у конкретном делању. И ту је уследила кључна замерка да појам треба заменити дискурсом и историјском свешћу као ваљанијим дискурзивним склоповима који целовитије обухватају слојеве реалности. Појмовна историја је површна јер се ограничава на набрајање теоријских идеја. Њој насупрот, историјска семантика мора бити социјална историја искуства у смислу аналита, а не идејна историја теоријских мишљења. Речју, теоријске границе појмовне историје су границе њених практичних могућности јер занемарују свакодневицу.³⁸ Зато што у њој није разрешен однос између теоријске концепције и практичних истраживања, Бусе закључује да је тешко операционализовати појмовну историју. Козелек је одбацио овај приговор као непотребно ширење задатака дисциплине, јер чим се узму у разматрање разни језички контексти у којима се анализира значај појединог појма, нема граница анализи. Свако истраживање је увек гледање кроз окулар камере, а шире и уже истраживачке перспективе се искључују.³⁹ Овај одговор је ипак вербалан и не дотиче суштину изнетог приговора. Зашто?

---

35 Исто, 42.

36 Исто, 43.

37 Исто, 62.

38 Исто, 64.

39 Koselleck, *Begriffsgeschichten*, 87.

Зато што се суштина Бусеовог приговора дотиче могућности укључивања дискурса у појмовну историју. Ако се већ херменеутика повезује са дескрипцијом и критиком идеологије, онда уз потрагу за изворним смислом треба тражити и моћ која стоји иза промене значења. Лексиконско, пак, центрирање само на регистар појмова крије опасност да се они претворе у нормативне и у суштини неисторијске мисаоне фигуре. Ако занемари дискурс анализу, која се бави и моћи, појмовна историја јесте историја деисторизирања. Зато семантичко политичку анализу треба проширити у трагање за откривањем услова претварања неутралних појмова у делатне појмове и свих оних околности које јачају њихове друштвеноинтегративне и мобилизацијске улоге. Најпосле, зар важност овог контекста за семантику није препознао још крајем 18. века народни трибун и представник сиротиње Грах Бабеф (Babeuf) када је упозорио да исте речи имају другачије значење у језику палате него у језику колибе.

Двадесет година након прве критике Козелека Бусе се поново осврнуо на ширу струју појмовне историје, која се у међувремену јасније профилисала, а у чијем је средишту остала Козелекова типологија појмова као покретача и посредника историјских процеса. Ову типологију Бусе назива динамичким појмовним светом чија је антитеза гола дескрипција историјско епистемичких могућности. Настојећи да избегне обе крајности, он се, ослањајући се на Фукоову теорију дискурса, залаже за дискурс као анализу систематских склопова историјске семантике у којима су истакнути услови разних могућности. У другом осврту Бусе донекле ублажава критику Козелека и тврди да појмовна историја и дискурсна историја нису ни теоријске ни методске супротности него да су само различите перспективе.⁴⁰ Међутим и даље остаје код тезе да су дискурси формативни системи сегмената знања који усмеравају услове и могућности њихових испољавања.⁴¹ Дискурс је, заправо, међуниво између мишљења и говора. Да би се процеси конституисања значења, њиховог стабилизовања и њихове промене потпуније објаснили мора се обухватити знатно шири круг епистемичких претпоставки конституисања значења од оних који су присутни код уско схваћеног значењског појма. То је дубинска семантика и ту је, понавља Бусе, дискурс плоднији од појмовне историје.⁴²

40 Busse, *Begriffsgeschichte oder Diskursgeschichte*, 5.

41 Исто, 6.

42 Исто, 8.

Другачији приговор Козелеку изнео је амерички романиста Ханс Гумбрехт у књизи *Димензије и границе појмовне историје*, а нарочито у првом поглављу са карактеристичним насловом „Пирамиде духа – о брзом успону, невидљивим димензијама и изненадном урушавању појмовноисторијског покрета“.⁴³ Метафоричким језиком Гумбрехт је поменути лексикон основних историјских појмова иронично назвао „пирамидама духа“. Пирамиде су зато што је умрла прошла будућност и одложена у лексикону генерације који је већ крајем 20. века постао споменик прошлости.⁴⁴ Морбидном метафором пирамида хтео је да нагласи да овај подухват (у ком је и сам својевремено учествовао као асистент, а што му је каже била и част) више није подстицајан јер је опао појмовноисторијски жар. Премда је ова заострена Гумбрехтова теза о успону и паду појмовне историје и њеној неактуелности оцењена као претеривање,⁴⁵ ипак заслужује коментар пре свега због истицања практичних последица једног само наизглед унутарнаучног епистемолошког односа према прошлости.

Ако је, наиме, фундаментална херменеутичка амбиција појмовне историје у томе да посредује између прошлости и садашњости, а све у духу Гадамерове идеје „биће које се да разумети јесте језик“, онда је проблем који искрсава неизрециво и несхватљиво које се не да опojмити⁴⁶ него само можда метафорама наслутити. Неисказиво се, опомиње Гумбрехт, не може обухватити појмовном историјом. Управо због раста интересовања за ону стварност која се не може појмовима исказати, расте значај метафорологије, а у пирамидама духа је умрла интелектуална нада да се може досегнути несемантичка стварност.⁴⁷ Као дефицит саморефлексије појмовне историје Гумбрехт уочава њену неодлучност између реализма и конструктивизма.⁴⁸ Прошлост је у њој присутна у данашњици лишеној другачије будућности. Будућност не долази, а прошлост не пролази, па и отуда појмовна историја јесте бесмислена. Код ње је реч заправо о теорији изузетно проширене садашњице која је високо идеологизована и

43 Hans Ulrich Gumbrecht, *Dimensionen und Grenzen der Begriffsgeschichte*, (München: Fink, 2006), 7–37, датум приступа 6. 12. 2016. digi20.digitale-sammlungen.de/.../bsb00052225_00001.ht...

44 Gumbrecht, *Dimensionen und Grenzen der Begriffsgeschichte*, 8–9.

45 Schlak, „Am Erwartungshorizont der Begriffsgeschichte“; Helge Jordherim, „Begriffsgeschichte“, *Contents*, Vol. 13, 2009, 209–219.

46 Gumbrecht, *Dimensionen und Grenzen der Begriffsgeschichte*, 17.

47 Исто, 35.

48 Исто, 35.

политизована илузија симултаности. Да би се јасније профилисала, Гумбрехт каже да појмовна историја треба да престане да буде историја вредносно неутралних значења и да се окрене историји планске продукције смисла посредством језика.

Други Гумбрехтов приговор је само наизлед идеолошкокритички. У ствари је повезан са претходним епистемолошким. Гумбрехт је приговорио поменутом лексикону идеолошки заборав нацизма, тј. одсуство суочавања са немачком националном траумом и удобно помирење са немачком прошлошћу. Иако Козелек говори о апсурдним жртвама рата, он не пружа могућност њиховог објашњења или разумевања.⁴⁹ Траума је остављена да сама говори. Разлог је, бранио се Козелек, тај што је убијенима одузет и последњи смисао, смисао жртве, па је апсурд постао догађај. А када је у питању његово лично искуство у нацизму, пред смрт је говорио да „свако остаје сам са својим сећањима“.⁵⁰ Искуство и проживљавање жртава се не везују ни за какав хоризонт смисла, остала је грозота без посредовања, узвраћа Гумбрехт, и пита да ли су и чиниоци убијања били јединствени и неупоредиви као и сами злочини?⁵¹ Приговор иде до тезе да је прави циљ лингвистичког егзорцизма нацизма био реинтеграција немачких појмова у европску демократску традицију. С тим је повезана и оцена да се иза појмовне историје крије латентна тежња ратне генерације да опере националну историју. То је невидљива димензија појмовне историје. У рефлексивној критици појмовне историје није неважно питање није ли ова нова научна дисциплина у Немачкој заправо настала као особена генерацијска самосвест бораца историчара, који за класу нису никада нарочито ни марили, али су зато у фашизму проживљавали национални идентитет, па су настојали да га након рата забораве.

Појмови моћи и појмови критике

Са појмовном историјом није почела нова научна ера нити „нова епистемолошка конфигурација“ смештена између релативизма и перспективизма. Иако је у Козелековим радовима прилично дубоко промишљена нова епистемолошка перспектива прошлости, приказани приговори појмовној историји се не тичу само слабости

49 Исто, 30–31.

50 Esch, „Der Historiker R. Kosseleck über die Erinnerung an den Krieg“, 2005.

51 Gumbrecht, *Dimensionen und Grenzen der Begriffsgeschichte*, 31.

његовог суочавања са прошлошћу и пропуста лексикона основних историјских појмова него отварају и шири проблем критике и правдања друштвеног контекста из ког извире семантичко угњетавање. То је контекст неједнакости, па је отуда појмовна историја критика или апологија семантичке принуде. *Tertium non datur*.

Мало је рећи да је историја појмова у мисли о друштву индикатор социјалне историје само зато што сведочи о превласти одређених група или идеологија. Треба додати да окупација појмова и њихово реакцентовање скривају доминацију јер припитомљавају субверзивну компоненту појма као нпр. онда када се говори о демократској револуцији 1989. уместо о социјалистичкој 1917. Речју, појмови нису само индикатори реалности него јесу и фактори реалности када се идеологизују и политизују. Садржинска и вредносна промена појма грађанин о томе речито сведочи. Овај појам је око године 1700. означавао градски сталеж, век касније слободног члана државе, а само пола столећа доцније непролетера. У најранијој верзији реч је о вредносно неутралном сталежу који није припадао ни сељаштву ни племству, од 1848. грађанин постаје позитиван либерални борбени појам, а у истом добу код Маркса је пре свега негативни економски појам.⁵² На сличан начин, али у дужем временском распону, мењало се значење појма демократија (владавина народа): од античке заједнице слободних грађана кадрих да носе оружје, преко сталешке, грађанске и националне до социјалистичке демократије. Овај појам је уоквиравао различита очекивања хармоничног друштва равноправних, а нешто блаже наде је у свом пртљагу носио појам република (јавна ствар) обећавајући јавну уместо дотадашње закулисне политике. Наравно да је власт преко разних појмова експлоатисала разна очекивања подвлашћених, али што су надања била већа, то су била и лакша разочарања. Појмови су били катализатори интеграције, али и дезинтеграције. Бурдијеовски преформулисана Марксова опаска да су мисли владајуће класе владајуће мисли гласи да је главни носилац симболичке моћи управо службени језик. Језик репродукује класну структуру тиме што кључне појмове намеће као главне механизме за редукцију непрегледности: окупира кључне појмове, њиховом употребом упрошћава сложеност, олакшава разумевање, намеће значење и контролише идејну сагласност.

---

52 Koselleck, *Vergangene Zukunft*, 115–116.

Другим речима, не само теорије и методе него и појмови имају активну улогу у продукцији знања и сами могу бити основа за правдање или за критику моћи. Могу бити друштвеноинтегративни или критички. Опредељивање за одређене појмове, односно за начин њиховог дефинисања и употребе, показује дубљи однос према темељним начелима друштва. Ако је дискурс анализа критичнија од појмовне историје, онда је то отуда што целовитије истражује не само самоописе и истину него и механизме моћи који стоје иза њих. На једној страни је Марксова дијалектика у традицији критичке теорије и објективистичка епистемологија која полази од постојања и могућности спознаје објективног света и могућности објективних вредносних критерија критике. С друге стране стоје другачија разноврсна сазнајнотеоријска становишта постмодерне и постструктурализма која у одређеној мери бране одсуство становишта и споре могућност радикалног преиспитивања поузданости сазнања, а критички потенцијал виде у релативистичкој критици великих прича.

Јасно је да историјски појмови немају само сазнајну улогу. Њихове борбене верзије имају мобилизацијску, али и друштвеноинтегративну функцију јер хомогенизују за или против: државни грађанин је, помиње Козелек, у Пруској почетком 19. века био борбени појам уперен против сталешког друштва, као што је бирократија као негативан појам у југословенском социјализму имала полемичку ноту и била антитеза самоуправљања.⁵³ Поменути појмови су директно или посредно указивали на пожељни тип организације који треба изградити. Појмови који наговештавају будућност нормирају очекивања, уобличавају ужа или шира групна хтења, хомогенизују надања. Појам се не креће, него појам покреће. И за ову Козелекову тврдњу не треба дубље свраћати у историју. Поучна је диференцијација унутар левике око водећих појмова ослободилачких дискурса. Од Лењина, преко Грамшија, еврокомунизма па све до неомарксизма смењују се централни појмови ослобођења и различита виђења капиталистичке моћи коју треба нападати.⁵⁴ Бољшевици су заговарали оружани устанак, војни начин освајања власти и разбијање буржоаске државе. Грамши је 30-их тражио борбу за успо-

53 Todor Kuljić, „Der elastische Feind. Zur Rolle des Antibürokratismus bei der Legitimierung von Tito's Selbstverwaltungssystem“, *Das Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 10: 2011, No. 3, 58–71.

54 Размиг Кешејан, *Лева хемисфера – картографија нових критичких мишљења*, (Београд: Факултет за медије и комуникације, 2016), 60–65.

стављање културне хегемоније, а не удар на државу, а еврокомунисти су неколико деценија касније били за парламентарно освајање власти. Анри Лефевр је тражио критику свакодневног живота, а сличан смисао је нешто касније имала и Фукоова идеја о распршеној микромоћи и залагање за ослобађање човека у свакодневици, а не преко освајања власти. Појмове оружане револуције, културне хегемоније и критике свакодневног живота повезује исти дискурс о ослобођењу економски подјармљене класе, а разликује маркирање различитих зона моћи капитализма које треба нападати. Није реч о сличним стратешким циљевима а о различитој тактици левице у разним историјским ситуацијама, него и о нехомогеној сложености саме марксистичке мисли. Унутар ње се стално водила борба око појмова и око дискурса. Било је то у идејном погледу конструктивно, али у организационом погледу донекле деструктивно нејединство левице.

Појам и дискурс

Управо због снажне, мање или више хилијазоване визионарске улоге коју су увек доносили појмови наде, они нису остали само теоријске категорије него су постали и делатна јединства, активни идејни чиниоци историјских процеса. Нова значења су постала делатна тек када би их усвојиле нове друштвене снаге. Спој појмова и моћи постао је упадљива сигнатура социјалних процеса. Али је отворио и нешто касније сродну широку област дијалектике дискурса, тј. проблематику рефлексивног и узајамног односа мисли и друштвеног контекста. Аналитичка категорија дискурса и њено пробијање у теорији значења половином 20. века није открила рефлексивност јер је у изворном смислу рефлексивна била још Марксова дијалектичка критика идеологије, која није искључивала повратни утицај идеја на стварност. Суштину нове аналитичке категорије дискурса пре треба тражити у сложеном међутицању одређене мреже сродних појмова (теорема различите општости) центрираних око кључног појма, а која јесте у служби снажења ваљаности основног појма, али му може и конструктивно ограничавати сазнајни апсолутизам унутрашњим диференцирањем, степеновањем или дефинисањем граница примене. Да ли се дискурс-анализа коси са појмовном историјом?

Дискурс се овде не схвата као нормативно критичка одредба у Хабермасовом смислу, тј. као јавна дебата у којој важе етичка начела или као идеално општење лишено притиска власти, нити у неутрал-

ном аналитичко-прагматичном смислу као дебата која се одвија према текућим правилима општења. Дискурс се користи више у трећем идеолошкокритичком Ферклауфовом (Fairclough) смислу као мрежа исказа који одређују продукцију смисла у политици, односно као она места исказа која постају места моћи. Чине га кључни појмови око којих је центрирана мрежа допунских исказа који припадају једном формативном систему. Не ради се само о томе како моћ користи појмове него и о томе како појмови намећу идентитете (самовиђења). Критичка теорија суочава хегемоне и прогнане појмове, а код окупираних појмова уочава померање садржаја које служи моћи.

Прецизније речено, дискурс је облик употребе језика, а дискурс анализа је аналитички оквир за проучавање текста и говора у контексту општења. Текст је процес, продукт који се ствара и тумачи у нарочитом социјалном контексту. Дискурс анализа је међугранска, укључује социјалну и лингвистичку анализу.⁵⁵ Критичка дискурс анализа текстуалне стратегије писаца који покушавају да натурализују дискурсе истражује односе између друштва, језика, вредности и идеологије.⁵⁶ Почели су је осмишљавати бивши марксисти, као Фуко, не признајући свој дуг критици идеологије, а прихватили су је они који су се наизглед новом мрежом појмова желели дистанцирати од непопуларног жаргона марксизма. У Ничеовом духу, Фуко је тврдио да се у вољи за истином крије воља за моћи⁵⁷ свуда где истина покушава да правда забране. Како је Е. Гиденс (Giddens) уочио, Фуко је ставио моћ испред истине. Моћ је свуда и не може се избећи, па је, следећи Ничеа, Фуко одбацивао замисао о „фундаменталном извору моћи“.⁵⁸ Он не центрира моћ око државе, него је напротив децентрира јер је ова свуда присутна, а идеологија је за њега апстракција која не може објаснити односе моћи.⁵⁹ Није реч само о Фукоу, него о непризнатом идеолошкокритичком хабитусу свих оних који оштро раздвајају идеологију од владајућег дискурса и критичку дискурс анализу од критике идеологије. Препознају се по томе што радије

55 Forough Rahimi, Mohammad Javad Riasati, „Critical Discourse Analysis: Scrutinizing Ideologically-Driven Discourses“, *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 1, 16: 2011, 107.

56 Rahimi, Riasati, „Critical Discourse Analysis“, 108.

57 Мишел Фуко, *Поредак дискурса*, (Београд: Карпос, 2007), 15-16.

58 Цитирано према: Asli Daldal, „Power and Ideology in Michel Foucault and Antonio Gramsci. A Comparative Analysis“, *Review of History and Political Science*, Vol 2, 2: 2014, 160.

59 Daldal, „Power and Ideology in Michel Foucault and Antonio Gramsci“, 167.

говоре о искључивању или укључивању група и појединаца него о правдању ужих или ширих интереса. Избегавају и појам идеологије и свуда га замењују владајућим дискурсом.

Семантика кључних нормативних појмова за обележавање односа између група и појединаца не стоји изван моћи. Напротив, она има важну улогу код описа стања, вредновања његових жељених промена, а нарочито код репродуковања идеологија. Семантика водећих појмова који исказују друштвене односе не ствара се у слободном вакууму него унутар владајућих дискурса, а који су најчешће конструисани у склопу настојања да се ужи интереси прикажу као општи. Отуда је, како, слично Ферклауфу, изричито тврде ирански социолози Рахими и Расати, критичка дискурс анализа заправо процена идеолошки усмераваног дискурса и облик идеолошкокритичке анализе, а језик није неутрално него важно средство код репродукције моћи. Језик је социјални процес, процес продукције смисла и садржаја и процес тумачења, а дискурс подразумева социјалне услове продукције и социјалне услове тумачења садржаја.⁶⁰ У том погледу није никакав изузетак ни савремена неолиберална колонизација економског, социјалног и културног живота преко реторике ЕУ. Напротив, овде је политичка семантика поприлично огољена.

У њеном истраживању треба уочити стратешки значај појмова који су умрежени у хегемомом дискурсу, проблематизовати их и на тај начин распознати њихову улогу у идеолошки конструисаној сагласности. Али не треба заборавити ни окупиране и прогнане појмове. То значи маркирати језичке стратегије и симболички капитал појмова, али и њихове носиоце и публику дискурса којој се обраћају, затим контекст дискурса (кључна дешавања) и однос моћи између различитих дискурса. Каква је природа принуде код употребе речника и структуре појмова, односно установа које имају монопол над производњом појмова? Да ли је на делу доминација у тврдом облику или је реч о нешто мекшој хегемонији? Неки је називају надзором, а неки креативним неразумевашем. Дигиталним језиком речено, моћ појмова је облик меке моћи, *soft power* која се разликује од *hard power*, тврде војне и економске моћи. Још је боље рећи да појмови осигуравају културну хегемонију економској и војној моћи. Код ове последње хегемоније пут у капитализам је преформулисан у дискурс центриран око појма транзиције, која се, као у Србији, може даље ди-

---

60 Norman Fairclough, *Language and Power*, (New York: Longman, 1996), 25.

ференцирати на одложено и блокирану 90-их и на убрзану транзицију након 2000.⁶¹ У новом дискурсу је укидање класних разлика замењено стратегијом за смањивање сиромаштва која је усвојена у Србији 2003. на интернет курсу из социјалне искључености, и у тиму за социјалну инклузију и смањење сиромаштва, алату за промоцију делатности државе.⁶² За употребу дискурса може се навести и други пример. У разним струјама марксизма смењивали су се хегемони појмови као ударна сигнатура сродних, али различито акцентованих антикапиталистичких дискурса. Све до половине 20. века експлоатација као економски појам је посредовала моћ за укидањем економског тлачења. Након тога се актуелизују инклузивнији филозофскосоциолошки појмови отуђење и постварење из Марксових раних радова који је требало да крче путеве ка остварењу људске суштине. Дискурс експлоатације је био у језгру службеног антикапитализма, а отуђење је превладало код неслужбеног марксизма. Од 70-их јача културолошки марксизам у ком је појам отуђења спајао разне борбе контракултурних и мањинских група.⁶³ Дакле и код марксистичке и код неолибералне мисли се смисао друштвенонаучних појмова огледа у препознавању споне визије пожељног друштва и начина уклањања његових непријатеља, а коју уобличавају у дискурс умрежени појмови. Другим речима, контекст настанка важних историјских и социолошких појмова није искључиво академска него неакадемска моћ, која посредно или директно намеће и регулише и обрасце друштвенонаучног мишљења. А где је моћ, ту је и дискурс.

У Фукоовом смислу, дискурс је језички обликован склоп смисла повезан са структурама моћи и са интересима. Правила дискурса дефинишу оно што се у одређеној области знања може рећи, оно шта треба рећи, шта се не сме рећи и оно о чему је, када и у ком облику (научном, политичком, верском) исто пожељно рећи. Дакле, дискурс је шири процес језичке производње реалности, мноштво исказа који припадају једном формативном систему, структурисана пракса општења, формација моћ–знање.⁶⁴ Норман Ферклауф додаје да се ко-

61 Јелена Клеут, „Дискурс сиромаштва у транзиционој Србији“, *Media Discourse of Poverty and Social Exclusion*, ур. Д. Валић Недељковић, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2011), 23–45.

62 Клеут, „Дискурс сиромаштва“, 28–29.

63 Кешејан, *Лева хемисфера*, 57–59.

64 Цитирано према: Peter Ulrich, „Diskursanalyse, Diskursforschung, Diskurstheorie. Ein und überblick“, *Kritik mit Methode?*, Ulrike Freikamp, u.a., hrsg., (Berlin: Dietz, 2008), 19–33.

лонизација људског живота на нарочит начин конструише колони-зацијом у друштвеном поретку дискурса. Истраживање дискурса за-право је истраживање моћи.

На сличан начин и савремени хегемони социјални дискурс ЕУ потискује појам сиромаштва појмом социјалне искључености, а неједнакост замењује појмом изолација друштвених група. Ни овде није циљ нове семантике јасније сазнање него неутрализација антагонизма унутар друштвене структуре. Ферклауф је нашао да је Бле-рова (Blair) реторика *трећег пута* мирила теме које су у прошлости биле антагонистичке: патриотизам и интернационализам, право и одговорност, предузетништво и сиромаштво. Нови лабуристички произвођачи дискурса имају проблематичне вандискурзивне инте-ресе и вандискурзивну политичку агенду. Речено Ферклауфовим је-зиком, социјално семиотички приступ у истраживању моћи настоји да разјасни како институционални и идеолошки посредници коло-низују и учвршћују производњу и потрошњу дискурса. Производња владајућег насупрот критичком дискурсу јесте другачије дефини-сање важног и неважног.⁶⁵ Колико год био сложен и посредан однос моћи и знања, вероватно да нема важног појма у мисли о друштву који сама моћ није створила или прекројила, нити има појма који у овој области не претпоставља одређену врсту моћи. Речју, надзи-рање појма је у служби контроле моћи.

Литература

- Busse, Dietrich. *Historische Semantik – Analyse eines Programms*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1987.
- Busse, Dietrich. „Begriffsgeschichte oder Diskursgeschichte“, *Herausforderungen der Begriffsgeschichte*, Carsten Dutt hg. Heidelberg: Winter Verlag, 2003, 17–38. Датум приступа 4. 12. 2016. www.germanistik.hhu.de/.../Busse/.../Busse-2003-, 1–17.
- Daldal, Asli. „Power and Ideology in Michel Foucault and Antonio Gramsci. A Comparative Analysis“. *Review of History and Political Science*, Vol 2, 2: 2014, 160.

---

65 Jiska Engelbert, „From Cause to Concern: Critical Discourse Analysis and Extra-discursive Interests“, *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines*, Vol. 5 (2) 2012, 54–71.

- Engelbert, Jiska. „From Cause to Concern: Critical Discourse Analysis and Extra-discursive Interests“. *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines*, Vol. 5 (2) 2012, 54–71.
- Christian, Esch. „Der Historiker R. Kosseleck über die Erinnerung an den Krieg, sein Ende und seine Toten“. *Berliner Zeitung*, 7. 5. 2005.
- Fairclough, Norman. *Language and Power*. New York: Longman, 1996.
- Фуко, Мишел. *Поредак дискурса*, (превод с француског). Београд: Карпос, 2007.
- Gumbrecht, Hans Ulrich. *Dimensionen und Grenzen der Begriffsgeschichte*. München: Fink, 2006. Датум приступа 6. 12. 2016. digi20.digitale-sammlungen.de/de/.../bsb00052225_00001.ht...
- Хегел, Георг Фридрих. *Филозофија новијести*. Загреб: Култура, 1951.
- Helge, Jordherim. „Begriffsgeschichte“. *Contents*, Vol. 13, 2009, 209–219.
- Размиг, Кешејан. *Лева хемисфера – картографија нових критичких мишљења*. Београд: Факултет за медије и комуникације, 2016.
- Клеут, Јелена. „Дискурс сиромаштва у транзиционој Србији“. *Media Discourse of Poverty and Social Exclusion*, ур. Д. Валић Недељковић, 23–45. Нови Сад: Филозофски факултет, 2011.
- Koselleck, Reinhart. *Vergangene Zukunft – Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 1989.
- Kosseleck, Reinhart. *Begriffsgeschichten – Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Frankfurt: Suhrkamp, 2006.
- Kuljić, Todor. „Der elastische Feind. Zur Rolle des Antibürokratismus bei der Legitimierung von Tito’s Selbstverwaltungssystem“. *Das Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 10: 2011, No. 3, 58–71.
- Müller, Ernst, Schmieder Falko. *Begriffsgeschichte und historische Semantik – Ein kritisches Kompendium*. Frankfurt: Suhrkamp, 2016. Датум приступа 2. 12. 2016. <https://books.google?isbn=351873850X>
- Olsen, Niklas. *History in the Plural: An Introduction to the Work of R. Koselleck*. New York: Berghahn Books, 2012. Датум приступа 5. 12. 2016. <https://books.google.rs/books?isbn=0857452959>

- Pia Lara, Maria. *The disclosure of Politics*. New York: Columbia Univ. Press 2013. Датум приступа 4. 12. 2016. <https://books.google.rs/books?isbn=0231162804>
- Rahimi, Forough, Mohammad Javad Riasati. „Critical Discourse Analysis: Scrutinizing Ideologically-Driven Discourses“. *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 1, 16: 2011.
- Schlak, Stephan. „Am Erwartungshorizont der Begriffsgeschichte. R:Kosseleck und die ungeschriebenen Grundbegriffe der Bundesrepublik, Zeitgeschichtliche Forschungen“. *Theorie in der Geschichtswissenschaft. Einblicke in die Praxis des historischen Forschens*, Jens Hacke, Matthias Pohlig, hg. Frankfurt: Campus, 2008.
- Ulrich, Peter. „Diskursanalyse, Diskursforschung, Diskurstheorie. Ein und überblick“. *Kritik mit Methode?* Ulrike Freikamp, u.a. hrsg, 19–33. Berlin: Dietz, 2008.
- Weissman, Karlheinz. „Den Fortschritt hat er in Verruf gebracht“. *Junge Freiheit*, 10. 2. 2006.

Summary

Todor Kuljić

Conceptual History - Sources, Theory and Criticism -

Abstract: This paper presents the idea sources, theory and criticism of conceptual history. Special attention is paid to its founder, German historian, Reinhart Koselleck. The paper discusses his thesis that pluralist history should be written from the viewpoint which is also plural and his reflective historicism close to constructivism and relativism. This paper also deals with criticisms of Koselleck. Despite these criticisms, conceptual history, as a scientific discipline, has inspired a linguistic shift in historical research, and emphasized the importance of hermeneutic research of meaning. Finally, it has efficiently summarized the past, and more or less reliably reduced the complexity of the past events.

Key words: conceptual history, concept, discourse, Reinhart Koselleck, reflective historicism

An important side of theoretical conflict over the changes in a society are the concepts grouped in discourses. Historical semantics studies the changes in the meaning of words, concepts and discourses which bear the meaning of past societies condensed in concepts and thus reconstructs the forms of communication in the past. It is not enough to say that the changes in the meaning of key concepts are indicators of the changes in a society. It should be added that the emergence of every new concept is the result of new circumstances, but also a new way to perceive the old ones. In a condensed form, it answers the question of why something was the way it was and how it should be. Concepts grouped into discourses analytically explore the problem, but also suggest the direction in which the society should be changed. The analytical and normative component of concepts and discourses makes them the carriers of theory and ideology. In its diachronic sense, conceptual history recognizes the moment of innovation, when the old concepts become obsolete, and when new ones are created. In a cognitive sense, the concept is a

meaningful unity of logical operations; and in a political sense, it is a way of summarizing thoughts into an effective motto. In a social sense, new concepts are associated with social earthquakes when new forces invade conceptual field and change not only the reality but also the perception of it. At turning points, the concepts become influential and condensed part of the ideology of social groups either when creating a desired vision of society or when stigmatizing the enemy. By bringing order into numerous and chaotic processes and events, concepts summarize social contradictions, emphasize key tensions and interests, and grouped in discourses get cognitive and effective power. Despite criticisms, conceptual history, as a scientific discipline, has inspired a linguistic shift in historical research, emphasized the importance of hermeneutic research of meaning, and productively summarizing the past, more or less reliably reduced the complexity of the past events.

ПРИКАЗИ
Reviews

Džon Rol. *Put u Sarajevo. Kajzer Vilhelm II
i uzroci Prvog svetskog rata.*
Beograd: CLIО – Medija centar „Odbrana“, 2017, 170.

Професор Џон Рол (John Röhle) је зналцима у свету и Србији одавно познато и цењено име на пољу историје Првог светског рата и непрекинуте дискусије о његовим узроцима, тачније, дискусије о одговорности за рат. Рано се у својој каријери нашао у вртлогу једне од највећих послератних контроверзи у немачкој и светској историографији – тзв. „Фишеровој“. Поред великог броја радова капитални допринос дао је са три тома биографије немачког кајзера Вилхелма II: *Young Wilhelm. The Kaiser's Early Life 1859–1888* (1988); *Wilhelm II, The Kaiser's Personal Monarchy, 1888–1900* (2004); *Wilhelm II: Into the Abyss of War and Exile, 1900–1941* (2014). Ништа мањи није његов допринос у раду и усмеравању докторанада и сарадника. Поменимо међу њима Анику Момбауер која је позната и нашој публици. У кратком периоду после великог и репрезентативног међународног научног скупа у организацији САНУ 2014. појавило се у нашим издањима неколико текстова овог историчара. У зборнику *Срби и Први светски рат 1914–1918* (Београд, 2015) представљен је текстом „'Сад или никад!' Поновна појава Србије и први немачки 'бланко чек' у новембру 1912.“ („'Jetzt oder nie!' The Resurgence of Serbia and Germany's first 'Blank cheque' of November 1912“). Потом је преведена и објављена његова синтетичка верзија биографије немачког цара под насловом *Kajzer Vilhelm II*, u izdanju „Filipa Višnjića“ (Beograd, 2015), (engleska verzija *Kaiser Wilhel II: a consize life*, 2014). Сада је пред нама и трећи рад: *Пут у Сарајево* у издању два реномирана издавача, куће CLIО и Медија центра „Одбрана“ из Београда. Стручни поговор овом издању (стр. 155–163) зналачки је сачинио Вељко Станић, који је уједно и преводилац.

Рол је школован за историчара на Кембриџу, превасходно у позитивистичкој традицији. За себе држи да је одувек био помало архивски фетишиста. Избегава неосноване теоретске спекулације и дубоко поштује примарне изворе. Поштовање истине, ма колико могло да буде нелагодно, остаје његово начело. Давне 1963. похвалио се Фрицу Фишеру како за тезу пише анализу структуре немачке владе после Бизмарковог пада. Фишер га је помало подругљиво похвалио како је то сада веома модерно. Тада Рол није предвидео да ће његов пут оспоравати управо нова „структуралистичка ортодок-

сија“, чији носилац је био Ханс Улрих Веле, оценом да је његов „персоналистички истраживачки метод у целини неодржив“. Његови противници су били и Волфганг Момзен и њихови следбеници. Ценили су да су они који се баве биографијама и стављају личност у центар истраживања „лоши историчари“. Била је то, судимо, вехементна површност или малициозност.

Његов одговор појавио се у форми вишедеценијског рада на биографији кајзера Вилхелма II. Како је овај океански пројекат настао, који га интереси и даље покрећу? Када је Рол започео своја истраживања, није било научно заснованих биографија немачког цара. Каже се да су можда немачки историчари, једноставно из осећања националног понижења, ковали заверу после 1918. године да га избришу из немачке историје. Није било издања његових говора, његове преписке, ни његових чувених маргиналија на дипломатским списима. Ролово емпиријско искуство са властитом докторском тезом и књигом *Немачка без Бизмарка*, у којој је показао како је врховна власт у царској Немачкој 90-их година 19. века прешла из бирократских структура Рајха и пруске државе у руке кајзера, његових миљењика и незваничних саветника на двору, понајвише стога што је владар контролисао сва именовања, покренули су жељу историчара да настави даље. Такође, овоме су претходили и томови приређене грађе са преписком грофа Ојленбурга, једног од најближих царевих сарадника. За разлику од структуралиста, он ће реконструисати персоналне мреже, истраживати сложене мотиве у доношењу одлука користећи се и методама психоисторије и савремене генетике. Утицај неформалних група је важан сегмент историје једног друштва или институције и често незаобилазан да би се разумели и догађаји, али и неки дуготрајни процеси.

У овој књизи Рол прави прегледан подсетник кривудаваог „пута до Сарајева“. Подсећа како је Немачка подстицала сукоб Британије и Русије сугеришући овој последњој да зарати против Јапана, тада новог савезника Велике Британије. Кајзер је 1905. упућивао директне претње Данској, Холандији и Белгији, а Британији поручивао да Немци знају пут до Париза. Још увек „далеко“ од Сарајева, све до децембра 1905, кајзер и његово окружење планирају удар на Француску. Тада одустају када схватају да је Британија чврсто уз Француску, а саме војне припреме у Немачкој недовршене. На одлуку да се одустане утичу и социјалисти, који се виде као препрека и које претходно треба „довести у ред“ па и по цену крвопролића. У зиму 1908/09.

појављује се алтернативни сценарио по коме би на страни Аустро-Угарске био вођен рат против Русије и Француске, док би Британија остала по страни. „Само кад би се ствари најзад покренуле“, узвикивао је фрустрирани кајзер у јесен 1908. Русија је по тадашњој процени била војно неспособна, док би се Француској уручио оштар ултиматум да се не меша. Препрека је виђена и у чињеници да немачки народ не би схватио због чега води рат. Њега је тек требало „припремити“. Ни други у свету не би прихватили и оправдали нове немачке походе.

Многе, данас углавном расветљене епизоде из периода 1911–1914. показују, према Ролу, да „оно што се сада чини јасним, међутим, јесте да су у безбројним дискусијама о могућности рата током последње три године мира немачки лидери били мање заокупљени питањем да ли да започну рат него питањем како и када је најбоље започети рат“ (54). Његова теза је експлицитна: „одлука о Првом светском рату практично је донета средином новембра 1912, а рат је само одложен јер Британија, као ни 1905. и 1911. године, није оставила ни трачак сумње да ће заштитити Француску од напада.“

Мароканска криза 1911. у којој је Британија остала чврсто уз Француску, дакле, није прерасла у сукоб. Касније, у децембру 1912, поновни, недвосмислени британски став да ће бранити Француску и европску равнотежу, као и неспремност немачке морнарице, одвратили су Немачку од рата поводом сукоба на Балкану и аустроугарске жеље да доврши са Србијом. Ролова теза, заснована на пажљивом читању извора, сугерише да је одлука о рату, донета у новембру 1912, само била одложена до лета 1914. године. Немци су истрајно уверавали Аустро-Угарску да су чврсто уз њу ако она нападне Србију, а Русија се умеша. Одавно је Молтке планирао да прво сломи Француску за четири до пет недеља, а потом да се свом снагом окрене Русији. С друге стране, само у неколико условљених прилика кочили су Аустријанце да ништа не започињу пре лета 1914. Изузетак од овога се могао једино десити приликом заоштравања албанске кризе у октобру и новембру 1913, када је испоручен ултиматум Србији, који је она прихватила. Кризу је пратило застрашивање белгијског краља у Берлину 5. и 6. новембра да ће ускоро избити рат са Француском и да би за Белгију било најбоље да се сврста уз Немачку. Поновљена је, значи, претња из 1904. године. Како су мере јачања немачке војске напредовале, пише Рол, и како се проширење Канала кајзера Вилхелма ближило завршетку, Вилхелмови и Молткеови захтеви за

енергично деловање Беча постајали су све јачи. За време маневара у Шлезији у новембру 1913, кајзер је презриво пребацио Кондраду фон Хецендорфу да још није окупирао Србију. „Зашто се то није догодило“ питао је. „Нико вас није спречавао“ (88).

Коначно у мају 1914. немачки генералштаб је известио да је спреман и затхевао је од канцелара Бетмана и министра спољних послова Јагова да воде политику која ће довести до „превентивног рата“ у непосредној будућности. Довршен је Килски канал којим је флота са Балтика могла директно до Северног мора, довршене су луке за подморнице, реализован нови закон о војсци, попуњене залихе храном и набављено злато на лондонској берзи за резерве. „Немачки народ је индоктринацијом убеђен да у царској Русији види агресора“ (70). Кајзер је 16. јуна 1914, дванаест дана пре убиства у Сарајеву, наредио свом посланику у Лондону да дозна какво ће бити британско држање у случају европског рата. Као и у децембру 1912, послао је свог брата Хајнриха да краљу Џорџу V постави то исто питање, које недвосмислено открива немачке намере. Истог дана, 16. јуна, шеф кајзеровог војног стана генерал Валдерзе позвао је војне представнике трију немачких непрусских краљевстава Баварије, Саксоније и Виртемберга и наредио да до наредног упутства престану да шаљу писане извештаје. Кајзер је после атентата, 5. и 6. јула, примио у одвојене аудијенције најважније војне и цивилне представнике да се увери да ли су све припреме за рат завршене.

„Сад или никад!“ је кајзерова маргиналија која је ушла на сва врата у историју. Била је то његова реакција на вести о атентату. Тиме је био одређен курс.

Мада је из целе кајзерове биографије видљиво колики су утицај он и од њега изабрани чланови његовог окружења имали, колико су представљали опасност по мир, нарочито два „бланко чека“ која су дали Аустро-Угарској 1908. и 1914, „дуги пут до Сарајева“ је „кривудајији него што га овај једноставни сценарио нуди“. Упркос великом доприносу европским кризама и рату, Рол сматра да Вилхелм у самој *јулској кризи* „није био главни архитекта немачке политике“ (71). Историчар ту мрачну улогу препушта начелнику генералштаба Молткеу и министру спољних послова Бетман-Холвегу, који су тежили да изазову рат на начин да Немачка изгледа као жртва руске агресије, обезбеђујући тако свесрдну подршку немачког народа, односно, како су се они надали, неутралност Британије. Министарство спољних послова је задржавало или преправљало важне телеграме

које су слали посланици. Министар рата Фалкенхајн му је, у тренутку када се кајзер после одговора Србије на ултиматум премишљао, суво саопштио да су „догађаји сада ван његове контроле“. Каније, након избијања рата, сам Молтке се хвалио да је „припремио и започео (...) овај рат“. Дакле, Џон Рол, као и Фриц Фишер у књизи *Рат илузија* и многи други до данас, заступа тезу да је Берлин „желео овај велики рат, припремао се за њега и у складу с тим га изазивао још од децембра 1912. године“. Недавно су ову тезу нападали ревизионисти као што су Кристофер Кларк, Херфрид Минклер, Шон Мекмикин и други. Такође, они су минимизирали одговорност самих аустроугарских фактора, почев са царом Францом Јосифом, министром Берхтолдом, Форгачем, Хојосом, Мусулином, генералима Фон Хецендорфом, Кробатыном и Поћорекком.

Историчар се пита колико је још нових извора потребно да се они који су од 60-их наовамо оспоравали Фишера разоткрију као поклоници мита о неодговорности Немачке, неправичном Версају или оправданом „превентивном рату“? Одговор би могао бити помало ироничан. Сваки нови извор који ремети њихов мир или напор да етаблирају ревизију они најчешће прећуткују и склањају од очију читалаца или потпуно непримерено тумаче. У овој књизи нису ретки примери како су то поменути историчари чинили, шта су прећуткивали, а шта сакрили.

Када је Фишер свој закључак о одговорности Немачке темељио на три доказа, па и на одлуци „ратног већа“ од 8. децембра 1912, расположиви извори су му били оригинални записи дневника адмирала Милера, али онда су пронађени и записи вицеадмирала Алберта Хопмана од 9. децембра 1912. И они су потврдили да је постојала намера рата. Узалуд, рекло би се из угла историчара Волфганга Момзена, јер је он вехементно одбијао историјску важност састанка војног врха код кајзера 8. децембра 1912. као што би омаловажио и сваки други доказ. Ни Кристофер Кларк није далеко од таквог гледишта.

Током 70-их у контроверзу се укључио сам Џон Рол, на сугестију историчара Вилхелма Дајста и прикупио 41 документ о поменутом „ратном већу“. Целу епзоду је ставио у контекст тадашњег балканског рата. Ово је касније само ојачано издањима дневника Теодора Волфа (1984), дневника баварског војног представника у Берлину Карла Ритера фон Венигера (1998), преписке грофа Кагенека немачког војног аташеа у Бечу (1998, 2003), биографије генерала

Фалкенхајна (1994), издањем писама начелника кајзеровог војног кабинета Фон Линкера, поменутом издању опсежног дневника адмирала Алберта Хопмана, двама студијама о Молткеу (2000, 2001), као и истраживањима самог Рола обједињеним у књигама о кајзеру Вилхелму. Сви ови извори не само да потврђују претходно него одсликавају и усхићење и срећу коју је тај врх осећао што је добио „рат који је желео“, а притом је изгледало „као да је Немачка нападнута“. Речима адмирала Милера: „Влада је одлично успела у намери да ми изгледамо нападнути.“ Лио се шампањац, сви су сијали од среће. Било је то потпуно супротно расположењу у Петрограду, Паризу и Лондону.

Ова књига представља резиме Ролових педесетогодишњих истраживања и писања. Он, као и ми, сматра да је Први светски рат био сукоб који је немачки врх жељно ишчекивао. Постојали су, наравно, и дубински узроци тог великог и страшног сукоба. Они су и бројни и познати, али је кључни елемент била немачка намера за задобијање светске моћи и нарушавање дотадашње равнотеже, а не, како неки и данас тврде, тек случајни след околности или неизнуђене грешке „државника месечара“ (Кларк). У таквој реинтерпретацији могуће је сву кривицу или исход сукоба сместити у Сарајево или приписати београдској конспирацији.

Ова књига је Ролов одговор на непрекинуту расправу о томе колико је сам кајзер одговоран за рат у току јулске кризе 1914. године. Одговор је прецизан и није једнозначан.

У својим деловима књига није само разматрање немачке одговорности за рат. Она је као студија случаја добра илустрација од колике важности је и психоисторија за што потпуније разумевање прошлости. Она је илустрација која показује да истраживање и промишљање прошлости, извлачење закључака, не би смело робовати (догматским) крутим моделима или шематизмима у објашњавању историје. Сваки шематизам замагљује спознају прошлог јер је прошло и јединствено, саткано од делатних људи баш тог времена. Људе, као и данас, могу да воде различити интереси, али и њихове психолошке особине, фрустрације, параноје, физички хендикепи, несреће у детињству и проживљавање друштвених околности, посебно ратних пораза. Културни код или историјска свест трају генерацијама и не престају смрћу појединаца или нестајањем једне генерације са сцене. Много је примера на страницама књиге како су расистичке теорије о нижим и вишим расама покретале делатност највиших др-

жавника. Супериорност Тевтонаца над Словенима или Галима, извесност сукоба различитих култура, дубок антисемитизам, све је то био део менталитета кајзера Вилхелма и његовог најистакнутијег политичког окружења. Сведочења о антијеврејству кајзера и његовог брата Хајнрика од Пруске просто су запањујућа. Не само да су оптуживали Јевреје за пораз у рату и за држање Британије, Француске и Италије већ су захтевали да им буду укинута грађанска права, да буду затворени у гето, лишени јавних функција и права да похађају универзитет, стриктне мере против мешовитих бракова са Јеврејима и „чишћење аријевске расе“. „Будућност Европе је расно питање“, поручивали су. Било је то пре појаве књиге *Моја борба* њиховог каплара Адолфа Хитлера.

Миле БЈЕЛАЈАЦ

Jan Bank, Lieve Gevers. *Churches and Religion in the Second World War*. Bloomsbury Publishing, 2016, 624.

Компаративна истраживања европске религије и црквене историје почела су 2000. године у склопу истраживачког програма “The Impact of Fascist and National Socialist Occupation” (INSFO) који је спонзорисала Европска фондација за науку (ESF) у Стразбуру. Координатори истраживачке групе које се бавила црквама и религијом у окупираној Европи током и након Другог светског рата били су др Јан Банк, професор емеритус холандске историје на Универзитету у Лајдену (Холандија) и др Лив Геверс, професорка емеритус историје цркве и теологије на Католичком универзитету у Лувену (Белгија). Истраживачки програм је трајао до 2004. године. Резултати пројекта су објављени у: *Religion under Siege*, I: The Roman Catholic Church in Occupied Europe (1939–1950); II: Protestant, Orthodox and Muslim communities in occupied Europe (1939–1950), *Annua Nuntia Lovaniensia*, 56, eds L. Gevers, J. Bank, (Leuven: Peeters, 2007).

Након тога, професори Банк и Геверс су приступили раду на компаративној синтези историје цркве и религије у окупираним земљама у Европи током Другог светског рата. Циљ је био да се представи слика делатности хришћанских цркава (католицизам, протестантизам, православље) у различитим земљама западне, северне,

централне и источне Европе под окупацијом нациста или фашиста. Аутори су сматрали да ће европска перспектива допринети бољој представи разлика и сличности у погледу развоја цркава у овим земљама. Коначно, објавили су 2016. монографију, која, како каже у једној од рецензија оксфордски професор савремене историје Мартин Конвеј (Martin Conway), пружа први увид у историју деловања европских хришћанских цркава током Другог светског рата, што је од суштинског значаја не само за разумевање рата него и улоге коју су одиграле цркве у европској историји двадесетог века.

Упркос обиљу историјске литературе о Другом светском рату, предмет религије и цркве у окупираној Европи је био до сада запостављен. Аутори се баве суштинским темама као што су: односи између верских институција и окупационих снага; религијом као кључним фактором за национални идентитет и отпор; теолошким одговорима на фашистичке и национал-социјалистичке идеологије, посебно када је у питању прогон Јевреја; улогом хришћана у Холокаусту и верским животом током рата.

Монографија се састоји од Увода, дванаест поглавља (Црква и држава, Црква и нација после Првог светског рата; Црква и тоталитарна идеологија; Цркве на окупираним територијама – поглавље 3 и 4; Религија у тоталном рату; Цркве између лојалности и отпора; Цркве између принудног рада и отпора; Национал-социјалистичка масовна убиства и цркве – поглавља 8 до 11 са поднасловима: Прогони у нацистичкој Немачкој, Прогони на окупираним територијама, Савезници и вазалне државе нацистичке Немачке, Хришћанска димензија помоћи и уточишта; Црквени великодостојници и екуменизам) и Закључка.

Настала првенствено на основу литературе (приложена библиографија садржи попис од скоро 500 јединица), ова масивна студија пружа слику о томе како су хришћанске цркве у окупираној Европи одговориле „на једну од најбруталнијих епизода у људској историји”. Узимајући то као централно питање, аутори постављају још нека: према вокацији цркве су етичке институције, што би требало да буде круцијално, али да ли су оне током рата успевале да одрже тај морални императив? Какав је био положај хришћанства у оквиру нацистичког поретка? Какав однос су цркве имале према расном питању? Хришћани могу да користе иста доктринарна/етичка учења да подрже секуларне тоталитарне режиме или да мотивишу отпор. Који су религијски аргументи коришћени и на који начин? Аутори наглашавају да су цркве често коришћене као заштитници нације и подршка националном идентитету још пре и током Првог светског рата. Да ли су то-

ком наредног рата платиле цену те идентификације и какав је био однос окупаторских режима према том питању?

Посебна пажња посвећена је делатности Ватикана и Пија XII, ситуацији у СССР-у, Светском савезу цркава, екуменском покрету, појединим личностима које су се истицале у отпору (М. Колбе, Д. Бонхофер), процесу везаном за послератно признање кривице. Значајан простор у књизи добиле су и цркве на територији окупираних Југославије, Римокатоличка црква у НДХ и Српска православна црква. Аутори кажу да су „аутохтоне“ цркве и религије биле фактор који је могао да дâ позитиван допринос ка жељеном миру у позадини, иза фронта, што је било у интересу окупатора, али да су такође могле да буду негативан фактор у смислу отпора. Наводе пример архиепископа атинског Дамаскина који је постао водећа личност покрета отпора а касније, после капитулације окупаторских снага, поверена му је и посредничка улога као привременог председника државе. У окупираној Србији, нацистички режим прекинуо је у самом почетку сваку могућност да патријарх Гаврило Дожић игра било какву сличну улогу тиме што га је одмах интернирао.

Банк и Геверс закључују, између осталог, да је општи тренд био мирење са постојећом ситуацијом, ојачано осећањем личне немоћи према обавезним мерама који су увели окупациони режими. Црквени приоритет је био пре свега да заштити припаднике своје вере. Моралне осуде су биле ретке. Цркве су држале дистанцу делом из страха од одмазде, а делом јер су желеле да држе религију подаље од политичких сукоба. У земљама које су биле савезници нацистичке Немачке било је и гласова отворене подршке унутар цркава. У Румунији, православни патријарх је био неко време премијер. У вазалним државама попут Хрватске и Словачке, католицизам је играо кључну улогу у националној (и фашистичкој) идеологији. У Словачкој је, на пример, свештеник постао први председник.

Аутори кажу да би се, генерално гледано, могло рећи да су цркве у западној Европи имале више успеха у борби за одржавање степена независности током окупације нациста него њихове колеге из централне и источне Европе. Али додају да су централна и источна Европа представљале онај део континента који су нацисти хтели да искористе као простор за немачку колонизацију, регион у коме су третирали словенску популацију са „немилосрдним презиром“. Ипак, и у југоисточној Европи (Грчка и Бугарска), црквене вође су успевале у неким случајевима да остваре знатан степен конкретног утицаја.

Кључно је то да цркве нису пружиле или су пружиле мали отпор према дискриминацији Јевреја у нацистичкој Немачкој, као и да

је гетоизација била праћена сличном тишином. Протести црквених инстанци против депортација у већини случајева су се односили на депортације Јевреја који су били крштени, као и против државних интенција да се разреше мешовити бракови. И поред извесних изузетака, ниједан црквени вођа у Европи није протествовао отворено против прогона Јевреја, а исто је било и са депортацијама Рома.

Мада разоружава својим обимом, ова књига представља избалансиран преглед једне тематске целине европске историје прве половине 20. века. Стручњацима који се већ баве овом проблематиком она пружа широк компаративни увид у бројна питања и проблеме, као и у секундарну литературу. Онима који тек почињу истраживања на сличне теме морала би да буде полазна тачка. Опремљена је картама, одличним избором фотографија и индексом појмова и имена. Превод на енглески језик је урадио Брајан Дојл (Brian Doyle).

Радмила РАДИЋ

Vladimir Geiger, Mario Jareb, Davor Kovačić.
Jadovno i Šaranova jama. Kontroverze i manipulacije.
Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017, 147.

И после више од 70 година Други светски рат узбуркава страсти. До тога посебно долази када се говори о броју жртава који пречесто служи као оружје у политичкој, идеолошкој или националној борби. При том страдална људска бића потпуно падају у други план, постајући тако по други пут жртве – овог пута несавесних историчара, острашћених политичара или бескрупулозних кривотворитеља.

Владимир Гајгер има већ богату библиографију радова о жртвама Другог светског рата и времена непосредно после њега.¹ У почетку се пионирски бавио само жртвама Немаца у Хрватској и Југославији, да би касније посветио пажњу и истраживању других жртава Другог светског рата и првих поратних година. Ову невелику књигу је написао у сарадњи са два друга искусна истраживача: Мариом Јаробом и Давором Ковачићем. Књига је мала обимом и по дужини основног текста, могла је бити и чланак. Међутим, у данашње

---

1 Библиографија његових радова на ту тему је толика да би потпуни списак књига и чланака које је објавио био много дужи од овог приказа.

време брзих информација и ограничених буџета, мало који часопис би се одлучио да штампа чланак од седамдесетак страна. Поготово се не би одлучио да штампа и библиографију уз њега. Сем тога, чланци су по природи ствари мање „видљиви“, како у каталозима тако и на полицама. То су вероватно били разлози који су руководили ауторе да свој рад објаве у облику књиге. Она се састоји од предговора, шест поглавља, табеларних и сликовних прилога, сажетка на енглеском језику, пописа извора и литературе, те именског и географског регистра.

Прво поглавље (стр. 8–12) доноси кратке податке о постојању тзв. госпићке групе логора. Карактеристично је да готово половину овог кратког поглавља чини огромна библиографија у фусноти на више од две стране! На крају поглавља се посебно најваљује разматрање двотомне књиге Ђуре Затезала о логору Јадовно. Друго поглавље (12–29) акрибично цитира врло различите бројеве жртава ове групе логора који се могу наћи у литератури која је настајала од четрдесетих година XX века до данас. Дат је осврт и на то како су поједини аутори, односно енциклопедијске публикације дошли до процена броја жртава.

Кључни делови књиге су треће и четврто поглавље. Треће (29–41) је насловљено „Како је Ђуро Затезало дошао до процјене од 40 123 жртве госпићке скупине логора?“ У свом волуминозном двотомном делу о логору Јадовно, овај некадашњи директор архива у Карловцу је навео горе споменути број као укупан број жртава те групе логора уз поименични списак 10.502 жртве (од чега 9.663 Срба, 762 Јевреја, 55 Хрвата и 22 остала). Иако Затезалови бројеви нису највиши који се могу наћи у литератури о том предмету, због обима његових књига, аутори су посебну пажњу посветили анализи поступка којим је дошао до својих бројева – критикујући на тај начин прећутно и све оне који су понудили више бројеве. Наиме, аутори указују на врло оскудну изворну базу којом се Затезало (свакако у недостатку других извора) служио. Документи које је цитирао (њих 21), а аутори ове књиге брижљиво их наводе, заиста не омогућавају да се закључи да је Затезалов број доказив. Ти извори не допуштају ни да се утврди тачан број логораша, а поготово не жртава. Аутори дозвољавају могућност да је Затезало користио и друге документе (иако нису баш убеђени да они постоје), али постављају питање зашто онда и њих није цитирао. Поред тога, мерењу му и то што није користио чак ни сву расположиву литературу релевантну за њего-

ву тему. Цитирају више докумената из којих се види да нису сви ухваћени Срби и Јевреји слати у госпићку групу логора, из чега се може закључити да су животе изгубили на другим местима.

Наредно поглавље (41–57) носи за историографију помало неуобичајени наслов: „Шаранова јама – нетко лаже или је потпуно луд“. Бави се бројем жртава тог злогласног стратишта које је припадало комплексу логора о коме овде говоримо. И ту постоје врло различите процене броја жртава, само што се оне сада, уз документе, темеље пре свега на спелеолошким истраживањима и нагађањима колико лешева, односно људских костура може бити на дну јаме. Будући да су документи, као и у другим случајевима, врло фрагментарни, а да је јама само сондирана а не и истражена, број жртава није могуће утврдити са сигурношћу. Аутори ни не покушавају да дају процену, али одлучно одбијају тврдње апологета НДХ да у јами нема костију жртава усташког терора.

Пето поглавље (57–63) се бави бројем жртава логора Слана и Метајна. Иако је претпостављени број жртава у њима био знатно мањи, методолошки проблеми његовог тачног утврђивања су више-мање исти. Последење поглавље (63–69), под насловом „Је ли могуће број жртава госпићке скупине логора утврдити без вјеродостојних показатеља, ‘добре воље’ и ‘здраве памети’?“ представља својеврстан преглед навођења недовољно доказаних бројева жртава у новијој литератури уз неку врсту пледоајеа за коришћење добре воље и здраве памети у истраживању најболнијих и најспорнијих питања из историје Другог светског рата, тј. броја жртава.

Табеларни прилози (64–70) после главног текста садрже преглед различитих бројева жртава госпићке групе логора и Шаранове јаме у различитим публикацијама, уз навођење обимне библиографије. Сливовни прилози (85–105) садрже углавном копије корица у раду споменутих публикација. Најзанимљивији сликовни прилози су две карте и две скице Шаранове јаме. После релативно дугачког енглеског резимеа (107–122) следе попис извора и литературе (123–137), те ауторски и именски (139–143) и географски (145–147) регистар.

Књига Владимира Гајгера, Марија Јареба и Давора Ковачића *Јадовно и Шаранова јама. Контроверзе и манипулације* свакако неће задовољити ни некрофилне српске националисте, а вероватно ни апологетске хрватске. Међутим, људима хладније главе ће понудити обиље материјала за размишљање о начину утврђивања броја жр-

тава госпићке групе логора, као и о слабостима и манипулацијама до којих је при том дошло. Она је и својеврстан позив на даље истраживање, али уз примену „добре воље“ и „здраве памети“ – без којих нема науке, али ни мира међу људима и народима.

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Slavoljub Gacović. *Od povlašениh Srba do vlašskog jezika. O poreklu i postojbini, o seobama, o srbizaciji i asimilaciji, o maternjem jeziku i popisima Rumuna (Vlaha) istočne Srbije*, 5-1. Beograd, Negotin: Fabula nostra, Književno-izdavačko društvo Leksika, 2016, 788.

Власи североисточне Србије су етничка група са некадашње југословенске територије о којој се вероватно најмање писало. Главни разлози су свакако њихова „невидљивост“ и (везано с тим) неразвијеност њихове националне културе. Та „невидљивост“ произилази из њихове утопљености у српску нацију – што аутор књиге види као асимилацију. Борба против асимилације и национална афирмација Влаха североисточне Србије као Румуна у ствари су и главни разлози Гацовићевог писања, не само ове књиге: у издању матичне библиотеке „Светозар Марковић“ из Зајечара претходних година изашла су четири тома његових изабраних дела. Сва се она баве Румунима североисточне Србије. У њима, као и у књизи о којој овде говоримо, Гацовић инсистира на томе да су Власи чисти Румуни. То је црвена нит његових излагања, својеврстан *ceterum censeo* коме је подређено целокупно излагање и аргументација који треба да убеди читаоце у основну ауторову тезу.

Дело после Предговора и уводних напомена садржи четири поглавља. У уводним напоменама аутор укратко упознаје читаоца са структуром дела, његовим циљем, резултатима и методолошким приступом. Као главни циљ овог свог дела Гацовић истиче побијање тезе о Власима као повлашеним (румунизованим) Србима. Овако компоноване Уводне напомене као да су писане за лењог читаоца, који ће прочитавши их одложити врло обимну књигу. То би, међу-

тим, била грешка, будући да она садржи обиље етнографског, историјског, лингвистичког и статистичког материјала.

Прво поглавље носи наслов О пореклу и постојбини Румуна (Влаха) (стр. 17–81). У њему Гацовић поново прелази пут којим су ишли многи аутори који су се бавили тим питањем. Он цитира записе многобројних старих историчара, путописаца, лингвиста и археолога који су покушавали да одгонетну место настанка румунског народа. При том су се сударала два основна мишљења. По једном, Румуни су настали на Балкану, па су потом, током средњег века, прешли у своју садашњу домовину. По другом тумачењу, она је била и њихова колевка. Уз ова два схватања, постоји и треће – а њега прихвата и Гацовић – да су Румуни настали северно и јужно од Дунава, с тим што су северно од Дунава они асимилovali остало (претежно словенско) становништво, док су јужно од њега они углавном били асимиловани од нерумунског становништва. Као и многи други историчари пре њега, Гацовић, показујући завидну ерудицију и познавање мноштва језика, марљиво цитира све средњовековне ауторе који спомињу присуство романског становништва на Балканском полуострву. При томе остаје спорна само његова тенденција да све романско становништво Балкана мање-више изједначи са Румунима.

Сличан методолошки поступак је примењен и у наредном поглављу под насловом Миграције Румуна (Влаха) унутар карпатско-балканског простора (83–150). Временски оквир је, међутим, продужен од старог века до XIX столећа. У складу с тим проширен је и дијапазон коришћених извора и аутора који су на основу њих писали. У склопу овог поглавља Гацовић користи и радове српских географа и етнолога који су лансирали тезу о томе да су Власи „повлашени Срби“, обично избеглице-повратници из румунских земаља који су тамо румунизовани.

Као што је речено у уводу, оповргавање те тезе је и главни циљ овог дела. Због тога се наредно поглавље, Повлаштивање Срба или посрбљавање Румуна (Влаха) источне Србије (151–357) бави њоме. У његовом првом делу аутор се обрачунава са српским ауторима који у влашком становништву североисточне Србије виде румунизоване Србе, наводећи низ аргумената. Он указује на противречности у делима својих опонената, а враћа се и на питање времена асимилације балканских Влаха. Он заступа тезу о асимилацији

мањине од стране већине, одбацујући као апсурдну тврдњу да „једна Влахиња повлаши целу кућу“. Као доказ својој тези, Гацовић у другом делу поглавља говори о смишљеној политици српске државе и цркве упереној на асимилацију Влаха. Будући да се ради о релативно ско-ријем раздобљу (XIX–XXI века), није му било тешко да наведе обиље извора који то потврђују. У наставку овог поглавља, за неверне Томе, дати су и факсимили докумената (358–384).

Наредно поглавље носи наслов Да ли је матерњи језик Румуна (Влаха) источне Србије „влашки језик“ (385–493). У овој материји Гацовић је као риба у води и супериоран већини својих опонената: мало ко од њих је располагао знањем румунског и других језика да би могао да утврди степен изворности или чистоте влашких дијалеката. Цитира обиље примера указујући на сличности са румунским и српским, као и на узајамне језичке утицаје. Он критикује неодговарајућу транскрипцију влашких песама и умотворина ћирилицом и уопште оно што он види као недовољну упућеност српских етнолога. Посебно је занимљив увид који нам даје у дискусији о језику међу самим Власима, односно влашким активистима. Као и претходно поглавље, и ово прати сет факсимила докумената (494–505).

Последње поглавље се бави једним од најосетљивијих питања сваког националног покрета, посебно мањинског: пописима становништва. Оно носи наслов О пописивању Румуна (Влаха) источне Србије (507–625) и даје преглед броја пописаних Влаха од XIX до XXI века. Аутор запажа пораст њиховог броја до 1921. године, а од тада је приметан пад, односно велика колебања након Другог светског рата. Чини се да њих помало једнострано и недовољно аргументовано приписује асимилацији и нерегуларностима приликом пописа. Наводећи број становника за свако село, он наводи колико би требало да има Влаха, односно не оставља могућност за то да је део становништва заиста потпуно претопљен у Србе те да се зато не могу називати „етногенетским Власима“, као и то да део становника свакако чине и Срби старином. Кад говори о асимилацији, Гацовић уочава само ону репресивну (државно-црквену) страну, а углавном не улази у унутрашње побуде дела становништва које се асимилује мењајући тако и бројчано стање. Исто тако не улази у то зашто се на каснијим пописима после Другог светског рата број Влаха (после пр-

вобитног огромног пада) скоковито повећава, иако је то очит доказ да при изјашњавању на попису улогу игра више фактора.

Књига коју смо приказали није научно дело у уобичајеном смислу речи. Њена полемичност није само научна а њени циљеви су нескривено ненаучни. Иако источносрпске Влахе аутор види као чисте Румуне, а себе као борца против њихове асимилације, ово дело је далеко од тога да буде *Kampschrift*. Реч је о обимном делу које полемиче са низом тврдњи и аутора, са јасно исказаним циљем. То није подмукло дело које под плаштом науке покушава да оствари ненаучне циљеве: Гацовић се бори „с отвореним визиром“, а његов рад својом научном тежином даје велику снагу његовим национално-политичким тежњама. Ауторова ерудиција је толика да ће јој евентуални противници тешко доскочити. Утолико је више за жаљење што Гацовић тако често свесно користи иронију, која не додаје ништа уверљивости његових тврдњи, али дело непотребно удаљава од научног дискурса. Ово је утолико више штета што ово дело својим научним квалитетима и огромним обиљем знања из више области заслужује да га читају научници разних струка – од етнолога, преко историчара до лингвиста.

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Век српске голготе (1915–2015), I–III,
(тематски зборник међународног значаја), I: Историја.
Косовска Митровица: Филозофски факултет
Универзитета у Приштини, 2016, 499.

Албанска голгота (Српска голгота) у историографији подразумева повлачење српске војске и народа преко Албаније у зиму 1915/16. након офанзиве аустроугарске и немачке војске на Краљевину Србију у октобру 1915. године. Тротомни зборник *Век српске голготе* је настао као резултат рада конференције поводом стогодишњице овог догађаја која је одржана на Филозофском факултету у Косовској Митровици 18–20. септембра 2015. Учествовало је 150 на-

учних радника из десет држава. Зборник садржи радове 85 научника из седам земаља (Русије, Пољске, Италије, Бугарске, Црне Горе, Републике Српске-БиХ и Србије), што значи да нису сви радови објављени већ само они који су од рецензената оцењени као оригинални научни доприноси. Рад на зборнику завршен је 2016. када се обележавао јубилеј завршетка ове голготе.

У Предговору првог тома Урош Шуваковић, главни уредник, напомиње да зборник носи овакав назив у метафоричном смислу „само као почетни орјентир великог овогоковног страдања Срба које нажалост још увек није окончано“. Прва два тома зборника се односе директно на догађај 1915/16. године. У првој књизи *Историја* аутори се баве сагледавањем српске голготе из историјског угла, док су у другој књизи *Књижевност и језик* заступљена разматрања са књижевног (књижевно теоријског, књижевно историјског и уметничког) и лингвистичког аспекта. У трећој књизи *Друштвене науке* аутори се баве српском патњом и страдањем уопште у последњих сто година.

Прва књига обухвата 27 одабраних историографских радова домаћих и страних аутора. Део чланака у овом тому зборника посвећен је историјским околностима у Србији у време Првог светског рата. У раду Раденка Шћекића „Вијек геополитичке голготе“ износе се геополитичке промене српске државе у целом веку у којима су главну улогу имале велике силе. Први светски рат уопштено и последице које је он оставио по српску државу разматрају се у раду Марка Атлагића и Миленка Мацуре. Питањем кривице за рат бави се Радослав Гаћиновић са Института за политичке студије у раду „Наука западних сила у служби политике насиља над Србима након Версајског мировног споразума“. Интересантан рад који се односи на Рајсов допринос идентификацији криваца за рат јесте истраживање колега са Криминалистичко-полицијске академије Младена Бајагића и Иване Крстић-Мистрицеловић. Рајсом се бави и Зоран Јовановић у раду „Трагом мало знаног текста поводом откривања првог спомен обележја српским војницима страдалим у ратовима 1912–1918 у Сирогојну 1922“, текста објављеног у *Политици*, а уједно истражује и неговање српске културе сећања. Рад Црвеног крста за време окупације Србије истраживале су Адријана Грмуша и Слађана Младеновић. Питањем француске војне мисије генерала Пијарона де Мондезира, који је провео четири месеца са српском војском, од децембра 1915. до априла 1916, бави се Биљана Стојић. Стање у далматинској

јавности у јесен 1915. и њено реаговање на вести о слому Краљевине Србије, на основу штампе и стручне литературе, истражује Милан Гулић. Рад Данијеле Тешић Радовановић и Бранке Гугољи бави се спомен-обележјима подигнутим у Србији, Македонији, Грчкој, Алжиру, Тунису, Чешкој, Словачкој, Румунији и другим европским државама као колективним споменицима српским ратницима страдалим у рату 1914–1918. Занимљив рад Дејана Тубића „Тематске и естетско-стилске особености српског ратног сликарства од 1912 до 1918“ бави се феноменом ратног сликарства у српској уметности, који је подизао морал народу и војсци.

Део радова у зборнику бави се албанским питањем и стањем на Косову и Метохији у време повлачења српске војске. Поједини аутори истраживали су значајне градове на путу Голготе као што су били Косовска Митровица (радови Јована Алексића, Славише Бишевца и Саше Станојевића) и Призрен (радови Владана Виријевића и Божице Славковић). Поједини чланци баве се Косовом и Метохијом у очима страних дописника, попут Огиста Боба (рад Ивана Башчаревића), као и домаћих савременика попут Милутина Велимировића (рад Душана Бојковића и Момира Нинковића) и Ника Петровића, војника Бачког батаљона (рад Александра Растовића и Стефана Стаменковића). Александар Стаматовић се у свом раду бави преласком војске преко Црне Горе, на основу црногорских извора, а питање црногорских планова и акција према северној Албанији 1914–1918. истражује Здравко Делетић. Саша Марковић у свом раду „Јаша Томић и 'албанско питање'“ разматра чланке радикалног првака у Аустроугарској монархији о модалитету решења тзв. арбанашког питања у српској држави. У истраживању Јоване Шаљић и Милуна Стијовића приказана је регрутација Албанаца у српску војску 1915, као и проблеми који су проистекли из ове одлуке: дезертерства и отпор.

У зборнику *Век српске голготе* страни аутори бавили су се питањем српске голготе на основу иностране грађе. Професор Стефан Анчев из Бугарске је обрадио питање места и улоге Косова и Метохије у српској политици уочи и у време Првог светског рата. Рад Јарослава Вишњакова говори о голготи према извештајима руских војних и дипломатских агената (извештаји Артамова и Трубецког) из необјављене грађе Руског државног војноисторијског архива. Елена Кострикова је написала рад, заснован на необјављеној руској архивској грађи, који показује ангажовање Русије на Балкану и њено настојање да помогне Србији. Сергеј Костриков истраживао је

заступљеност теме страдања српске армије 1915. у ондашњој најти-
ражнијој руској штампи. Истраживање Војћеха Шћепанског односи
на разматрање присуства албанске голготе у колективном сећању
српског народа.

Зборник *Век српске голготе* представља неку врсту поме-
на страдању српске војске и народа почевши од 1915/16. године.
Ми смо се у приказу бавили само првим томом зборника везаним за
историјски аспект сагледавања српске голготе. Разноврсни радови и
квалитет истраживања заинтересоваће не само стручну већ и ширу
јавност. Зборник отвара бројна питања којима се истраживачи могу
даље бавити и представља подсећање на битне моменте у Србији и
на Косову и Метохији у време Првог светског рата. Аутори припадају
различитим генерацијама и профилима, што даје различите угло-
ве сагледавања појединих тема везаних за овај догађај. Значајан је
и по томе што су страни аутори дали допринос истраживањима не-
објављених страних извора. Треба похвалити и спољни изглед збор-
ника који потврђује озбиљност и квалитет подухвата објављивања у
време јубилеја овог значајног догађаја у српској историји.

Божница СЛАВКОВИЋ

Lexikon zur Geschichte Südosteuropas,
2. erweiterte und aktualisierte Auflage,
urednici Holm Sundhaussen i Konrad Clewing.
Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2016, 1102.

Друго, проширено издање *Лексикона историје југоисточ-
не Европе* је резултат вишегодишњег рада експерата са Инсти-
тута за научно истраживање источне и југоисточне Европе у Ре-
генсбургу (IOS). Већ прво издање овог лексикона из 2004. године
је забележило велики успех и постало важан извор информација
о историји југоисточне Европе не само за стручну већ и за ширу
публику на немачком говорном подручју која се интересује за овај
регион. Лексикон је наишао на добар пријем и међу студентима
историје југоисточне Европе на универзитетима у Немачкој,
Аустрији и Швајцарској. Међутим, прво издање је имало више

недостатака, произашлих из чињенице да су за одређене епохе и области у то време недостајали адекватни стручњаци. Тако су нпр. у првом издању недостајали појмови *Београд*, *Подгорица*, *комунизам*, *социјализам*, *Српско средњовековно царство* и др. Пошто су они од кључне важности за историју Србије и Југославије, може се са правом рећи да је прво издање Лексикона било непотпуно, да су неки делови југоисточне Европе били боље обрађени од других, као и да нису све епохе биле подједнако детаљно обрађене. Другим издањем било је предвиђено да се ови недостаци надоместе.

Кратком предговору (7–11) је непланирано додата напомена (11–15) у којој се констатује трагична смрт професора Холма Зундхаусена, који је био један од уредника и првог и другог издања, и који је без сумње најзаслужнији за успех овог великог пројекта. Он сам је обрадио 88 појмова и написао више од 200 страна текста, тако да овај лексикон носи његов печат. Затим следи попис аутора који су радили на лексикону, укупно њих 71, као и њихових иницијала (15–17). Иако су аутори претежно из Немачке, ангажовани су и стручњаци из Аустрије, Швајцарске, Хрватске, Румуније, Бугарске, Мађарске и других земаља. Из пописа аутора се види да су свој прилог настанку Лексикона дали и реномирани историчари попут Едгара Хоша (Вирцбург), Волфганга Хопкена (Лајпциг), Лудвига Штајндорфа (Кил), Алојза Иванишевића (Беч), Наташе Мишковић (Базел), Срећка М. Џаје (Минхен) и Драга Роксандића (Загреб). После детаљног списка коришћених скраћеница (17–21) дат је преглед кључних речи у Лексикону (21–30), као и 10 карата југоисточне Европе врло доброг квалитета (30–31). Након тога долази главни део лексикона – по абецеди поређани појмови од „А“ до „Z“ (41–1069). На самом крају је дат регистар места и појмова (1073–1098), а пре тога наилазимо на врло практичан преглед коришћених назива места, у коме су паралелно наведени немачки назив (лево) и савремени назив (десно) (1069–1073). Са техничке стране, Лексикон је урађен професионално и задовољава највише стандарде. Уз сваки обрађени појам следи списак најважније актуелне литературе, као и иницијали аутора текста. У сваком тексту је указано на кључне речи и појмове који су обрађени, што знатно олакшава коришћење. Лексикон је тврдо повезан и доброг визуелног дизајна. Обим се у односу на прво издање готово удвостручио: број страница се повећао са 770 на 1102.

Концепт није промењен у односу на прво издање: временски је обухваћен период од раног средњег века до данас, док се просторно аутори руководе „широм“ интерпретацијом појма југоисточне Европе, која обухвата историјску Угарску, османске области на Балкану, румунско говорно подручје, као и све јужнословенске области. То значи од Византијског царства, преко Османског царства, Хабзбуршке монархије и Млетачке републике до данашњих националних држава: Албаније, Босне и Херцеговине, Бугарске, Грчке, „Косова“, Хрватске, Македоније, Молдавије, Црне Горе, Румуније, Србије, Словачке, Словеније, Мађарске и Кипра. Што се тиче географских појмова, обрађени су сви главни градови (актуелни и ранији), као и неки историјски важни градови попут Дубровника и Солуна. Специфичност овог лексикона је да у њему нису нашле место историјске личности, а разлог за то је прагматичне природе: још од 1980. постоји *Биографски лексикон историје југоисточне Европе* на немачком језику, који је у међувремену дигитализован и бесплатно је онлајн свима доступан.

На основу горе наведених критеријума је обрађено укупно 603 појма: 542 су преузета из првог издања, док је 61 појам потпуно нов. Преузети појмови су обрађени и додата им је актуелна литература. Нови појмови се могу поделити у три групе: 1) они који су на основу постављених критеријума морали ући још у прво издање како би лексикон био потпун; 2) они из периода после 1991. који у првом издању нису били обрађивани; 3) појмови произашли из нових токова у историографији. Што се тиче прве групе, пре свега је требало допунити листу главних градова, тако да су додати појмови *Београд*, *Подгорица* и *Приштина*. Од народа су додати *Босански муслимани* и *Молдавци*, а од територија *Херцеговина*, *Левант* и *Лика*. Важан нови појам из ове прве групе свакако је и *Српско средњовековно царство*. У другу групу нових појмова спадају пре свега *Дејтонски споразум*, *Хашки трибунал* и *ратови у Југославији*, док у трећој групи имамо појмове *нација*, *етничка група*, *етничко чишћење*, *путописи*, *саобраћај*, *жене у Османском царству*, *историографија (19. и 20. век)* и др. После ових допуна се са правом може тврдити да у другом издању више нема већих недостатака и да је Лексикон потпун.

Текстови су високог квалитета и пружају читаоцу поуздане и објективне научне информације о различитим темама из историје југоисточне Европе. Чак и политички актуелне теме попут *Дејтонског мировног споразума*, *Хашког трибунала* и *етничког чишћења*

обрађене су професионално и неутрално. Аутори су успели да задрже висок степен професионалности и код историографски контроверзних тема. У немачкој историографији је нпр. распрострањено мишљење да је Гаврило Принцип био припадник великосрпске организације *Млада Босна*. Лексикон нам међутим даје коректну информацију да је *Млада Босна* била југословенска националистичка организација, која се борила за отцепљење свих Јужних Словена од Аустро-Угарске, и објашњава корене овог покрета у идејама Ђузепеа Мацинија (450–451). Други пример је *Илирски покрет*, који се у немачкој историографији претежно представља као „хрватски национални препород“ и углавном као хрватски национални покрет. У Лексикону налазимо информацију да се ради о „културном и политичком покрету Јужних Словена у Аустро-Угарској у периоду 1830–1848. године“ (408). С друге стране има и текстова који су написани тендециозно и где су се поткрале мање грешке. Тако нпр. у чланку о *Војводици* пише да је Новосадска скупштина прогласила уједињење са Југославијом (1014–1015), што је само делимично тачно, јер је првобитно проглашено уједињење са Краљевином Србијом. Што се тиче доследности у спровођењу постављеног концепта, поткрала се једна грешка, која је наслеђена из првог издања: *Петар Петровић Његош* постоји као одредница, иако званично у Лексикон није требало да уђу историјске личности. Тако је Његош једина особа која је добила одредницу, мада за то не видимо оправдање. Мања недоследност је и чињеница да је *Република Српска Крајина* тематизирана, док *Република Српска* и *Херцег-Босна* нису тематизоване. Још једна недоследност је да је *Косово* као национална држава ушло у лексикон, али не и *Косовари* као нација. Међутим ово су све мањи пропусти, који не умањују квалитет овог лексикона и који ће сигурно бити кориговани у следећем издању.

Можемо да закључимо да је друго издање *Лексикона историје југоисточне Европе* потпуно успело и да су готово сви недостаци првог издања успешно исправљени, тако да се пред нама налази књига која ће сигурно постати незаобилазан и поуздан извор информација о историји читаве југоисточне Европе не само у настави у школама и универзитетима него и у научноистраживачком раду.

Данијел КЕЖИЋ

John Paul Newman. *Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State Building, 1903–1945*.
Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 287.

Први светски рат, по мишљењу Џона Пола Њумена, није био пуки рат за одређивање војне надмоћности, већ „рат идеја, о нацији, царству и о будућој организацији Европе“ (119). У њему се борило око 65 милиона људи. Они који су се вратили кући по његовом завршетку донели су те идеје са собом, неки су постали горљиви борци за националну идеју, међу онима пред чијим очима се одвијала Октобарска револуција било је и нових одушевљених „народних трибуна“ који су једва чекали да разгоре пламен револуције у својој отаџбини и оних које је „дивљање“ болшевика учинило жестоким реакционарима. Књига *Yugoslavia in the Shadow of War* (Југославија у сенци рата) Џона Пола Њумена, професора модерне европске историје на универзитету Менут (Manooth) у Ирској, анализира те људе, повратнике из ровова, и начин на који су они утицали на развој догађаја у Краљевини СХС.

Аутор сматра Југославију посебно погодном за истраживање овог општеевропског феномена, јер се она може сматрати прворазредном студијом случаја за целу југоисточну Европу. Његова намера била је да покаже како је дошло до краха парламентарног система у Југославији и да укаже на улогу патриотских и ветеранских организација у подривању и рушењу система изнутра. Такође, намера му је била да демонстрира из којих су разлога ветерани Првог светског рата играли тако битну улогу и у промењеним околностима Другог светског рата. Књига се састоји из предговора, увода, закључка и осам тематских поглавља.

У целини гледано, Њуменову монографију карактерише широк хеуристички опсег, јер је базирана на документима из Архива Југославије, Архива САНУ, Хрватског државног архива, као и на бројној периодици. Међутим, у извесној мери је запостављена приватна грађа ветерана (мемоари, песме, књижевна дела и писма), што ову књигу, по речима Рорија Јеоманса (Rory Yeomans), „пре неудобно смешта између политичке и друштвене историје него што је чини истински интердисциплинарном“.¹ Исцрпан списак коришћене ли-

1 Rory Yeomans, „Review of *Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State Building, 1903–1945*“, *Slavic Review* 75, no. 2 (summer 2016), 485–486.

тературе могао би се употпунити радовима млађих српских односно југословенских аутора, који су у овој монографији недовољно заступљени.

Аутор настоји да прикаже два кључна аспекта живота ветерана и њихових удружења. Са једне стране, културу сећања на Први светски рат, комеморативне иницијативе, удружења и политику државе према комеморацијама, а са друге, улогу ветеранских (и других националистичких) удружења у политичком животу југословенске краљевине и степен интегрисаности ветерана у ново друштво. У намери да прикаже културу сећања аутор посматра новонасталу Краљевину СХС у контексту нове „версајске“ Европе, коју су карактерисале оштро супростављене и комплексне културе сећања на Први светски рат. Док су Француска и Енглеска баштиниле „културу победе“, која је глорификовала напоре током рата и позивала на чување извојеваних тековина, дотле су поражене земље, Аустрија, Немачка и Мађарска, неговале аналогну „културу пораза“, која је подразумевала свест о учињеној неправди и позивала на ревизију установљеног поретка. Међутим, у земљама насталим на развалинама Аустроугарске, ситуација је била далеко комплекснија. У Чехословачкој, Пољској, Румунији и поготово Југославији велики делови истих народа налазили су се у оквиру различитих војски. Ипак, у овим земљама је, према ауторовом мишљењу, гајена „култура победе“, што је аутоматски повлачило и маргинализацију оних који су се налазили на супротној страни у овом сукобу (11). Ова пракса је у југословенском случају доводила до још сложеније ситуације, јер су ветерани „црно-жуте“ монархије, зависно од бојишта на којем су ратовали, имали и потпуно другачије виђење свог ангажмана. Аутор истиче и проблеме са којима су се суочавали аустроугарски ветерани приликом иницијатива за комеморацију и дубоко неповерење које је према њима постојало међу српским официрима и чиновницима.

Њумен настоји да прикаже настанак ветеранских удружења и њихову улогу у политичком животу. Детаљно су описани оснивање, идеје и организација Удружења резервних официра и ратника и Народне одбране, као и њихове унутрашње противречности и фракције. Кључни проблем ових удружења била је нерешива дилема на који начин помирити обавезно величање српске победе у Великом рату, као један од постулата новонастале државе, са жељом да се у њихов рад укључе и ветерани аустроугарске армије. Активностима разних четничких удружења, њиховом непрекидном бор-

бом са „анационалним елементима“, и клими насиља на југу земље (Косово, Метохија и Македонија) посвећено је цело поглавље. Посебна пажња поклоњена је питањима ратних инвалида и добровољаца и њиховим удружењима. Аутор је приказао настанак добротворних организација за помоћ инвалидима и установама основаним у циљу побољшавања њиховог стања, истичући и проблеме са којима су се суочавале. Њумен је одлучио да прикључи свом излагању и поједине неветеранске организације и покрете, попут Организације југословенских националиста (Орјуна) и Југословенског народног покрета Збор, који су неговали култ борбе и настојали да у свој рад укључе ветеране. Са правом се, додуше, може поставити питање чиме је једна неветеранска и немилитантна организација какав је био Српски културни клуб заслужила место у овој студији.

Посебно подстицајно за даља истраживања и дебату јесте ауторово виђење аустроугарских ветерана јужнословенског порекла који су, према његовом мишљењу, били маргинализовани како у доминантно немачкој аустроугарској армији тако и у доминантно српској југословенској војсци, али чак и у усташкој војсци (257). Међутим, ово вредно истраживање би се могло унапредити уколико би се милитаризација друштва и перзистентност насиља посматрала у целокупној југословенској држави и међу свим њеним народима. Наиме, пишући о новонасталим милитантним организацијама, аутор наводи и подробно описује организацију, изгреде и терор Орјуне и Српске националне омладине (Срнао) које оправдано представља као међусобно супротстављене. Иако на једном месту помиње њено постојање (155), аутор не настоји да покаже сукобе које је Хрватска национална омладина (Ханао) имала са Орјуном у Загребу и другим деловима Хрватске. Деловање милитантних хрватских организација такође је доприносило клими насиља у међуратној Југославији и управо су те организације представљале оквир из којег је настала и каснија усташка организација. Један од многобројних примера јесте случај Андрије Артуковића, једног од усташких првака, који је као студент био вођа Ханао у Госпићу.² Ова студија би била потпунија да су у њој анализирани и организације попут Хрватског католичког орла или словеначка Омладина Христа краља (Mladci Kristusa kralja), са намером да се испита у којој су мери идеје тих друштава утицале на деловање њихових припадника у Другом светском рату.

2 Бранислав Глигоријевић, „Особености фашизма у Југославији двадесетих година“, *Марксистичка мисао* 3, 1986, 37.

Поред тога, говорећи о све већем упливу насиља у политику, аутор наводи терор Орјуне, коју сматра партијском војском Светозара Прибићевића, и различитих четничких удружења и Срнао, које сматра војском Народне радикалне странке, над присталицама Стјепана Радића и припадницима несрпских народа. У том контексту он посматра формирање Хрватске сељачке и грађанске заштите (ХСЗ) као паравојних формација ХСС-а, сматрајући их превасходно одбрамбеним организацијама. Међутим, не наводи да су и припадници ХСЗ-а били одговорни за насиље и терор над неистомишљеницима, поготово након формирања Бановине Хрватске 1939. године. Поред Срба, њихове жртве су били и они Хрвати који су се експонирали као противници ХСС-а, на пример Фрањо Хотак, истакнути загребачки „борбаш“, који је изгубио око током пребијања.³

Тенденција неуједначеног приказивања размера и виновника насиља достиже свој врхунац у осмом поглављу Светска олуја (241–261) које даје преглед ситуације у распарчаној Југославији током Другог светског рата, са посебном целином посвећеном свакој од зараћених страна: колаборационистима у Србији, четницима, усташама и партизанима. Пишући целину о Југословенској војсци у отаџбини аутор више пута наводи (и касније понавља у закључку) њене злочине извршене над припадницима несрпских народа и заједница и програм Хомогене Србије Стевана Мољевића. Такође, повлачи паралелу између „дивљања над не-Србима“ које су спроводили одреди Косте Пећанца и герилског ратовања на југу током и након Првог светског рата, што је прилично контроверзан начин посматрања његовог ангажмана ако се узму у обзир потпуно различите околности у којима је деловао (249). Са друге стране, пишући целину о Независној Држави Хрватској (НДХ) аутор само на једном месту спомиње „геноцидну политику“ вођства усташког покрета, али ни Јасеновац нити десетине других логора и стратишта, као ни резултати овакве геноцидне политике нису поменути ни приказани. Такође, иако настоји да укаже на то да усташки покрет није настао преко ноћи и тражи његове зачетке у франковачкој опозицији, аутор не приказује утицај Католичке цркве на растуће непријатељство према Србима. Уз то, у књизи је присутан и један број сасвим пашалних оцена и закључака. На пример, пишући о Лују Ловрићу Њумен наводи: „Доиста, *мало* је Срба који су толико жртвовали и који

3 АЈ, 307, 2, Говор Светислава Хођере на збору у Новом Саду 19. 11. 1939.

су се тако истакнуто борили за ослобођење и уједињење као овај Хрват“ (200–201).

Истовремено је ауторово излагање о Југословенском народном покрету Збор превише упрошћено и базирано на старијој (у извесној мери превазиђеној) литератури. Аутор посматра Збор као „шизофрен“ покрет који није могао да дефинише да ли је српски или југословенски. Збор је „константно истицао своје југословенско одређење, истовремено глорификујући српске ратове за ослобођење и уједињење као и примат Српске православне цркве (СПЦ)“ (231). Даље наводи да је управо овакав однос према СПЦ чинио да страначко југословенство личи на „криптосрпство“ (231). Сматрамо да је нужно указати на мањкавости овакве интерпретације. Наиме, иако је неспорно да су везе између СПЦ и Збора биле много дубље него између Збора и Католичке цркве, то није значило да је Димитрије Љотић икада заговарао „примат“ СПЦ. Његово писање о међуконфесионалним односима никада није рефлектовало тај став, а сам је провео преко двадесет година у браку са Хрватицом и католикињом која није прешла у православље. Такође, везама са СПЦ се не може објаснити чињеница да је Збор био „криптосрпски“ у очима Хрвата, када су ту стигму носили и сви други, ма колико секуларистички, интегрално југословенски покрети.

У сваком случају, и поред поменутих недостатака, студија *Yugoslavia in the Shadow of War* представља допринос истраживању феномена паравојног насиља, као и функционисања ветеранских и патриотских организација у Европи након Првог светског рата.

Растко ЛОМПАР

Đorđe Mihovilović. *Jasenovac 1945.–1947. Fotomonografija*.
Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područja Jasenovac, 2016.

Аутор књиге *Jasenovac 1945.–1947. Fotomonografija* је Ђорђе Миховиловић, виши кустос Меморијалног музеја Јавне установе Спомен подручје Јасеновац. Фотографијама је показао право стање на терену логора од 1945. до 1947. године и тиме доказао манипулације тврдњама о некаквом послератном комунистичком логору у Јасеновцу.

На почетку књиге (стр. 5–10) налазе се прикази/рецензије. После на више места проблематичног, пристрасног, политико-лошког, па и идеолошког тумачења неких догађаја на Балканском полуострву и у свету др Андриане Бенчић, следи крајње професионалан приказ/рецензија књиге из пера Наташе Матаушић.

У књизи је аутор објавио 769 фотографија. Фотографије су снимљене од 1945. до 1947. године. Неке од њих су овде први пут објављене. Фотографије су распоређене у четири тематске целине које обухватају: 1. логор II Брочице; 2. логор III Циглана; 3. место Јасеновац; 4. Подручје логора Стара Градишка. За сваку фотографију, или када је то ситуација налагала за групу фотографија, аутор је дао пропратне коментаре и податке везане за место, објекат или догађај. Дао је податке и о фотографима који су снимали послератни логор и о институцијама у којима су снимљене фотографије похрањене.

Према наводима Наташе Матаушић, „фотографије чине посебну вриједност ове књиге јер свједоче о стању и изгледу усташких логора Јасеновац и Стара Градишка какав су затекле партизанске јединице након повлачења усташа у травњу, односно свибњу 1945. године, ексхумацијама жртава логора Стара Градишка и послјератној тихој разградњи објеката усташког логора Јасеновац“. Аутор је успео да фотографијама, као доказима, ефикасно неутралише тврдње све гласнијих појединаца који оживљавају тезу постављену у другој половини 90-их година XX века да је постојао наводно комунистички логор од 1945. до 1951. године на простору Јасеновца, а који је био у функцији масовног убијања лица хрватске националности и лица која су била припадници поражених војних јединица. Књига је управо одговор на њихове неутемељене и субјективне тврдње, јер фотографије показују да на том месту није било услова за постојање комунистичког логора, о чему сведочи порушеност објеката приказаних на њима. Књига је изузетно драгоцен, јер је задала озбиљан ударац онима који заступају овакве неутемељене тврдње.

Бојан ЂОКИЋ

Милош Тимотијевић. *Драгиша Васић (1885–1945) и српска национална идеја*. Београд: Службени гласник, 2016, 565.

У Београду је 2016. године објављена монографска биографија у којој је приказана историјска делатност Драгише Васића, истакнутог српског и југословенског јавног радника, уз аналитичку обраду проблема српског националног питања у XX веку. Будући равногорски идеолог је са српском националном идејом и њеном реализацијом, у њеном уско српском или ширем југословенском оквиру, био тесно повезан током већег дела живота, као и већина његових савременика, те је Милош Тимотијевић, обрађујући његову биографију, дао нашој науци широко монографско тумачење српског националног проблема током прве половине XX века из угла једног дела грађанске класе српске и југословенске државе.

Милош Тимотијевић живи и ради као музејски саветник Народног музеја у родном Чачку. Студије историје завршио је 1996. на Филозофском факултету у Београду, где је и докторирао 2011. с тезом „Модернизација балканског града у доба социјализма. Пример Чачка и Благоевграда (1944–1989)“. Проучава модернизацијске процесе на Балкану у другој половини XX века, друштвену и културну историју чачанског краја у XX веку, историју цркве и црквене уметности на подручју западне Србије, војна и политичка дешавања у Србији током Другог светског рата.

Књига Милоша Тимотијевића о Драгиши Васићу и српској националној идеји састоји се од Предговора, Увода, седам тематски насловљених целина (Нација и национална идеја, Ратови (1912–1920), „Човек прича после рата“, Чекајући нови рат (1930–1941), Нови рат (1941–1945), Мир, Интелектуалац и рат), списка извора и литературе, именског регистра и белешке о аутору. Поједине целине су омеђене годинама, друге нису, али све следе хронологију догађаја везаних за Драгишу Васића и проблематику српског националног питања. У оквиру целина налази се много мањих тематски и тематско-хронолошки насловљених потпоглавља.

Аутор је у уводном поглављу „Нација и национална идеја“ теоријски приказао проблеме настајања модерних нација, уз коришћење релевантне домаће и стране литературе. Од страних аутора највише је користио дела Антонија Смита о настанку и формирању националних идентитета, а његови ставови су послужили као основа за даља објашњења у вези с настанком модерних нација.

Милан Суботић је био најзаступљенији домаћи аутор у теоријском објашњењу нације.

Милош Тимотијевић је указао на чињеницу да представе о заједничком пореклу Срба у далекој прошлости нису потпуно погрешне, али оне немају одлучујући значај у стварању модерног српског идентитета. Одлучујући значај у том смислу има средњовековна српска држава Немањића, која је стављањем нагласка на посебно место српског народа у православној васељени знатно утицала на касније формирање националног идентитета Срба, наредо с важном улогом хришћанског и митског косовског завета. Захваљујући немањићкој традицији протонационални идентитет Срба се задржао током османског периода и, захваљујући Српској православној цркви, ширио се на околне православне заједнице („православни национализам“). Тамо где је био слабији утицај цркве, ојачавани су локални идентитети и стварао се нови, епски колективни менталитет, да би се током XIX века српска нација изградила у складу са европском националном идеологијом и модернизацијом друштва. Српска национална и политичка културна пракса касније се код српске елите надоградила идејом југословенства, све у циљу стварања јаке и велике државе, способне да се одупре завојевачким тежњама великих европских колонијалних империја. Аутор је уочио да због усвајања југословенске идеологије преображај српског народа није био линеаран, нити потпуно завршен и окончан 1918. године, када је створена југословенска држава.

Одрастао, васпитан и образован у добу нација и империја, а у маленом модерном србијанском граду, Драгиша Васић био је, према истраживањима Милоша Тимотијевића, изразито привржен српској националној идеологији, насталој у српској држави XIX века. Пореклом из Горњег Милановца на Руднику, традиционалног упоришта династије Обреновић, по породичној традицији присталица Либералне, потом Националне странке Стојана Рибарца, Драгиша Васић је током свог плодотворног књижевно-уметничког и политичког живота трагао за одгонетањем и дефинисањем националног идентитета српског народа. У том смислу је разматрао проблеме наслеђених традиционалних образаца, космополитског грађанства либералне Европе (чији је део сам постао одласком и школовањем у Паризу), те „нове ере“ комунистичког интернационализма, реализованог у пракси између два светска рата.

Аутор је указао на чињеницу да су ставови Драгише Васића о српској националној идеји важан елемент за разумевање делатности и историјске улоге овог истакнутог Рудничанина током прве половине XX века, нарочито имајући у виду његову истакнуту улогу у времену Другог светског рата и крвавог грађанског сукоба идеолошки подељеног српског народа. Доцнија покољења Срба су тако истицала, с правом, лик Драгише Васића као узора за промоцију либералних вредности, чување националне традиције и грађанске одговорности. Иако „танак слој“ српског народа, грађанство обреновићевске Србије било је породично, културно и политичко упориште у размишљањима и ставовима Драгише Васића.

Грађанин европске либералне националне Србије Обреновића, Драгиша Васић је остао њен приврженик у највећем делу свог живота. Утицај српске цркве на његова размишљања и ставове није био велики, о чему је Милош Тимотијевић дао несумњивих доказа. То не значи да је Драгиша Васић био безверник; једноставно није био клерикалац. Извесне недоумице у погледу опредељења за комунистичку идеју на супрот европској идеји националне либералне демократије код Драгише Васића, Милош Тимотијевић је аргументовано образложио великим ороњућем скоро целог друштвеног и политичког поретка југословенске монархије Карађорђевића. Па и у таквим околностима, Драгиша Васић није пришао комунистима, него се придружио српским републиканцима Љубе Стојановића, као и један део најистакнутијих српских интелектуалаца. Југословенска републиканска странка није поништавала српску националну идеју, већ ју је бранила против агресивних наступа осталих југословенских националиста у Краљевини Југославији, као и касније током Другог светског рата. Бранећи право на постојање и оживотворење српске националне идеје у оквирима југословенске државе, Драгиша Васић је у Другом светском рату приступио покрету Драгољуба Михаиловића, поставши један од његових главних идеолога.

Нажалост, као и српска национална идеја у пракси, и Драгиша Васић је привремено скончао на Лијевча пољу, зверски уморен од усташа 1945. године. Међутим, не живи пракса, него идеја, коју носе људи, уколико су је достојни. Кад не би било људи достојних идеје да ју носе, не би било ни праксе која се остварује. Драгиша Васић је српску националну европску либералну демократску идеју носио, и пренео је другима.

Монографска биографија *Драгиша Васић (1885–1945) и српска национална идеја* Милоша Тимотијевића написана је једноставним и читљивим стилем. Лако се чита и поима „тежина“ коју собом носи ова књига. Иако је већином настало на основу објављених извора, те доступне релевантне литературе, дело Милоша Тимотијевића леп је допринос српској историографији.

Александар ЛУКИЋ

**ИНФОРМАЦИЈЕ
О НАУЧНИМ СКУПОВИМА
Information on Conferences**

Научни скуп *Научна критика и стручне рецензије*,
Институт за новију историју Србије,
17. 5. 2017, Београд

Институт за новију историју Србије је у просторијама Привредне коморе Србије у Београду одржао скуп *Научна критика и стручне рецензије* као почетак циклуса округлих столова, разговора и конференција под називом *Српска историографија данас*. На скупу је своја искуства, запажања и размишљања изнело 14 научника, а проф. др Смиља Марјановић Душанић није била у могућности да учествује. Отварајући скуп у име организатора др Миле Бјелајац, директор Института за новију историју Србије, најавио је да је то само почетак сличних окупљања научника Србије и света у организацији овог института са циљем да се из различитих аспеката сагледа положај српске историографије данас. Указао је на потребу изучавања места српске историографије у светским оквирима и изучавања белина из прошлости. Говорио је о кризи историје, недовољно развијеном научном животу у данашњем времену, ретким теоретским расправама, одсуству дијалога међу историчарима и недостатку округлих столова, критичких осврта и научних конференција.

Рад скупа је био подељен у три панела којима су руководили др Момчило Исић, др Зоран Јањетовић и др Радмила Радић, научни саветници Института за новију историју Србије.

На првом панелу су говорили проф. др Богољуб Шијаковић, др Мирослав Перишић, др Зоран Јањетовић, др Латинка Перовић и проф. др Драган Павловић. Професор Шијаковић је изнео бројне изазове са којима се суочавају хуманистичке науке у условима инструментализације знања, за које је рекао да своју вредност добија на тржишту рада и постаје комерцијализовано, масовно, банално и тривијално. Др Перишић је пошао од става да научни живот није на пожељном нивоу, иако је извора и слободе за научнике више него раније и иако је приступ изворима лакши. Постављајући као императив очување духа историчара, упозорио је да научни дијалог данас није јача страна српске историографије, чиме су историчари онемогућени да утичу на унапређење струке. Др Јањетовић је говорио о практичним и теоријски проблемима рецензирања радова у условима у којима је за објављивање монографија потребно прибавити три, а за објављивање чланака најчешће две анонимне рецензије. Он сматра да је, ако није могуће финансијски вредновати труд рецензента, потребно на други начин стимулисати

њихов рад. Своја размишљања о садашњем тренутку српске историографије др Латинка Перовић је заснивала на ставу да су научни живот, часописи и рецензије изведени из стања у коме се историографија налази. Професор Павловић је говорио о различитим типовима рецензија, аутономности рецензената, уредника и аутора и о односу на релацији рецензент – аутор – уредник.

На другом панелу су ставове изнели проф. др Биљана Шимуновић Бешлин, др Гордана Кривокапић Јовић, др Александар Р. Милетић и проф. др Александар Кадијевић. Професорка Бешлин је скренула пажњу на угроженост хуманистичких наука постојећим законом о вредновању научноистраживачког рада који је наметнуо продуктивност и цитираност као мерило научног рада. Говорећи из веома богатог рецензентског искуства, указала је на примере ауторециклирања и објављивања истог рада под другим називом. Др Гордана Кривокапић Јовић је на основу уредничког искуства у *Токovima историје* и редакцији за монографије ИНИС-а анализирала текстове приспеле у ове две редакције и то са становишта научног метода и језичког исказа и закључила да постоји доминација позитивистичког методолошког приступа. Такође, извршила је анализу типова рецензија, тј. различитих приступа рецензената текстовима о којима су давали стручна мишљења. У излагању др Милетића је било речи о развоју праксе рецензирања у издавачком процесу, полемикама о сврсисходности давања текстова на спољашње рецензије, критикама концепта спољашњих рецензирања и сл. Од ставова професора Кадијевића издвојићемо подсећање на негативну праксу да се рецензенти монографија појављују и као писци приказа и учесници на промоцијама и то оним „навијачким“. Као опасности по науку навео је и појаве сциентоманије и аутоплагијата.

На последњем панелу су проф. др Милан Ристовић, проф. др Бранко Бешлин, др Бојан Димитријевић, др Слободан Селинић и др Душан Фундић изнели искуства и практичне проблеме из уредничког рада и рада у редакцијама више научних часописа. Говорили су о процесу рецензирања, односу аутора према рецензијама и обавезама, надлежностима и пословима уредника. Професор Ристовић је говорио о раду на уређивању *Годишњака за друштвену историју*, др Димитријевић *Историје 20. века*, професор Бешлин о раду на уређивању издања Матице српске и *Српског биографског речника*, др Селинић о искуствима из редакције *Токова историје*, а др Фундић из редакције *Balkanice*.

После сва три панела вођена је веома садржајна дискусија. Издвојићемо неке од најзначајнијих ставова. Академик проф. др Љубодраг Димић је упозорио на постојање опортунизма у рецензијама (лични, професионални, мање политички). Говорио је о потреби да историографија буде под научним надзором и да до тог стадијума није дошла упркос завидном корпусу знања. Проф. др Милан Ристовић је говорио о стању у коме се наука налази износећи запажање да се она данас налази „на вештачком дисању“. Подсетио је да су бројне књиге и научни пројекти у протеклим деценијама остали без озбиљне критичке анализе. Указао је и на то да би требало да постоји кровна организација историчара која би требало да организује редовне конгресе историчара. Др Момчило Исић је апострофирао потребу да научни институти и универзитетске катедре одреде белине у историографији, како би наредних година многе неистражене теме добиле научна тумачења и закључио да не постоји оправдање за изостанак научног дијалога о објављеним књигама. Др Олга Манојловић Пинтар се заложила за одржавање концепта анонимности рецензената и исказала потребу да објављивање једног текста буде почетак научне дебате. Др Александар Стојановић је у први план истакао потребу обезбеђивања квалитетних и непристрасних рецензија.

Овим скупом је Институт за новију историју Србије започео серију научних разговора о најважнијим темама које обележавају стање српске историографије на почетку 21. века. Најављено је да ће повод за следеће окупљање бити разговор о рецепцији српске историографије у свету и ближем окружењу.

Слободан СЕЛИНИЋ

Научна конференција *Italy and the Deportation of Jews in the Occupied Territories during the Second World War: 1939–1945*, Рим, Универзитет LUISS – Гвидо Карли, 11–12. 5. 2017.

Научна конференција *Italy and the Deportation of Jews in the Occupied Territories during the Second World War: 1939–1945* одржана је у Риму на Слободном међународном универзитету за друштвене студије – Гвидо Карли (Libera Università Internazionale degli Studi

Sociali LUISS – Guido Carli) 11. и 12. маја 2017. године. Научни скуп који је окупио истраживаче из: Италије, Србије, Грчке и Русије део је међународног пројекта *Италија и депортација Јевреја са окупационих подручја током Другог светског рата: 1939–1945* (Italy and the Deportation of Jews in the Occupied Territories during the Second World War: 1939–1945). Скуп који је одржан у Риму представља завршну конференцију једногодишњег међународног пројекта који је отпочео 2016. а у оквиру кога је једна од првих радионица под називом „Путеви ка опстанку? Југословенски Јевреји и италијанска окупациона зона 1941–1943. (Paths to Survival? Yugoslav Jews and the Italian Occupation Zone 1941–1943)“ одржана у Београду у Институту за новију историју Србије од 23. до 25. марта 2016. године.

Као представници партнерских организација из Србије, Института за новију историју Србије и Центра за истраживање и едукацију о Холокаусту, на конференцији су учествовали: др Олга Манојловић Пинтар, др Сања Петровић Тодосијевић и др Милован Писари. Радни језици конференције били су италијански и енглески.

Дводневна конференција започела је поздравним говором представника Универзитета Гвидо Карли да би наставила рад излагањем презентација пре свега колега представника партнерских организација на пројекту из Италије, као и бројних истраживача који се баве сродним темама. Током првог радног дана, прва два од четити панела, у оквиру којих су се представиле колеге: Ester Capuzzo (Gli ebrei dall'Unità al fascismo), Giuseppe Parlato (Renzo De Felice: l'antisemitismo italiano e il fascismo), Mario Toscano (Ebrei italiani di fronte al fascismo. Dalle origini alle leggi razziali), Roberto D'Angeli (La Repubblica sociale italiana e la dichiarazione di guerra alla "razza ebraica"), Gianni Scipione Rossi (Gli intellettuali italiani e l'antisemitismo: il caso di Attilio Tamaro attraverso un carteggio inedito) и Filippo Bignato (Le occupazioni militari italiane e gli ebrei nei documenti del AUSSME. Guida alle fonti), била су посвећена коренима и узроцима настанка антисемитизма и фашизма у Италији.

Током трећег панела сви заинтересовани учесници и бројни посетиоци са стране могли су се упознати са значајним резултатима истраживања колега који су у свом раду фокусирани на дипломатске односе фашистичке Италије током Другог светског рата (Daniele Caviglia (Sorelle latine in guerra. Le relazioni diplomatiche italo-francesi durante il fascismo), Luca Fenoglio (La politica fascista nei confronti degli ebrei stranieri nella Francia sudorientale, 1942–1943: contesti, questioni

e numeri), Emanuele Sica (La Quarta Armata in Francia (1942–1943). Cronache di un'occupazione ambigua)), као и на учешће и положај италијанских војника у војним операцијама фашистичке коалиције на Источном фронту (Giorgio Petracchi (Le relazioni italo-sovietiche tra le due guerre: mancate intese e conflitti ideologici), Natalia Terekhova (La politica degli occupanti italiani nell'URSS nei confronti delle popolazioni ebraiche), Maria Teresa Giusti (La tragedia degli italiani in Russia 1941–1943)).

Током другог радног дана учесници конференције излагали су резултате својих истраживања у оквиру четири панела. Главна тема је био положај јеврејских заједница у годинама непосредно пред почетак и током Другог светског рата широм Медитерана (Luca Micheletta (La politica estera dell'Italia fascista e il Mediterraneo), Luigi Goglia (Gli ebrei nella legislazione razziale e durante la Seconda Guerra Mondiale nella colonia libica (1938–1942)), Luisa Natale (Ebrei di Libia: una lettura quantitativa), Pia Toscano (I patrimoni degli ebrei di Libia dopo le leggi razziali tra repressione e tolleranza), Anna Pizzuti (L'internamento in Italia degli ebrei con cittadinanza inglese residenti nella colonia libica: una testimonianza), Alessandro Volterra (I documenti conservati negli archivi centrali sugli ebrei di Libia (prime considerazioni), Marco Cavallarini (Ebrei nell'Eritrea coloniale e post coloniale)) и Балкана, пре свега унутар Југославије (Massimo Bucarelli (Una guerra inevitabile? Il confronto italo-jugoslavo per lo spazio adriatico e balcanico), Milovan Pissarri (La Shoah nello Stato Indipendente di Croazia e in Serbia: persecuzioni, sterminio e vie di salvezza), Олга Мањоловић Пинтар (Remembering and testifying. Memories of Jews from Yugoslavia on their paths to survival), Сања Петровић Тодосијевић (Holocaust with(out) bullets. The public and the property of the Jewish people from the Kladovo Transport in the period from 1941–1944)), Грчке (Marco Clementi (L'Italia in Grecia. Amministrazione civile e militare e piani di mutamenti territoriali in Egeo), Francesco Anghelone (Italiani in Grecia dopo l'8 settembre 1943), Giorgos Antoniou (Demographic and sociological perspectives on the Holocaust in Thessaloniki. Revisiting the issue of victims and survivors)) и Албаније (Tommaso Dell'Era (Italian Occupation of Albania, Albania and the persecution of the Jews and the Slavs 1939–1943)).

Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

International Workshop
“Online access of Holocaust documents: ethical and practical challenges”, Букурешт, 6–8. 6. 2017.

Национални институт за студије Холокауста у Румунији „Elie Wiesel“ организовао је у оквиру Европске Холокауст истраживачке структуре (EHRI II) међународни скуп под називом *Online access of Holocaust documents: ethical and practical challenges*. Скуп је подржала Европска комисија, а одржан је од 6. до 8. јуна 2017. године у Букурешту. Учествовало је 20 стручњака из више од 10 земаља света. Мултидисциплинарни скуп је окупио различите професије: од историчара и архивиста до рачунарских инжењера. Сваки учесник је представио рад своје институције. Разговарало се о практичном, техничком и мултилингвалном приступу архивима преко интернета, као и правним и етичким проблемима и дилемама, а међу њима су као најважнији наведени проблеми употребе и злоупотребе информација.

Како се скуп бавио политиком отвореног приступа документима, углавном је било речи о архивским документима/материјалима и њиховом јавном објављивању путем интернета. Указано је на то да велики број институција у свету има слободан приступ архиви путем Интернета, али и да постоји калкулисан ризик (мали, средњи и велики) због могуће (зло)употребе јавно објављених архивских материјала. Чули су се бројни проблеми приликом објављивања докумената путем интернета: проблеми око интелектуалне својине, стављања на сајт копираних докумената из других архива, али је највише било речи о праву на приватност и заштити података о личности (GDPR – General Data Protection Regulation). Са једне стране, постоји право на слободан проток информација, али са друге стране, постоји елементарно људско право на приватност. Због тога се разговарало о граници између јавног интереса за објављивање података и права на приватност. Иако се показало да постоји мноштво дилема око јавно објављивања многих материјала, на крају се дошло до једногласног закључка да приступ подацима зависи од правног аспекта. Најлакши приступ подацима је у Пољској, где, захваљујући законима и допуштењу јеврејске заједнице, сви документи везани за Холокауст могу да се објаве путем интернета. Тако на пример, пољски закон каже за фотографије да, ако је неко позирао, онда је дао пристанак да се његова фотографија објави. У Републи-

ци Србији пак не постоји закон о архивима, па зато треба поштовати веома рестриктивни Закон о заштити података о личности који се односи на сва лица: жива и мртва. И то је један од разлога немогућности објављивања базе података Музеја жртава геноцида „Жртве рата 1941–1945“ преко интернета, јер садржи нарочито осетљиве податке (националност, вероисповест), али и друге податке који су заштићени Законом о заштити података о личности (имена и презимена жртава, име родитеља, годину рођења итд.). На скупу је било речи и о дигитализацији архивске документације и вишејезичном приступу материјалима (неке институције преводe документе на друге светске језике, док неке имају програме за то).

Међу учесницима скупа био је историчар Бојан Ђокић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида, који је излагао на тему „Legislation of Republic of Serbia As a Barrier To Publishing Online Database ‘War Victims 1941–1945’ During WWII in Yugoslavia“. Његово излагање тицало се проблема око откривања персоналних података о жртвама Другог светског рата у Југославији (име, презиме, име родитеља, година рођења, националност, вероисповест итд.) због постојања Закона о заштити података о личности Републике Србије и непостојања закона о архивима.

Организатори скупа обезбедили су за учеснике и посету Националном архиву у Румунији и Националном савету за проучавање архива безбедности (орган који администрира архиве бивших комунистичких тајних служби у Румунији и развија образовне програме и изложбе у циљу очувања успомене на жртве комунистичког режима).

Бојан ЂОКИЋ

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

Др Данијел Кежић, научни сарадник
Филозофски факултет,
Одсек за историју источне Европе,
Универзитет у Килу, Немачка

Иван Ристић, докторанд
Филозофски факултет, Београд

Др Милан Н. Стевановић, историчар

Др Александар Раковић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Младенка Иванковић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Сања Петровић Тодосијевић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Милан Радовановић, историчар

Проф. др Тодор Куљић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Миле Бјелајац, научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Радмила Радић, научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Зоран Јањетовић, научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Божица Славковић, научни сарадник
ОШ Војвода Путник, Рипањ, Београд

Растко Ломпар, МА, историчар

Бојан Ђокић, стручни сарадник
Музеј жртава геноцида, Београд

Александар Лукић, МА, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Слободан Селинић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику, ћириличним писмом, уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на енглеском језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику.

Обавезно је коришћење фонта за текст: Times New Roman, ћирилично писмо, величина слова 12, проред 1,5; за фусноте: величина слова 10, проред 1.

Текстови не треба да буду дужи од 25 страна (укључујући апстракт, кључне речи, фусноте, табеле и резиме), односно седам страна за приказе.

Сви прилози (чланци, прикази, грађа, информације) морају бити куцани на компјутеру у MS Wordu и морају бити снимљени у формату MS Word докумената.

Текстове послати електронском поштом на:

tokoviistorije@gmail.com

и доставити Редакцији у штампаној верзији на адресу:

Институт за новију историју Србије

Редакција Токова историје

Трг Николе Пашића 11

11000 Београд

Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.

Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад. Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу.

Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.

Рукописи достављени редакцији часописа *Токови историје* се не враћају.

УПУТСТВО ЗА ПИСАЊЕ ФУСНОТА И ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ (The Chicago Manual of Style)

I Структура чланка

Насловна страна чланка треба да садржи:

- име и презиме аутора, годину рођења, титулу и звање аутора, институцију у којој аутор ради и електронску пошту

- наслов рада

- иза наслова рада треба да стоји звездица која упућује на напомену у којој су дати подаци о чланку: у оквиру ког пројекта и у оквиру које институције је настао, ко га финансира (и евентуално захвалнице)

- апстракт (који не прелази 100 речи)

- кључне речи

Иза основног текста рада треба да стоје:

- ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наведени по азбучном/абecedном реду. Најпре се наводе необјављени извори, а затим објављени.

- РЕЗИМЕ, у оквиру којег стоје име и презиме аутора, наслов рада, апстракт, кључне речи и сам текст резимеа (који не прелази 250 речи)

II Библиографски подаци у фуснотама и литератури

Библиографски подаци у фуснотама треба да садрже:

- име и презиме аутора

- наслов дела: књиге или чланка и назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача)

- место издања, издавач, година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/

- број стране са које је цитат

Сви подаци у фуснотама одвајају се запетама, а место издања, издавач и година издања стоје у загради.

Библиографски подаци у **литератури** треба да садрже:

- **презиме, име аутора**

- наслов дела: књиге или чланка и назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача, број страна на којима се налази чланак у часопису)

- место издања, издавач, година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/

Наведени подаци у литератури одвајају се тачкама.

III Примери за писање фуснота

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ), фонд 837, Кабинет председника Републике (КПР), П-1/175, Посета Источној Србији, 20-22. IX 1969, Информативни материјал.

ЦИТИРАЊЕ ИЗ КЊИГЕ

Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1974), 54-67.

Митровић, *Време нетрпељивих*, 55.

Исто, 190.

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА

ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ

Миле С. Бјелајац, „Драгиша Пандуровић у свом времену“, у: *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, приређивач Миле С. Бјелајац (Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007), 29.

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ

Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, (The University of Wisconsin Press, 1985), datum pristupa 8. 6. 2015, <http://m.friendfeed-media.com/1d4fdaf358c69c4c02100b94370454097403f76a>

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ

Massimo Bucarelli, „A Late Friendship: Italian-Yugoslav Relations in the Second Half of the 20th Century (1947-1992)“, *Токови историје* 3/2012, 23.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН НА ВЕБУ

Leszeck Kuk, „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, Year 1992, Volume 99, Issue 99-4, 505–515, datum pristupa 28. 8. 2015, http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Искра Баева, „1968 година – повратна за Източна Европа“, *1968 – четрдесет година после*, Зборник радова, ур. Радмила Радић, (Београд: ИНИС, 2008), 35.

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Mr Violeta N. Obrenović, „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013)

Mehmet Celik, *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*, A Master's Thesis, The Department of History Bilkent University Ankara, June 2007, datum pristupa 8. 6. 2015, <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003316.pdf>

ЗБИРКЕ ДОКУМЕНАТА

Записник са састанка Комисије за верска питања НР Србије 15. 9. 1954, *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, приређивачи др Радмила Радић и др Момчило Митровић, (Београд: ИНИС, 2012), 135–138.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ И РЕЧНИЦИ

Т. Кић., „Екмеčić, Milorad“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Е–Hrv, (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1986), 9.

Merriam-Webster, „oral history“, *Dictionary and Thesaurus*, datum pristupa 2. 9. 2014, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/oral%20history>

IV Примери за састављање *Извора и литературе*

Уколико се у списку литературе наводи више дела објављених ћиричним писмом, саставити списак по азбучном реду. Уколико је на њему више радова који су објављени на страним језицима

и латиничним писмом, требало би списак саставити по абecedном реду.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. 1973, Политичка архива (ПА), САД.

КЊИГЕ

Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III. Београд: Стубови културе, 1997.

Радић, Радмила и Момчило Исић. *Српска црква у Великом рату 1914–1918*. Београд: Филип Вишњић, 2014.

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА

ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ

Бјелајац, Миле С. „Драгиша Пандуровић у свом времену“. У: *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, приређивач Миле С. Бјелајац, 19–90. Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007.

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ

Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press, 1985. Datum pristupa 8. 6. 2015. <http://m.friendfeed-media.com/1d4daf358c69c4c02100b94370454097403f76a>

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ

Bucarelli, Massimo. „A Late Friendship: Italian-Yugoslav Relations in the Second Half of the 20th Century (1947–1992)“. *Токови историје* 3/2012, 13–35.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН НА ВЕБУ

Dimitrijević, Vesna. „Serbian Landowners in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Bogdan Dundjerski“. *Balkanica* XLII (2011), 117–132. Datum pristupa 28. 8. 2015. DOI: 10.2298/BALC1142117D

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Баева, Искра. „1968 година – повратна за Източна Европа“. *1968 – четрдесет година после*, Зборник радова, ур. Радмила Радић, 27–49. Београд: ИНИС, 2008.

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Obrenović, mr Violeta N. „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013.

Celik, Mehmet. *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*. A Master's Thesis, The Department of History Bilkent University Ankara, June 2007. Datum pristupa 8. 6. 2015. <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003316.pdf>

ЗБИРКЕ ДОКУМЕНАТА

State Secretary Cordell Hull to President Roosevelt, March 12, 1941, file 740.0011 European War 1939/8979a. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1941*, Volume II, Europe. Washington: United States Government Printing Office, 1959.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ И РЕЧНИЦИ

„Josip Broz Tito“. *Encyclopaedia Britannica Online*. Datum pristupa 12. 6. 2015. <http://www.britannica.com/biography/Josip-Broz-Tito>

Клајн, Иван и Милан Шипка. „ревизионизам“. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј, 2006.

Детаљнија објашњења са примерима можете наћи на нашем сајту:

<http://tokovi.istorije.rs/>

Издавач
Институт за новију историју Србије, Београд
Трг Николе Пашића 11

Прелом текста
Ђорђе Секерезовић

Штампа
Colorgrafx

Тираж
200 примерака

На основу мишљења Министарства просвете, науке и технолошког
развоја Републике Србије, часопис *Токови историје*
ослобођен је плаћања општег пореза на промет.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ТОКОВИ историје : часопис Института за
новију историју Србије = Currents of history :
journal of the Institute for Recent History
of Serbia / главни и одговорни уредник
Слободан Селинић. - 1993, бр. 1/2-
. - Београд : Институт за новију историју
Србије, 1993- (Београд : Colorgrafx). - 24 cm

Три пута годишње. - Је наставак: Tokovi
(Beograd) = ISSN 0354-1223
ISSN 0354-6497 = Tokovi istorije
COBISS.SR-ID 44343042